

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1975

bron

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1974-1975. E.J. Brill,
Leiden 1976

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_jaa003197501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

Verhandelingen

Louis Couperus, een leugenaar uit wellust

Door Karel Reijnders

Je zou kunnen zeggen dat Couperus twee soorten brieven geschreven heeft: 'echte' brieven en feuilletons. Over de echte brieven wordt door Couperianen nogal geklaagd: er zijn er betrekkelijk weinig en het merendeel daarvan is dan ook nog gericht aan één adres, dat van zijn uitgever; vele zijn zoekgeraakt en wie weet wel zoekgemaakt; en de meeste die ons resten munten niet uit door openhartigheid of door een persoonlijke toon.¹ Zelf heb ik als mogelijke verklaring voor dit laatste gewezen op pijnlijke ervaringen die Couperus in zijn correspondentie heeft opgedaan, vooral in die ongelooflijke affaire met Van Deyssel.²

In elk geval liggen daar dan nog die andere brieven, net nog níet of net nog wél ego-dokumenten, die zich laten vatten onder de noemer feuilletons. Het feuilleton is, zo tegen 1910, voor Couperus de redding, nu hij oordeelt dat zijn romans niet voldoende meer aanslaan bij het lezerspubliek. Natuurlijk formuleert hij het algemener: de roman als zodanig is eenvoudig uit de tijd. Maar wat erachter zit is duidelijk: 'En waarom zoû ik niet liever feuilletons schrijven dan romans? Tenminste waarom zoû ik niet liever feuilletons *publiceren* dan romans?? Een feuilleton leest iedereen, een roman... *Wie* leest nog een roman?' 'Mijn feuilletons? Iedereen leest ze! In den trein, in de tram; ik ben nooit nog zoo populair geweest als sedert ik feuilletons schrijf.'³ Hij levert wekelijks trouw zijn zes bladzijden kopij voor het zaterdagnummer van Het Vaderland (en later ook voor De Haagsche Post), als een gewoon journalist. Maar hij weet wat hij waard is. Een vriend werpt hij toe, 'in het volle bewustzijn van mijn loomen hoogmoed': 'Kan *jij* de kunst van het woord? Kan *jij* 'een praatje maken' in het Hollandsch? Kan *jij*... een feuilleton schrijven?'⁴ 'De journalistiek is, efemeer

1 H.W. van Tricht, *Louis Couperus als briefschrijver* in Maatstaf 11, 1963, p.145 en p.150; Frédéric Bastet, *Louis Couperus en de klassieke oudheid* in De Revisor 2, 1975, p.2.

2 *Couperus bij Van Deyssel*, Amsterdam 1968, p.104 vlg., 168 vlg. en p.175 vlgg.

3 Uit het feuilleton *Een interview* in Het Vaderland (Vad), 18 juni 1910 (ook in *Korte Arabesken*, Amsterdam 1911, p.259-270 en in *Verzamelde Werken* (vw) 7, Amsterdam-Antwerpen 1952-1957, p.522-528.

4 Uit *Midzomerloomtes* in Het Vaderland, 26 augustus 1911 (ook in *Van en over alles en iedereen* (VEOA) II, dl. I, Amsterdam 1915, p.65-71 en in vw 8, p.363-368).

en broos, de moderne vorm van de literatuur, en de schrijver hoeft zich niet te schamen dat hij een amuseur is: dat zijn in wezen alle artiesten.⁵

En wat de vergelijking met zijn 'echte' brieven betreft: 'Ik schrijf feuilletons veel beter dan intime brieven. De laatste roffel ik af, zelfs de dankbare; de eerste verzorg ik als de Florentijnsche *fioraio* zijn boeketjes viooltjes verzorgt.'⁶

Maar één ding is duidelijk: van voorzichtige distantie en afwering kan nu geen kwestie meer zijn. In een feuilleton zoals Couperus dat beoogt - een gedrukte brief naar huis, als het ware - moet de auteur om doel te treffen zijn 'lezer en vriend' in vertrouwen nemen, hij moet honderd uit praten, niet het minst over zichzelf en de zijnen. Dat doet Couperus dan ook, zo overvloedig zelfs dat zijn vrouw hem een keer een schrijfverbod over zijn intimi moet opleggen. Zégt hij.⁷

De vraag rijst of deze openhartigheid nu wel in de aard lag van iemand als hij. Couperus is er in feite toch de man niet naar om zich bloot te geven, daarvoor is hij veel te kwetsbaar en te vaak gekwetst.⁸

En er is nog een kwestie. Is de werkelijkheid, onversierd en onversneden, altijd wel voldoende om de lezer te boeien? Het feuilleton mag dan een journalistieke kunst zijn, het is niet zonder meer op journalistieke verslaggeving uit. De feuilletonist à la Couperus zal graag uitgaan van zijn eigen werkelijkheid, maar hij kan er zich niet door laten bepalen en beperken.

Hier komt, in beide gevallen, de leugen te hulp. Zeg dat wat je vertelt gelogen is, en je mag de werkelijkheid verder naar je hand zetten. Je kunt je zelfs veroorloven de waarheid te vertellen, want als leugen opgedist is ook de hachelijkste waarheid-over jezelf bijvoorbeeld-onschadelijk. En het kan nog verwarrender als op de koop toe de ironie wordt ingeschakeld. E. d'Oliveira had Couperus als onhollandse spotvogel door, toen die hem inplaats van een-voor hem gevaarlijk, want mogelijk onthullend-interview naar zijn boeken verwees: 'U vindt alles, wat misschien licht kan ontsteken over mijn persoonlijkheid, in mijn boeken, te meer omdat ik mij in die boeken eigenlijk geheel geef als ik ben en u dus, zoo u ze aandachtig

5 Dit zegt niet Couperus zelf, maar zijn alter ego Lot in *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan* 1, Amsterdam [1906], p.87-89 (ook in vw 6, p.57 vlg.).

6 Uit *Open brief van Louis Couperus aan Marchesa A.V., te Napels* in Vad, 30 maaat 1912 (ook in *Van en over mijzelf* (VEOM) II, dl.2=VEOA II, dl.2, p.73-78 en vw 8, p.429-433).

7 In *Aan boord van het meer* in Vad, 15 juli 1911 (ook in VEOA II, dl. I, p.29-34; niet in vw).

8 Vergelijk onder andere mijn opstellen over de literaire dandy, onder meer Couperus in *Onder dekmantel van etiket*, Amsterdam 1972.

leest, mijn eigen analyse daar vindt en dan in een kunstvoller en eigenaardiger wijze dan ik u nog zou kunnen geven, in brief of zelfs in interview.⁹ Men raadt de pret van de briefschrijver als hij daar in onbewogen ernst en zeer hulpvaardig aan toevoegt: 'En vindt u dat overlezen een 'mer à boire', dan zoû ik u willen raden, begin met te lezen mijn feuilletons in het 'Vaderland'-reeds in enkele bundels uitgegeven-en zoek daarna in mijn romans den auteur die er zich toch zoo weinig verbergt. Ik ben overtuigd dat u mij vinden zult.' D'Oliveira zou in de krant zelf waarnaar hij hier door Couperus verwezen wordt, in een nummer van geen vier jaar tevoren-gemakkelijker natuurlijk in de bundel waarin dat feuilleton hetzelfde jaar 1910 werd afgedrukt: in de eerste bundel *Van en over mijzelf en anderen*¹⁰-de *Bekentenis* hebben kunnen vinden die zijn wantrouwen op uitdagende wijze zou hebben bevestigd. Het stuk verdient in zijn geheel gelezen te worden, maar ik beperk me tot de meest saillante passages:

'[...]laat mij het u dan maar dadelijk zeggen, en u de zonde van mijn ziel bloot leggen, en laat mij dan u verzekeren, dat mijn grootste ondeugd, de wellust van mijn zondige ziel, déze is, dat ik volgaarne lieg! Begrijpt ge het? Dat, als ik lieg, de leugen mij een zaligheid is, een wellust, een extaze kan worden! Dat ik altijd gelogen heb! dat ik nooit anders zàl dan liegen! Dat de zalige leugen mij zóo werd ingeboren, dat ik gelogen heb van klein jongentje af.'

'Vertrouw mij nóoit als ik u iets vertel. Ik heb het métier gekozen van leugenaar, ik meen romancier, van verteller en vinder, en ik heb u al vele, heel lange verhalen verteld, die woord voor woord leugen zijn, die of niet gebeurd zijn, of anders gebeurd. Wees overtuigd, dat, indien ze zóo waren gebeurd, als ik ze u heb verteld, ik ze u anders verteld zoû hebben. De leugen is mijn satanisme, voor de leugen kniel ik devotelijk neêr, en aanbid haar als de heerscheres der wereld.'

'Ik lieg altijd, ik kan niets anders dan liegen: leugen is mij te groote zaligheid. Ik lieg zelve en ik wil, dat men mij liegt. Ik verafschuw de bloote, bleeke waarheid,¹¹ met haar anemieke, schrale ledematen, afgevast, door

9 E. d'Oliveira, *'De jongere generatie'*, Amsterdam [1914], p.xv vlg; over het door hemzelf wel (later door anderen niet) onderkende 'spotduiveltje' zie aldaar p.xiv en xvii.

10 *Bekentnissen* 1 in *Vad*, 15 januari 1910 (ook in *VEOM* I, Amsterdam [1910], p.58-60; niet in *vw*).

11 Natuurlijk zou de betekenis van dit woord *waarheid* bij Couperus (nog afgezien van vragen als: is waarheid wel te kennen, is zij enkelvoudig, is zij strijdig met onwaarheid?) onderzocht moeten worden, willen wij zekerheid hebben wat hij bedoelt. Hij gebruikt het graag als synoniem van *werkelijkheid*, en bakent dat woord af door ernaast (niet altijd: ertegenover, zoals hier wel de leugen) te zetten begrippen als illusie, verbeelding, fantasie, visioen, droom en, (vooral in latere fazen) ironie. Een onderzoek naar deze woordrelaties is nog niet geheel afgerond, zodat het te vroeg is om er hier al over te rapporteren.

alle kastijdingen misvormd, uitgeput door alle ontbering. Mijn Leugen is onder haar plooiende mantels van damast en goudlaken weelderig als een vrouw van Titiaan of Veronese.'

'[...]ik lieg altijd. Vertrouw zelfs niet mijn proza-woord, ook al klinkt het mat en bleek van waarheid: mijn proza-woord is een leugen. Ik beroem er mij op, dat ik u nooit iets gezegd heb, dat waar was, dat ik u altijd heb voorgelogen.'

'Ik waarschuw u alleen van daag. Ik waarschuw u nooit meer. Ik zal u voortaan altijd met al de verleidingen van mijn woord, met al den klank en kadens van mijn stijl, pogen te bedriegen, en te beliegen, en als ik slaag-als ik bespeur, dat ge ontroerd wordt, geschokt, dat ge lacht of weent, omdat ge u verstrikt in het kunstig warnet van mijn leugens, en de fantasmagoriëen van mijn klankbeelden aanneemt voor een afspiegeling van de Waarheid, die ik haat,-heb ik mijn doel bereikt en acht ik mij volkomen gelukkig...'

Het lijkt me duidelijk wat Couperus eigenlijk wil: hij wil gewoon, net als iedere roman- en verhalenschrijver van zijn tijd, de lezer boeien. En hij wil het ook op een manier die gangbaar was in zijn tijd: door die lezer te betoveren en hem te verstrikken in mysteries, door hem te begoochelen en te hullen in de sluiers van zijn verhaal. En het lijkt me óók duidelijk dat hij in dit stuk badineert, doordraaft als u wilt. Verder heeft hij het hier over zijn verhalend werk in het algemeen; maar dan toch voor zover daarin over (al dan niet) gebeurde zaken en (al dan niet) echte feiten wordt verteld, want hij heeft het over het waarheidsgehalte ervan. Hemzelf gebeurd? Hij zegt het toch maar in zoiets persoonlijks als een feuilleton, zelfs nu net in de tijd dat hij zich niet lang tevoren van de roman bekeerd heeft tot het feuilleton.¹² Het lijkt me dan ook hoogstwaarschijnlijk dat wat hij wil versluieren niet de 'waarheid' der gebeurtenissen in het algemeen is, maar de waarheid over zichzelf. Maar als hij inderdaad mede op zijn feuilletons doelt, zitten wij

12 Al in 1906 wil hij ophouden in het Nederlands te publiceren (zie brief aan L.J. Veen bij Van Tricht in *Maatstaf* 11, 1963, p.205; vergelijk voor 1912 aldaar p.212). Eind 1909 zoekt hij het dan bij de feuilletons. *Van oude mensen* dateert van 1906, pas in 1913 zal weer een grote roman verschijnen: *Herakles*. In die tussentijd publiceert hij, wat romans betreft, enkel *Aan den weg der vreugde* (1908) en *Antiek toerisme* (1911). 'Ons' feuilleton, *Bekentenissen* dateert zoals gezegd van januari 1910.

toch met die bewering: 'Ik beroem er mij op, dat ik u nooit iets gezegd heb, dat waar is, dat ik u altijd heb voorgelogen.'¹³ Welnu-om naar Multatuli te verwijzen-het is duidelijk dat ook dit niet geheel waar kan zijn; wellicht is het dat voor het grootste deel niet, en daarmee is de verwarring groot genoeg om de schrijver de vrije hand te geven. Als de bevriende nederlandse Romein, de beeldhouwer Pier Pander ook 'in de courant' moet, wordt als troost vermeld dat Couperus meer over zichzelf in de krant zet dan over zijn omgeving. '-Ja, zegt Pier nu; en dan... hij zet nooit het *eigenlijke* 'in de courant', zelfs niet over zichzelf...'¹⁴ Dat heeft ook Couperus zelf herhaaldelijk geschreven. 'Wij, schrijvers, spelen immers altijd komedie. Dit is ten minste ons dartel spel: we doen of we onze psyche voor u blootleggen, maar we doen het heelemaal niet, hoor. Want we leveren altijd copie en litteratuur, en heusch, die moet ge niet al te naïef vertrouwen. Wij zijn de grootste voor-den-gek-houders, die er bestaan.'¹⁵ Dat wil nu dus ook weer niet zeggen dat er in zijn werk, en met name in zijn feuilletons, geen waarheid te vinden is, enkel dat die er heel knap en heel verraderlijk in is verborgen. Erin is versluierd, om nogmaals het beeld te gebruiken dat de symbolisten graag gebruiken, en dus ook Couperus zelf: 'En ik wilde mijn emotie niet verraden, want wat ik verraad in het geschreven woord is niet meer dan mijn ziel, door mijn kunst gesluierd, maar wat ik verraden zoû in het gesproken woord... ja, misschien in het dichte waas over mijn oogen, zoû de naakte waarheid zijn en zij is misschien wel móoi... maar nooit betamelijk!!'¹⁶ Zo spreekt hij immers ook in de geciteerde *Bekentenissen*: de leugen

- 13 Men vraagt zich af of bijvoorbeeld Albert Vogel van deze bewering niet geschrokken is. Merkwaardigerwijs vermeldt hij de *Bekentenissen* wel, maar hij negeert het eerste part, waaruit hierboven geciteerd wordt, totaal: hij geeft de inhoud van part II (over het motief der verwachting) alsof dat de hele inhoud was van deze *Bekentenissen* (*De man met de orchidee*, Rotterdam [1973], p.164). Overigens heeft hij het elders in zijn boek wel over Couperus' afkeer van de onverbloemde waarheid en van een eerlijkheidspoze (*Orchidee*, p.55 en 125).
- 14 Uit *Bij Pier Pander* in *Vad*, 11 februari 1911 (ook in *VEOA* I, dl. I, p.26-33 en *vw* 8, p.277-283).
- 15 Dus toch een tweede waarschuwing! Uit *Intieme impressies XIII* in *Vad*, 20 mei 1923 (ook in *Proza* III, Amsterdam [1925], p.192-197; niet in *vw*). Vergelijk ook mijn *Couperus bij Van Deysse*, p.569 vlg.
- 16 Uit *De Hollandsche schilders* in *Vad*, 26 april 1911 (ook in *VEOA* I, dl.2, p.53-61 en in *vw* 8, p.306-313). Later zal hij twee interviewers in Londen ook waarschuwen (!) voor de onbetrouwbaarheid van zijn gesproken woord: 'maar toen ze mij beiden hetzelfde vroegen-sport, hobby en wat dies meer zij-waarschuwde ik, dat *ik* niet altijd op deze zelfde vragen hetzelfde antwoordde, zoodat ze gevaar liepen elkander tegen te spreken, als ze mij vertrouwden.' (uit *Klaargemaakte tafelspeeches-Zomersch week-end* in *De Haagsche Post*, 13 augustus 1921; ook in *Proza* II, Amsterdam 1924, p. 290 en in *vw* 12, p.217).

gaat in brokaat en gesluierd, gehuld in schemer, en achter haar wemelt het mysterie.

Het zou intussen tragisch zijn voor degenen die over Couperus geschreven hebben met behulp van gegevens uit zijn feuilletons, als de 'waarheden' die daarin door de auteur over hemzelf en de zijnen verwerkt zijn, inderdaad allemaal afdoend in sluiers van leugen verborgen waren. In ieder geval zal het langzamerhand duidelijk zijn dat men, om deze waarheden te onthullen, wel zeer zorgvuldig te werk moet gaan, onder andere door over elke kwestie *alle* plaatsen waar Couperus erover geschreven heeft, naast elkaar te leggen en zorgvuldig met elkaar te vergelijken, liefst samen met gegevens van externe herkomst. Aldus laat zich volgens mijn overtuiging nog een aardig kwantum 'waarheden' aflezen.

Laat mij dit toelichten met een minuskuul detail. Bekend is de controverse over Orlando Orlandini: heeft hij echt bestaan of is hij een produkt van Couperus' verbeelding? Marc Galle zegt: verbeelding ('Voor hem [Couperus] was hij de incarnatie van wat en hoe hijzelf had willen zijn.'). en hij beroept zich op mevrouw Elisabeth Couperus-Baud.¹⁷ Albert Vogel laat deze in dit geval onbetrouwbare getuige tegenspreken door Couperus' zuster, mevrouw Mies Vlieland Hein (en door zijn eigen lezersintuïtie).¹⁸ En nu mijn minuskuul detail. U weet dat Orlando op de vele plaatsen waar hij in de feuilletons optreedt wordt omgeven door een hele huishoudelijke stoet: zijn zuster Elettra, de knecht Salvatore, en het vrouwelijk personeel, de meisjes Pia en Brigida. Maar het is geen wonder dat de blik van Couperus herhaaldelijk met bijzonder welgevallen rust op Vico, 'het aardige chauffeurkje'. Welnu, deze Vico komt-op last van Orlando-zijn chauffeursdiensten aanbieden als er een moeilijk bereikbare stad-Ostia-optreedt in het programma van Couperus' kunst-ekskursies. En zo treffen we het chauffeurkje aan in een reeks feuilletons waarin hij niet zou thuishoren als hij verzonnen was, in de niet-fictionele rondtocht langs de kunststeden en kunstschaten van Italië, verzameld in de twee bundels *Uit blanke steden onder blauwe lucht*, waarin Couperus fungeert als een ijverige en nauwgezette cicerone en tijd noch zin heeft ons-naast al dat kunstschoon-ook nog met

17 Marc Galle, *Van gedroomd minnen tot ons dwaze bestaan; het noodlot in het werk van Louis Couperus*, Hasselt [1973], p.105, noot 153. Galle zegt daar; 'Enkele nieuwsgierige biografen, die graag artistieke vinding op het reële leven van de kunstenaar betrekken, lieten zich [...] misleiden.' Precies het probleem dat ons bezig houdt.

18 Albert Vogel, *De man met de orchidee*, p.158.

mensen in kennis te brengen.¹⁹ Behalve met Vico dus, die mevrouw Couperus belooft voorzichtig te rijden, 'nèt zoo kalm [...] als de signore het doet...'²⁰ Want hij weet natuurlijk dat bij een andere gelegenheid Orlando zelf chauffeert, en dat hij, Vico, dan aan de voeten van Couperus zit.²¹

Ik heb het al bekend: een minuskuul detail. En op zichzelf natuurlijk niet helemaáál overtuigend. Gelukkig maar dat professor Bastet intussen twee 'echte' brieven ontdekt heeft, waaruit onomstotelijk blijkt dat Orlando bestaan heeft.²² En met de feiten daaruit kan hij dan weer bewijzen dat de mededelingen in de schets *Ter uwer verjaring* 'geheel met de waarheid overeenstemmen'.²³ Wat niet wegneemt dat er, ook inzake Orlando, problemen genoeg overblijven, en dat Bastet de mogelijkheid moet openlaten dat de literaire figuur Orlando heel goed een kontaminatie kan zijn van meer dan één persoon in Couperus' leven.²⁴ Zeg wél: inlegkunde. Eigenlijk heeft Vogel het nog het veiligst geformuleerd, maar die voegt een faktor in die wij juist wilden elimineren, de verbeelding: 'Hoe dan ook, of Orlando in werkelijkheid bestaan heeft of dat hij een schepping van Couperus is, de rol die hij in 'Het Verbeelde Leven' van Louis Couperus

19 Het is opvallend hoe vaak wendingen als deze volgende in deze bundels voorkomen: 'Laat mij u eerst voeren in deze erezaal, die' (I, p.119) en: 'Maar wenden wij het oog naar boven en beschouwen wij nu de Ontzettingen, die de schilder verbeeldde en uitbeeldde' (II, p.43). Significant in samenhang met ons onderwerp is dat hij zijn lezers herhaaldelijk aanspoort monumenten te zien die niet meer bestaan, iets wat Couperus' verbeelding vaak en makkelijk presteert (bijvoorbeeld II, p.103 en p.109).

20 *Uit blanke steden onder blauwe lucht* [II], Amsterdam [1913]. p.172 vlg. (het feuilleton *Ostia* eerder in Groot-Nederland 1911 II, p.135-151; ook in vw 8, p.724-741). Natuurlijk komen er in deze twee bundels wel dán levende mensen voor, niet alleen monumenten (en kunstenaars uit vroegere tijden). Maar die mensen zijn ófwel mede-toeristen, met wie Couperus niet in contact treedt ('geleerden en toeristen, cosmopolitische ijdelaars en naar levensbelang zoekende Engelsche dames' bijvoorbeeld: I, p.103); ófwel inwoners die als het ware dienen om landschap en steden te stofferen (venters, muzikanten, kantwerksters, glasblazers, straatjongens, bedelaars, een herder e tutti quanti); ófwel zelf gidsen en rondleiders (een stok-oude kerkbewaarster en een al even oude custode bijvoorbeeld); ófwel net als Vico vervoerders: gondeliers, een koetsier. Van hen dragen alleen de custode en de koetsier een naam (ik wed: hun werkelijke naam), resp. Ferruccio (II, p.31) en Riverito Velluti (II, p.51). En Vico dus, de enige-en daar gaat het om-die ook in de andere feuilletons van Couperus herhaaldelijk voorkomt, en wel als de chauffeur van Orlando.

21 *Naar Rome* in Vad, 21 januari 1911 (en in VEOA I, dl. I., p.1-9 en in vw 7, p.269-276).

22 Bastet, in noot 1 aangehaald artikel, p.7.

23 Aldaar, p.14.

24 Aldaar, noot 88.

speelde was er niet minder om.²⁵ Maar zelf schrijft hij 'het levensverhaal' van Couperus, niet 'het verbeelde levensverhaal'. Dat is juist het verschil met Kees Fens, die dan ook als eerste stuk van zijn *Louis Couperus in eigen woorden* de brief opneemt waarin Couperus d'Oliveira om de tuin tracht te leiden door hem voor waarheid te verkopen wat fictie is, of althans met fictie doorweven waarheid.²⁶ Fens vindt klaarblijkelijk dat ook iemand die liegt over zichzelf, daarmee heel wat van zijn diepste werkelijkheid blootgeeft. En dat is een waarheid die ik graag wil onderschrijven. Je kúnt Couperus, de mens die hij geweest is, leren kennen uit zijn geschriften, autobiografisch getint of niet, ook al was hij een leugenaar uit wellust. Maar met de feiten moet je oppassen.

25 Albert Vogel, *De man met de orchidde*, p.159.

26 Kees Fens, *Zo ik iets ben...Louis Couperus in eigen woorden*, [Amsterdam 1974], p.8.

Het woord als wapen

Door J.W. Schulte Nordholt

Er is in de titel mij opgegeven voor deze voordracht iets martiaals, iets van een moraal en een manifest. Ik zie als ik die mooie alliteratie tot mijn verbeelding laat spreken een trompet gestoken van de transen des vaderlands, of der mensheid, al naar gelang de muzikant. Ik zou haast Camphuysen citeren:

Ik hoor trompetten klinken,
de vijand is nabij.

Dat is namelijk de implicatie van die woorden: er is een vijand in de buurt, wees weerbaar, spreek van je af, ga hem te lijf tot de tanden gewapend met taal. Want zoals de profeet zegt: er zijn er die zeggen vrede, vrede, maar daar is geen vrede. Het woord als wapen vraagt een profetische allure. Maar als ik dan om mij heen kijk word ik onzeker: waar is die vijand eigenlijk? Of: welke vijand wordt bedoeld? De krant en de televisie wemelen van de vijanden. Aux armes, citoyens!

Mars roep ik op, en de Muze. Die van de moraal, als die bestaat. Dat is nu net het probleem! Het woord als wapen dient die Amazone. Het is, christelijk gesproken haast het woord met een hoofdletter. Maar voor ik met zo'n opmerking in de theologie verzeil, herinner ik mij gelukkig het luchtige verhaal van de jongen die thuis gevraagd werd wat hij gehoord had in de kerk. Waar preekte de dominee over? Over de zonde. En wat zei hij daar dan van? Hij was er tegen. Het woord als wapen is niet nieuw. En makkelijk stomp.

Omdat ik hier sta te herdenken, of tenminste te denken waarom ik zou herdenken gevoel ik mij meer in dienst staan van een andere Muze, sinds jaar en dag trouwens de mijne, Kleio genaamd. Die Muze tempert mijn moraal, ik besef meer en meer de wijsheid van de woorden van één van haar beste dienaren: 'Historical scholars tend to feel the moral burdens in proportion to their youth, and they have good precedents for believing that history, like art, must 'take part in the struggle'.¹ Ik wil over die woorden niet uitweiden, want dan zou ik het meer over mijzelf en mijn ontwikkeling gaan hebben dan over het bepaalde onderwerp, en dat is de bedoeling niet. Maar gewaarschuwd als ik zo ben, onderscheid ik beter de grenzen.

1 Jacques Barzun, *Clio and the Doctors*, Chicago 1974, p.78.

Er is namelijk ook iets overspannens in die leuze van het woord als wapen. Wat de waarde er van zijn mag-en hoe zou ik die ontkennen, die er zoals zovelen van mijn generatie voor geboet heb?-de oorlog die wij herdenken werd er niet mee gewonnen. Er zijn geen woorden zonder daden als wij ons in het engagement storten. Dichters van toen wisten dat wel, vandaar dat Nijhoff zei dat het beter was om te schieten dan om te dichten, en dat Bloem zijn barre ballade schreef *Aan de Geallieerde Vliegers*:

Engelengelijk moeten wij die heten,
Die, gezeten tussen gerichte vleugels,
Onbewogen dan door te zijn gerechten
D'ondergang tartten.

En zij zegenden de gespleten aarde
Met de heilige bommen van de verdelging,
Deden als de tijd de gebouwen vallen
Van de vervloekten.

Wij die in de sombere winternachten
Slaven hokten in de besloten huizen
Hoorden boven 't nimmer te aanvaarden heden
't Ruisen der vrijheid.

En het hart ging open en duizelingen
Voeren door de lichamen der verdrukten
En het leven, daags nog alleen beklemming,
Scheen weer oneindig.

Ik wilde alleen de eerste strofe citeren, maar schreef het, eenmaal begonnen, helemaal over, weer in die ban. Want wat U ook voor of tegen dat gedicht te zeggen hebt, niemand die die jaren heeft meegemaakt, die winternachten, kan zeggen dat het onwaarachtig is. En zo zijn we tegelijk in medias res, want ik geloof als historicus ook dat men niet over het verleden kan spreken zonder het te beleven, zonder er in betrokken te zijn, niet moralistisch, maar in al de kleur en verscheurdheid van het gebeurde. De poëzie van die tijd is daarbij een onmisbare bron.

Meer dan ze waarschijnlijk gemiddeld voor de kennis van het verleden is. In tijden van crisis en emotie barst de poëzie te voorschijn, zelfs uit het platste land, als hete geysers uit het ijs, en ze leert ons veel over de menselijke belevissen. En dat afgedacht van de meer of minder litteraire waarde die zij bezit. Hoe meten we die trouwens? Nee, de discussie over de esthetische betekenis van de verzetspoëzie hoeven we hier niet meer op te

halen, die is meen ik achterhaald door ons besef voor de zin van het alledaagse, de grootheid van het geringe, de gerichtheid van het toevallige. Wij scheiden kunst en leven niet zo hautain meer, al geve God dat wij ze blijven onderscheiden.

Wat mij in de herinnering van die poëzie bij blijft, dat is, zo valt mij op, juist het spontane, het gewone, het menselijke. Er was veel verhevens dat ik vergeten ben, maar wat voorgoed in mijn geheugen staat, zijn zulke simpele regels als:

De tiende Mei-dag zal ik nooit vergeten
hij staat getekend in mijn bloed.

of:

Ik snak naar een dag vol van rood, wit en blauw
met een zwier van oranje erboven.

of:

Ik ben een doodgewone man
die moeilijk iemand haten kan
maar Hitler moet ik haten.

of:

Laat de Gestapo deze twee vergeten,
laat ze in Jezus' naam toch bij elkaar.

En zo nog veel meer, grotendeels van dichters zonder naam, daarom naief, doorzichtig, van en voor doodgewone mensen. Wat ik hier wil beklemtonen is dat deze poëzie zo overtuigend juist omdat ze zo eenvoudig was, dat ze haar weerbaarheid ontleende aan haar eenvoud, haar kracht aan haar beperktheid. Het lied van het verzet, ook dat van de bekende dichters, zelfs al voor de oorlog-ik denk aan Marsman's hartekreet:

Alles immers is beter dan dit,
zou ons hart niet moeten vergaan
van wroeging en schaamte dat dit
ongestraft kan bestaan!

of aan van Duinkerken's *Ballade van de Katholiek*-was zo sterk omdat het zo direct was. Het woord als wapen is pas scherp als het het woord is van het moment, toegespitst op de situatie, de dreiging. Als het niet geboren wordt uit een principieel programma maar uit een spontane verontwaardiging. In onze beste verzetspoëzie is er weinig metafysische ruimte, de dichter is er zelden een *vates*, een *homme révolté*.

Nee, dat is toch te eenzijdig. Er is niet alleen geroepen en gehoond en

gehaat, er is ook gedroomd, en dat nog wel op die onwaarschijnlijk schone, onwerkelijke wijze waarop alleen mensen kunnen dromen die in de diepste duisternis gezeten zijn. Zij zien een groot licht. In het gezelschap van deze Maatschappij is het niet ongepast hem te herdenken die als het ware de belichaming was van zulke visionaire gerichtheid, Klaas Heeroma, en wie zijn vrienden waren horen hem nog voorlezen met die ongeëvenaarde profetische allure, zulke woorden als deze:

Maar als ik leven mag tot de bevrijding
en juichen op het overwinningsfeest,
God doe mij dan dit weten: wat voorbijging
aan nood en leed is niet vergeefs geweest.

Laat hier een volk herrijzen, wijzer, schoner,
dan toen het neerdaalde in het doodgebied...

Als ik dat lees raak ik weer onder de bekoring van die stem, van die man die mijn goede vriend was. Maar als ik probeer afstand te nemen, sta ik voor een problematiek die ik herken, die al oud is trouwens, die van de dichter die in de wereld van de daad terecht komt. Als kunstenaar is hij geladen met de hunkering naar het volmaakte, beziel met het besef dat een zo klassiek dichter als Conrad Ferdinand Meyer als zijn motto koos: Genug ist nicht genug! Wanneer hij dat verlangen dat betrekking heeft op zijn werk, zijn expressie, overplant op de wereld, zoals hij in tijden van oorlog makkelijk doen kan, dan ontstaat er, soms, een grandioze overspanning, een ruimte van licht, maar altijd en in elk geval daarna een bittere ervaring van teleurstelling. Want de wereld beantwoordt niet, kan niet beantwoorden aan zijn droom en wat er bereikt wordt mag goed zijn en schoon, het haalt nimmer bij wat hij zich had voorgesteld.

De wereld wordt weer gewoon, dat wil zeggen grijs in plaats van zwartwit. Het eigen bestuur keert terug en vraagt medewerking. Zoals Elsschot zo onnavolgbaar bondig samenvatte: Alles zit weer, de koning op zijn troon, de ministers in hun departementen en de ontvangers achter hun loketten. Als dan nog de politionele acties in Indonesië volgen, de wereld in de koude oorlog geraakt, wat de herbewapening van Duitsland (oost en west) meebrengt, en onze ongevoelige regering de nationale bevrijdingsdag afschaft, dan zijn de voorwaarden gegeven om het verzets-sentiment te doen herleven. Maar eigenlijk, zo geloof ik, hangt het niet van de uiterlijke omstandigheden af wat er nu gebeurt, eigenlijk gaat het over een innerlijk proces, een bepaalde habitus, de dichter makkelijk eigen, zijn

doem en zijn rechtvaardiging. Hij kan het verleden niet vergeten, zozeer heeft hij het doorleefd. In de gekweldheid van zijn ervaring, de onmogelijkheid die last af te schudden, wordt hem de oorlog een blijvende beklemming, de wereld zelf een gevangenis:

Ik weet zeker dat het geen verschil maakt
of ik Dachau of de wereld zeg.²

In die houding vinden we, gesaeculariseerd, het oeroude besef terug van het aardse tranendal, van de mens als *exsul patriae*, van de wezenlijke vervreemding. Vandaar uit groeit de romantiek van het absurde, de poëzie van de verbijstering, van de woede tegen de wereld, die haar zin verloren heeft in Auschwitz en Hiroshima, die sacraal binnenste buiten is gekeerd:

Het dient gezegd zoals het is geweest
mensen die met radeloze keel
de dood inhaalden.
In zwarte hokken stond hun angst
opeengedrongen, sloeg alarm
en stierf.

De wolken dreven voort, de wind
luisterde enkel naar zijn eigen stem
[...]
Geen wreker stortte uit het blauw
de tijd in. Het was morgen, het werd nacht
Het was begonnen en het werd volbracht.³

So far, so good, zo indrukwekkend, zo waarachtig. Het woord is in zulke poëzie geen wapen maar een schreeuw waarin de wanhoop zich bevrijdt.

Maar wanneer dit besef van absurditeit, dit opstaan tegen de tijd gericht wordt op de maatschappij, wanneer het betrokken wordt in een engagement, dan loopt het gevaar te verworden tot een nieuw absolutisme. De mens, de dichter, die zijn oorlogs-ik, om met de psychiater te spreken⁴, niet meer kan noch wil omzetten in een vredes-ik, kan gemakkelijk verzeild geraken in een radicalisme, dat in zijn eenzijdigheid helemaal niet meer waar is, en dat de kans loopt verstrikt te raken in de dwaaste ideologie. Want de wijsheid van de dichter is zelden die van deze wereld.

2 Ed Hoornik.

3 M. Mok.

4 J.H. Plokker, *Psychologie ener teleurstelling* in Nationale Snipperdag.

Wij leven verscheurd, in lagen van zin en zinloosheid. Dromend van de eenheid des levens zijn wij altijd teleurgesteld in de alledaagsheid:

in de grijsheid van vandaag
vliegt een vogel nergens heen (Jan Vermeulen)

Maar er is naast de grote waarheid ook een kleine, om het zo maar te noemen, die van de menselijke mogelijkheden binnen de beperktheid, van het kleine geluk dat klemt. O zeker, wij hebben niet gewonnen wat wij droomden, dat kon ook niet. Een wijzer, schoner volk, uit de doden opgestaan tot nieuw leven, nee dat is niet gebeurd. Wij zijn niet uit de geschiedenis weggeraakt. Wat er gebeurd is is dat wij het overleefd hebben, en dat wij dat zeggen kunnen, en in vrijheid onze doden herdenken. Hoeveel of hoe weinig dat is, wie zal het zeggen, het ligt er aan hoe men het beleeft. Er is een gedicht van Jules Supervielle, dat, midden in de oorlog, spreekt van die aanvaardende berusting, met het beeld van de mens als Atlas:

Comme la Terre est lourde à porter ...
[...]
Plus lourde que jamais, la Terre en temps de guerre,
Elle saigne en Europe et dans le Pacifique,
Nous l'entendons gémir sur nos épaules lasses
Poussant d'horribles cris
Qui dévorent l'espace
Mais il faut la porter toujours un peu plus loin
Pour la faire passer d'aujourd'hui à demain.

Die morgen is aangebroken. Wat wij gewonnen hebben is nog altijd zoveel dat het hart, herdenkende, er telkens weer mee volloopt. Waarom vergeten wij zo gemakkelijk?

Er zijn er die zeggen dat wij alweer verloren hebben wat wij in 1945 verwierven, dat het ons is ontnomen door een of andere nieuwe overmacht, het kapitalisme, de consumptie-maatschappij, de repressieve tolerantie. Wij zouden de dictatuur geruild hebben voor een schijn-democratie, zo is ons nog onlangs diets gemaakt, een dwang niet dragelijker dan die in de landen achter het IJzeren Gordijn. Alleen Duits idealisme kan zoiets bedenken en de respons op die abstracties was niet toevallig het luidst in de idealistische en derhalve masochistische nieuwe wereld.

Een curieuze gelijkschakeling is zo ontstaan, vanuit een totaliteit die de werkelijkheid verre te boven gaat, een hemelse ethiek die de hele aarde in beslag neemt, met een volstreekte inflatie van alle termen, waarin alle vijan-

den fascisten zijn-of omgekeerd communisten-en elk onrecht absoluut wordt, waarin wezenlijk alles gedetermineerd is. Een radicaal roept uit: 'Wat is in godsnaam vreedstijd zolang er nog economische onderdrukking bestaat?' Zulke uitspraken zijn op een bepaald vlak waar, op hetzelfde vlak namelijk waar op het waar is dat alle mensen zondaren zijn of omgekeerd van nature goed. Met zulke waarheden maakt men spreekwoorden: homo homini lupus, of leuzen: Alle Menschen werden Brüder. Ze zijn te waar om nog zin te hebben zodra men ook maar enigszins dieper, genuanceerder, op de werkelijkheid in wil gaan. En natuurlijk staat wie bij zulke generalisaties leeft dwars op alle werkelijkheid, doet denken aan dat verhaal van daarnet. Waar spreekt hij over. Over de zonde? Wat zegt hij ervan? Hij is er tegen.

In zo'n donkere atmosfeer wordt het leven niets anders dan onafgebroken opdracht, in plaats van spontaneïteit, het is voorgoed gedetermineerd in plaats van vrij. Tegenover het onthulde industrieel-militaire complex (Eisenhower was de eerste die er voor waarschuwde) verheft zich een poëtisch sociaal-realistisch complex, even dwingend, even mechanisch. De historicus heeft dan maar één opdracht: het ontdekken van samenzweringen (hier passen de meeste revisionisten van de Amerikaanse historiografie, na elke oorlog in actie), en de dichter een navenante: het verdoemen der zondaren. Heine heeft dat type trompetters al subliem beschreven, opgeroepen, in één van zijn *Zeitgedichte*, waarin hij de Duitse zanger vraagt om 'in Marseillerhymnenweise' het volk aan te vuren:

Sei nicht mehr die weiche Flöte,
Das idyllische Gemüt -
Sei des Vaterlands Posaune,
Sei Kanone, sei Kartaune,
Blase, schmettre, donnre, töte!

Blase, schmettre, donnre täglich,
Bis der letzte Dränger flieht -
Singe nur in dieser Richtung,
Aber halte deine Dichtung
Nur so allgemein wie möglich.

Wie zo te werk gaat is gelukkig, want hij ziet een gemakkelijke uitweg. Hij heeft immers de wortel van alle kwaad ontdekt, in wat hij in die 'allgemeine Dichtung', die sociologische on-taal, de menselijke structuren noemt. Worden die maar veranderd, dan komt de mensheid weer terecht, wordt in

een ogenblik, een oogwenk des 'tijds-want we hebben hier natuurlijk te maken met een saecularisatie, een verschraling, een mechanisering, van de bekeringsdrift-van kwaad goed. Zij heeft immers-leve Rousseau!-niets te verliezen dan haar structurele ketenen. Zo wordt de geschiedenis geënt op, gedompeld in, de eeuwigheid, zo wordt de eigen tijd, of het eigen land, uniek, zo staan wij aan de grenzen van het godsrijk. Zo worden wij overgeleverd aan de perversie van een perfecte toekomst, die alles rechtvaardigt, aan Jakob Burchhardt's 'terribles simplificateurs'. Dan wordt het gewapende woord tot daad en maakt de poëzie in die 'brave new world' overbodig. Want Yeats had gelijk: 'What theme had Homer but original sin?'

Naar mijn gevoel ligt het vitium originis van onze verschillen en misverstanden in de zojuist aangeduide spanning tussen geschiedenis en eeuwigheid, menselijke betrekkelijkheid en hemelse totaliteit. Diep in de mens, zeker in de dichterlijke mens, zit de neiging om te proberen te ontsnappen aan wat dan ook door een dichter is genoemd de heerschappij van uur en feit. Op allerlei manieren probeert hij dat, individueel of collectief, religieus of gesaeculariseerd. Zo ontstaat een spanning tussen heden en toekomst, werkelijkheid en ideaal, die alles wat wij zeggen en doen bepaalt. Bijvoorbeeld, als wij het woord vrijheid gebruiken, wat bedoelen wij dan? Daar is de hele tegenstelling in gegeven. Voor wie dat woord in het spoor van de Franse revolutie heeft gekoppeld aan het woord gelijkheid, is er geen oplossing, geen voltooiing, geen vrede. Het volmaakte drijft hem voort als een dwingende droom. Maar ik voor mij denk meer en meer dat vrijheid niet meer kan zijn dan diversiteit, verwarring, compromis. Wanneer wij volmaakt zijn hoeven wij niet meer vrij te zijn, heeft de openheid plaats gemaakt voor de uiteindelijke afsluiting.

Het is misschien niet zo vreemd dat in tijden van grote spanning, van crisis en gevaar de drang om in het volmaakte te ontkomen heviger wordt. Hebben wij de oorlog niet dikwijls zo beleefd, als een volstreckte, een kosmische strijd tussen goed en kwaad, waarin onze keuze dan ook totaal was en beslissend? Dat gaf een voldoening zo sterk dat wij er soms in onze verwarring van heden naar terug verlangen als naar een unieke ervaring. Dat was het natuurlijk ook voor wie het beleefd heeft, zoals Bloem heeft geschreven:

Waard is het, vijf jaren gesmacht te hebben,
Nu opstandig, dan weer gelaten, en niet
Eén van de ongeborenen zal de vrijheid
Ooit zo beseffen.

Maar dezelfde dichter beseft, in dezelfde tijd-de beide gedichten staan in dezelfde bundel naast elkaar-dat er desondanks geen ontkomen aan de tijd was, dat het unieke van de oorlogsbeleving werd opgewogen door de ervaring van de eeuwige menselijke bitterheid, die slechts in het gedicht kon worden omgevormd tot troost:

En de beklemming wijkt want het bekommerd heden
 Verbindt zich aan wat was en zijn zal in 't gedicht:
 Zolang de wereld duurt is er daarop geleden,
 Het zal niet anders zijn, totdat de wereld zwicht.

Dat wil zeggen, want zo versta ik het, dat het niet goed is, om aldaar door het woord als wapen te hanteren. Het is immers, net als het werkelijke wapen, het extreme middel dat de mens gebruikt, gebruiken moet in de uiterste nood. Maar met het besef van de uitzonderlijkheid van de situatie. Want een wapen kent geen compromis, geen nuance, geen andere werkelijkheid dan de zwarte-witte van leven en dood. Daarom overtreft het zichzelf, het wordt bij permanent gebruik zo rekbaar als de boog die te lang gespannen zichzelf en de mens die hem gebruiken wil machteloos maakt. Het is een woord dat alleen waar is in de bizarre rechtvaardiging van het moment. Zo min als wij Von Clausewitz' vermaarde adagium moeten aanvaarden dat de oorlog de voortzetting van de politiek is met andere middelen, zo min moeten wij ons neerleggen bij de gedachte dat de poëzie de voortzetting is van het proza der maatschappij met andere middelen.

Daar komt bij dat wij achteraf weten dat het niet allemaal zo duidelijk lag als wij tijdens de oorlog graag geloofden, dat het goede niet heeft gezegevierd over het kwade, maar alleen het mindere kwaad over het grotere, en dat daarbij het doel de middelen heiligde, zoals het in de wereld van de daad is en alleen maar zijn kan. Maar de verleiding van het engagement, gemakkelijk gevoed door de emotie van de herdenking, is om te geloven in een blijvend zwart-witte wereld, met de pen af te bakenen. Of, als dat niet kan-en hoe dikwijls maakt de teleurstelling ons 'sadder', hoe zelden 'wiser'-, om het hele menselijke bedrijf te verdoemen in een moralistisch absolutisme, ver verheven boven het alledaagse gedoe, en zo opnieuw te ontkomen aan de tijd.

Laat mij een reeds half gemaakte vergelijking voltooien: men zou de polen waartussen de dichter leeft die op de werkelijkheid betrokken is, kunnen omschrijven als die tussen de profeet en de priester, tussen hem die de tijd aanspreekt enkel en alleen om haar te bestrijden, in het geloof dat

alles anders moet worden-zoals vanouds de boetepredikers-en hem die de betrekkelijkheid van deze wereld aanvaardt, die weet dat zijn woord geen wapen is, maar de expressie, de zuivering van de werkelijkheid. Tussen hem die op de toekomst gericht het verleden wil uitdelgen, met het woord geheven als het zwaard der wrake, en hem die staat in de traditie, die het bestaande bezweert, die doorgeeft, doorspreekt wat er gesproken is, en zo met de taal zelf de creatieve reiniging volbrengt. Tussen het woord dat een middel is tot verandering, en het woord dat rust in het bestaande. Tussen het woord dat vecht en het woord dat viert.

Betrokkenheid en betrekkelijkheid horen, zo denk ik steeds meer, bij elkaar. Daarom bepleit ik hier het priesterlijke woord, stel ik mij de dichter in de wereld voor als iemand die de dwaasheid en het geheim van het leven met de taal begeleidt, en op die wijze bij de mensen is en hen leert het leven te kiezen in plaats van het zich te laten opleggen, het te vieren in plaats van het te vrezen. Zoals het geschreven is:

Nicht sind die Leiden erkannt,
nicht ist die Liebe gelernt,
und was im Tod uns entfernt
ist nicht entschleiert.
Einzig das Lied überm Land
heiligt und feiert.⁵

Dat is, zo meen ik, de wijze waarop ik vrij mag zijn, en ik weet ook geen andere. En met vrij bedoel ik dan een relatie tot de werkelijkheid die hoezeer op alles betrokken, onafhankelijk is. Geïnspireerd door het verleden, maar er niet door gebonden, niet schuldig aan de daden der voorgelachten. En open naar de toekomst, maar zich niet buigend voor de dwingelandij van het dogma van een geprogrammeerde droom. Vrij in alle betrokkenheid, in maar tegenover de wereld, zoals het met de mens is-en niet toevallig horen de regels die ik nu citeer thuis in een liedboek-:

Door een geheimenis omsloten,
door alle dingen uitgestoten
gaat hij op alle dingen in.⁶

Laat mij een voorbeeld geven van een terrein dat mij enigszins vertrouwd is, dat van de strijd om gelijke rechten van de negers in de Verenigde Staten van Amerika. De twee belangrijkste schrijvers die daar in de laatste kwart

5 R.M. Rilke.

6 Jan Wit.

eeuw naar voren zijn gekomen zijn de ook in ons land algemeen bekende James Baldwin en de wat meer op de achtergrond gebleven Ralph Ellison. Baldwin is, vooral in zijn meesterlijk geschreven essays, de onafgebroken radicaal, die beweert dat geen neger een dag in de blanke wereld leeft zonder gekweld te zijn door de voortdurende onderdrukking, die van de blanken vergt dat ze allen tesamen zich schuldig verklaren, niet alleen voor hun eigen tekorten, maar voor die der eeuwen, collectief, totaal. Ellison daarenten protesteert tegen het protest, verzet zich er tegen dat hij als mens, als schrijver, voortdurend een deel van het geheel dient te zijn. In een discussie met de bekende essayist Irving Home verwijt hij deze blanke bemoeizucht, als hij hem op de strijd wil vastpinnen. Moeten mijn woorden, vraagt Ellison, almaardoor wapens zijn in de strijd zoals b.v. de door Howe ten voorbeeld gestelde Richard Wright geloofde. En dan schrijft hij: 'Wright believed in the much abused idea that novels are 'weapons'-the counterpart of the dreary notion, common among most minority groups, that novels are instruments of good public relations. But I believe that true novels, even when most pessimistic and bitter, arise out of an impulse to celebrate human life and therefore are ritualistic and ceremonial at their core. Thus they would preserve as they destroy, affirm as they reject.' En een paar bladzijden verder concludeert hij dan ook: 'The diversity of American life is often painful, frequently burdensome and always a source of conflict, but in it lies our fate and our hope.'

Lees voor Amerikaans Westers en ons aller situatie in onze vrije wereld is getekend, even krachtig en paradoxaal en inderdaad priesterlijk als in de vermaarde regels van W.H. Auden:

In the prison of his days
Teach the free man how to praise.

Voor de schrijver, de dichter zowel als de historicus, lijken mij deze woorden essentieel. Zijn hele menszijn is in het geding, zijn schrijverschap. Hij bestaat immers van, bij, door deze gebroken vrijheid. Als wij volmaakt zijn hoeven wij niet meer te schrijven. Vrijheid is dat niets ons schrijven werkelijk kan inperken en bepalen, geen traditie en geen toekomst, geen methodiek en geen cliometrie, al kunnen al die zaken nuttig en nodig zijn. Want wij-en met die wij bedoel ik de leden van onze Maatschappij-zijn mensen die bezig zijn met mensen, irrationeel en ondoorgrondelijk.

Bezig in de taal, dat is ons enige correctief en onze enige rechtvaardiging. Taal die meer is dan communicatie alleen, meer is dan manifest en verkla-

ring, die een meerwaarde heeft, die behalve phatisch ook musisch is. De echte taal, om nog eens Klaas Heeroma te citeren.

Moet een dichter geëngageerd zijn? Niemand kan, niemand mag hem wat voor een programma ook voor schrijven. Wil hij, zoals Richard Minne, niets anders hebben dan:

[...] als onontvreemdbaar deel
den troost van 't eigen lied, wanneer ik stil gezeten
des avonds op den hogen berm een wijsje speel
niet voor 't heelal en de eeuwigheid, maar slechts voor 't heden,

dan is dit even legitiem en minstens even waarachtig en waardevol dan welke betrokkenheid ook.

Kan een dichter geëngageerd zijn? Dat is een geweldige last en het dunkt mij dat het alleen mogelijk is met een groot besef van het betrekkelijke ervan, met een diepe huiver voor alle ideologie. Want elk systeem is in staat en meestal geneigd om de vrijheid, ja de mensheid die ze belijdt te dienen te verraden, juist omdat ze de toekomst wil vastleggen. Het moderne engagement vraagt een zo grote mate van wantrouwen tegen alle bedoelingen, dat het eerder romantisch dan actief dreigt te worden. Zoals tegenwoordig inderdaad het geval is. Er is een gedicht van Günter Eich, dat deze houding uitstekend reflecteert. De titel is een oproep: *Wacht auf, denn eure Träume sind schlecht*. Maar het eindigt met de irrationele conclusie:

Tut das Unnütze! singt die Lieder die man aus
eurem Mund nicht erwartet!
Seid unbequem, seid Sand, nicht das Oel im
Getriebe der Welt!

Is dat een oplossing? Wat voor zand is dat? Dat wat de heersers doet knarsetanden? Of dat waar de struisvogel zijn kop in steekt, als het onheil nadert? Loopt zo het engagement dood in zichzelf, omdat het eigenlijk bezig is te ontsnappen aan de werkelijkheid?

Wat mij betreft ik kan daar evenmin vrede in vinden als in de gewapende programma-poëzie waar wij straks over spraken. Terugdenkend aan de oorlog beleef ik de werkelijkheid van toen nog steeds met schrik en ontroering, ik droom er nog van en herdenk. Maar nu, na dertig jaar, is het perspectief veranderd. Het is allemaal minder vanzelfsprekend, minder uniek, raadselachtiger, dat hele beleven, en dat terwijl er zo'n stroom van literatuur over verschenen is en we zoveel geheimen te weten zijn gekomen en zoveel films hebben gezien. Als het waar is dat in dat verschrikke-

lijke gebeuren de hele mensengeschiedenis is samengevat dan niet in die zin dat het nooit meer over kan gaan, dat wij er voorgoed en totaal in betrokken zouden zijn. Nee, eerder in die zin dat wij ervaren hebben over wat voor diepten van duisternis en pijn het menselijk leven heen is gedragen om aan de overlevenden de betrekkelijke maar gezegende vrede te garanderen waarin zij leven mogen en eten en drinken en vrolijk zijn, om op de momenten dat zij het zich herinneren de hymne te zingen, Ambrosiaans of Hölderliniaans, het lied van pijn en troost, herdenking en hoop, poëzie hardop.

Laat ik daarom eindigen met een paar strofen uit een gedicht van Guillaume van der Graft, waar eigenlijk alles waarover wij vanmiddag samen spreken in samenvloeit, priesterlijk, in zijn, in onze taal:

de vrijheid is voor de mensen
de vrijheid bestaat in taal
de vrijheid is voor de mensen
wij spreken elkander toe -

en vrijheid bestaat in woorden
die brood geworden zijn
stemmen die zijn gebroken
en bloed dat is vergoten
de vrijheid smaakt naar pijn.

Levensberichten

Lucien Alois Pieter Maria Debaene
Antwerpen 21 april 1920 - Berchem 29 augustus 1974

Toen prof. dr. Luc. Debaene, na een langdurige ziekte, op 29 augustus 1974 te Berchem bij Antwerpen overleed, was hij amper vierenvijftig jaar. Niet alleen verloor een gezin met nog zes studerende kinderen een liefhebbende en zorgzame echtgenoot en vader, maar velen moesten afstand doen van een trouwe en dienstvaardige vriend, terwijl aan het Antwerpse cultuurleven een actief organisator, en aan de Nederlandse literatuurgeschiedenis een leiding-gevend en nog-veel-belovend geleerde ontviel.

Luc. Debaene werd geboren op 21 april 1920 te Antwerpen waar hij aan het St.-Lievenscollege zijn humaniora-studies voltooide. In 1942 behaalde hij aan de Katholieke Universiteit te Leuven de graad van licentiaat in de Wijsbegeerte en Letteren (Groep Germaanse filologie) en promoveerde er in 1949 op een proefschrift over de Nederlandse volksboeken. Aan de universiteit wist Luc. Debaene zijn toelag op de wetenschap en zijn deelneming aan wat wij het studentikoze leven plagen te noemen zeer evenwichtig te doseren.

Van 1942 tot zijn laatste levensjaar vervulde Luc. Debaene, die met een dochter van de bekende Vlaamse criticus Jules Persyn in het huwelijk was getreden, een functie als docent in het middelbaar en het hoger onderwijs, eerst aan het Antwerpse Koninklijk Atheneum en van 1961 af, steeds te Antwerpen, aan het Hoger Instituut voor Vertalers en Tolken, waar hij met de colleges Vertaling Engels-Nederlands en Engelse stilistiek belast werd en vanaf 1969 bovendien als lesgever Nederlands aan het Provinciaal Hoger Instituut voor Bestuurswetenschappen aangesteld.

Zijn zware onderwijsopdrachten beletten Luc. Debaene niet actief op te treden in verscheidene kulturele en wetenschappelijke genootschappen en zitting te nemen in meer dan één letterkundige jury. Zo was hij sectie-secretaris op de Vlaamse filologencongressen in 1951 en 1953 (respectievelijk in de afdelingen Volkskunde en Literatuurgeschiedenis), waar hij ook als spreker optrad, voorzitter van de Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding in zijn geboortestad (1958-1960), in welke vereniging hij ook de jury voor de jaarlijkse Prof. J. Persynprijs (voor het essay) voorzat en viermaal jurylid was voor de Interprovinciale prijs van de poëzie (in 1950, 1955, 1962 en 1966).

Luc. Debaenes pedagogische taal- en letterkundige bekwaamheden en

zijn door ervaring opgedane vertrouwdheid met het onderricht in de moedertaal in het secundair onderwijs maakten hem tot een geschikt ontwerper, leider en opsteller van een reeks leerboeken voor dergelijk onderricht, waarvan de kwaliteiten blijken uit de ruime verspreiding die deze publicaties-meest alle onder de benaming *Taalrijkdom*-in de scholen van het Vlaamse land kenden en blijven kennen. Voor de hoogste klassen van het middelbaar, technisch en normaalonderwijs, stelde hij ook een zeer gewaardeerde *Nederlandse bloemlezing met literatuurgeschiedenis* samen die in 1969 haar zesde bijgewerkte druk beleefde.

Zijn interesse voor het Engelse cultuurleven, waartoe hij geprikkeld werd door zijn colleges aan het Hoger Instituut voor Vertalers en Tolken, zette hem aan tot het schrijven van een studie over het universitaire leven in Engeland, zoals dit weerspiegeld wordt in de romans van Evelyn Waugh C.P. Snow, Angus Wilson en Kingsley Amis die voor 1964 verschenen waren, het jaar waarin Debaenes essay *De universiteit in de hedendaagse Engelse romans* van de pers kwam.

De grootste verdiensten van prof. Debaene liggen evenwel op het gebied van de studie der Nederlandse letterkunde der zestiende eeuw, in het bijzonder op dat van het onderzoek der zogenaamde prozaromans. Reeds zijn licentiaatsscriptie was aan dat onderwerp gewijd, en toen in 1951 zijn bijgewerkt proefschrift over *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540* verscheen, werd het boek zeer spoedig als een standaardwerk erkend. Hoewel vóór Debaene vorsers als P. Ph. van den Bergh, Fr.-J. Mone, G.D.J. Schotel, G.J. Boekenoogen en Em. van Heurck aangaande de volksboeken reeds zeer verdienstelijk onderzoek hadden verricht, was de definitieve studie over het genre nog steeds niet geschreven en ontbrak er nog een volledige bibliografie van alle bekende drukken in dat genre. Het was Debaenes opzet in de bestaande leemte te voorzien, maar om dit zo grondig mogelijk te doen verplichtte hij zich ertoe zijn onderwerp langs verschillende zijden te beperken. Van de 'volksboeken' behandelde hij alleen de categorie der 'prozaromans', door hem met een daarna algemeen-aanvaarde bepaling gedefinieerd als 'fictieve wereldlijke verhalen hoofdzakelijk in proza geschreven, deels gebaseerd op oudere ridderwereld en -literatuur, deels behorende tot de laatmiddeleeuwse maatschappij, aanvankelijk vooral voor een burgerlijk publiek bestemd (en gedrukt), later geleidelijk meer en meer tot gezonken cultuurgoed vervallend,' en koos daarvan alleen die werken die vóór 1541 gedrukt waren. Ook met deze begrenzing bleef Debaenes onder-

neming een niet te onderschatten opgave die hij tot een zeer goed einde heeft gebracht, zoals blijkt uit de wijze waarop de kritiek het werk onthaald heeft en uit de verscheidene bekroningen die het boek ten deel viel. In 1952 ontving deze publicatie de prijs voor de beste monografie vanwege de provincie Antwerpen, in 1956 verwierf zij de Baron de Saint-Genoisprijs van de Koninklijke Belgische Academie, Klasse der Letteren en in 1964 behaalde prof. Debaene hiermee de Caron de Wiartprijs van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde.

De belangstelling voor de Nederlandse volksboeken is bij Luc. Debaene vroeg ontwaakt en steeds blijven voortleven. Zoals hij vóór het verschijnen van zijn proefschrift reeds bewijzen van deze interesse gegeven had, onder meer met de publicatie van *Het volksboek van Ulenspiegel* en de *De historie van broeder Russche*, bleef hij daarna op datzelfde terrein bedrijvig met onder andere de uitgave van *Marieken van Nieumeghen* (dat zelfs wanneer het als toneelstuk werd opgezet toch helemaal in de sfeer der volksboeken thuishoort), met nieuwe bijdragen tot de Ulenspiegel-studie en een onderzoek naar de Spaanse bronnen van Nederlandse prozaromans.

De hand die nog aan vele plannen-en die waren er!-gestalte had kunnen geven, ligt nu voor altijd stil. Toch werd door deze al te jong gestorven filoloog reeds zoveel tot stand gebracht dat wij van hem het beeld van een gezaghebbend geleerde zullen bewaren. En over dat beeld schuift voor al wie Luc. Debaene ook als mens heeft mogen kennen, nog een ander, dat door de dichter Anton van Wilderode, tot hun troost, aldus werd getekend:

Zijn glimlach en zijn zorgen zijn voorbij;
zijn lieve aandacht voor de daagse dingen
die door zijn hoofd en door zijn vingers gingen;
én alles wat hij was voor u en mij.

Wij kunnen vragen stellen, maar géén vraag
en zelfs geen antwoord doet de pijn vergeten
die wij tezamen om zijn heengaan leden
en die zal blijven schrijven nà vandaag.

Wat doen wij zonder hem in het gezin
dat hij met trots en tederheid vereerde?
Wat doen zij zonder hem, die van hem leerden?
Wij gaan een tijd van lange koude in.

Maar in zijn dapper réchtgetrokken spoor
naar Gods oneindig land mogen wij lopen
hém achterna, die hoopte wat wij hopen;
hij is niet méér dan enkele stappen voor.

En tot zolang: vertroost elkander dan
met dat hij was en blijft voor nu en later:
groothartig echtgenoot, beminde vader,
vriend zonder weerga en rechtvaardig man.

L. ROOSE

Voornaamste geschriften

Nieuwe varianten van refreinen uit de bundels van Jan van Doesborch en Jan van Styvevoort in Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 65, 1947, p.181-185.

Volkskunde en letterkunde in Handelingen van het zeventiende Vlaamse Filologencongres, 1947, p.190-195.

Het volksboek 'Den Strijt van Roncevale' en de 'Alder excellenste cronyke van Brabant' in Miscellanea J. Gessler, Leuven 1948, p.348-353.

Rederijkers en prozaromans in De Gulden Passer 27, 1949, p.1-23.

De historie van broeder Russche. Antwerpen, 1950 (tekstuitgave).

Middel nederlandse ridderepiek en latere prozaromans in De Nieuwe Taalgids 43, 1950, p.84-92 en p.144-152.

Het ontstaan van de Nederlandse volksboeken in Jaarboek van de Vereniging van Oudheidkundige en Geschiedkundige Kringen van België 22-23, Antwerpen 1950, p.339-348.

Letterkundige bedrijvigheid in het begin der zestiende eeuw in Mariken van Nieumeghen, Antwerpen 1951, p.xvi-xx (editie onder leiding van A.L. Verhofstede; inleiding door Debaene).

De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540. Antwerpen 1951 (diss.)

Volkskarakter en literaire voorkeur in Dietsche Warande en Belfort, mei 1951, p.208-220.

De structuur van de roman in De Vlaamse Gids 37, 1953, p.641-649.

De voornaamste nieuwe spelregels. Antwerpen 1954 (elfde druk: 1962).

Nederlandse bloemlezing met litterratuurgescheidenis voor de hoogste klassen van het middelbaar, technisch en normaalonderwijs. Antwerpen 1955 (vijfde deel van de reeks De Bron; samen met F.B.J. Jansens en F. Verbiest; zesde bijgewerkte druk: 1969).

Uilenspiegel te Damme in Damme. Antwerpen 1956, p.187-192 (editie stond onder leiding van Huib Hoste).

Mariëken van Nieumeghen. Zwolle 1958 (tekstuitgave; vierde omgewerkte druk: 1969).

De universiteit in de hedendaagse Engelse roman. Antwerpen 1964 (Verhandeling KVHU).

Nederlandse prozaromans en Spaanse 'Libros de Caballerias' in Liber Alumnorum prof. dr. E. Rombauts. Leuven 1968, p.129-144.

Uilenspiegel de onsterfelijke in In het Spoor van Uilenspiegel, Hasselt 1968, p.18-24.

De betekenis van het oudste Vlaamse volksboek van Uilenspieghel in Hulde-Album prof. dr. J.F. Vanderheyden, Langemark 1970, p.81-89.

Medewerking aan de Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur (een aantal artikels over Nederlandse volksboeken-prozaromans, en over Mariken van Nieumeghen en Reinaert).

Medewerking aan de Encyclopedie van de Vlaamse Beweging.

Boekbesprekingen in Boekengids en in Revue belge de Philologie et d'Histoire-Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis.

Gerrit Dekker

Pretoria 11 november 1897 - Pretoria 10 april 1973

Professor Gerrit Dekker is op 11 November 1897 in Pretoria gebore uit Nederlandse ouers wat na Suid-Afrika geëmigreer het. Hy het sy skoolopleidng in Pretoria gehad. In 1918 het hy die B.A.-graad aan die Universiteit van Pretoria behaal en in 1919 die M.A.-graad aan dieselfde inrigting. Reeds as student het hy 'n leidende rol gespeel in die studentegeenskap en deelgeneem aan die Afrikaanse taalstryd teen Engels. In 1920 word hy lektor in Afrikaans-Nederlands aan die Universiteit van Pretoria. In 1921 vertrek hy na Nederland om aan die Gemeentelike Universiteit in Amsterdam te gaan studeer, onder die bekende hoogleraars Prinsen, Boer, Stoett, Swaan en Six. Professor Prinsen het sy promotor geword, en in 1926 promoveer hy cum laude op die proefskrif *Die invloed van Keats en Shelley in Nederland gedurende die negentiende eeu*. Dit is tot vandag nog 'n gesaghebbende werk oor dié aspek van die Tagtigerbeweging.

Met sy terugkeer in Suid-Afrika aanvaar Dekker in 1925 'n betrekking as lektor aan die Potchefstroomse Universiteit. In 1932 word hy professor aan hierdie inrigting. In 1963 het hy sy emeritaat aanvaar.

As hoogleraar het professor Dekker in drie vakke kollege gegee: Afrikaans-Nederlands, Frans, Kunstgeskiedenis en -waardering. Hy was 'n veelsydige geleerde, 'n uitnemende dosent en 'n ywerige navorser. Hy het 'n groot aantal verdienstelike publikasies gedurende sy lewe gelewer. Die bekendste daaronder is sy *Afrikaanse Literatuurgeskiedenis*, wat sy eerste druk in 1935 beleef het. Die jongste druk van hierdie voortreflike boek het sy huis bereik in die paar dae tussen sy oorlye en begrafnis.¹

Met sy *Afrikaanse Literatuurgeskiedenis* het Dekker die grondlegger geword van die Afrikaanse literatuurgeskiedskrywing. Dit was die eerste werk wat die Afrikaanse letterkunde van sy oorsprong af saamgevat het en dit het tot vandag 'n leidende plek in die Afrikaanse literatuurstudie. Dit is 'n boek wat eintlik saam met die ontluikende Afrikaanse literatuur gegroei het.

Dekker het 'n belangrike rol in die Afrikaanse letterkundige lewe gespeel deur sy meeewing met die snel groeiende Afrikaanse literatuur. Sy dinamiese kritiek het die opkoms van die Afrikaanse literatuur begelei. As kritikus het hy in die vroeë twintigerjare na vore getree en spoedig die

1 Twaalfde druk, bygewerk tot 1966.

grootste Afrikaanse literator geword. Voor hom was daar werklik geen Afrikaanse literator van naam nie, en dié wat ná hom gekom het, het almal in mindere of meerdere mate iets aan hom te danke en geprofiteer van sy insigte, al het hulle nie onder hom gestudeer nie en hom net uit sy publikasies geken. Toe hy in die twintigerjare begin het met sy kritiese werksaamheid, was die Afrikaanse literatuur nog in sy kinderskoene. Voor hy gesterf het, het hy dit gesien uitgroei tot op 'n internasionale vlak.

Naas die Afrikaanse het ook die Nederlandse literatuur Dekker se liefde gehad. Neimand het meer as Dekker gedoen vir die instandhouding en bekendstelling van die Noord- en Suid-Nederlandse letterkunde in Suid-Afrika nie, en met sy afsterwe het die saak vir Nederlands in Suid-Afrika 'n onherstelbare verlies gely. Hy het voortreflike bloemesings uit die Nederlandse liriek saamgestel. Wat die literatuur betref, het Dekker nie net die Afrikaanse, Engelse en Nederlandse geken nie maar ook die Duitse en Franse, en veral ook vir Frans het hy veel in Suid-Afrika gedoen. Hy het oor die Franse literatuur geskryf en mooi vertalings uit Frans gemaak. Hy het ook vertalings uit Oud-Noors gemaak.

Voorts het Dekker veel oor die skilder- en beeldhoukuns van Suid-Afrikaanse en buitelandse kunstenaars gepubliseer. Hy het altyd verbande gesoek tussen die literatuur en die skilder- en beeldhoukuns. Daarvan getuig reeds sy inougurele rede, *Die Impressionisme in die Nederlandse letterkunde* (1933), sy monografie *Lodewijk van Deyssel as 'skilder'* (1950) en sy opstel oor *Franse skilderromans*.² Professor Dekker het veel gedoen vir die waardering van Suid-Afrikaanse skilders en beeldhouers wat vanweë die geavanceerdheid van hulle kuns aanvanklik onaanvaarbaar was vir die publiek.

In 1959 het die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns die Stalsprys vir Geesteswetenskappe aan prof. Dekker toegeken vir sy geesteswetenskaplike arbeid op talle terreine.

Hierdie energieke man was ook tydskrifredakteur. Van 1929 tot 1933 was hy mederedakteur van *Die Nuwe Brandwag*, die eerste betekenisvolle Afrikaanse tydskrif vir kuns en lettere.

Sy studente, wat hom nie net uit sy boeke en artikels geken het nie, weet dat prof. Dekker 'n onoortreflike dosent was. Dit is algemeen bekend dat sy kolleges altyd van 'n hoë standaard was, bevatlik en intens boeiend. Min hooglerare het miskien soveel lof ingeoes vir hulle boeiende voordrag as G. Dekker. Hy het 'n gestrenge indruk gemaak op sy studente en altyd groot ontsag ingeboesem, maar hy het ook hulle liefde en waardering ge-

2 In Standpunte 1:3, juli 1946.

kry. Hy het vele vriende gehad onder sy oud-studente. Hulle het hom twee keer gehuldig: in 1957 met sy 60ste verjaarsdag, toe 'n huldigingsbundel aan hom opgedra is: *Beskouings oor poësie*³ en in 1973 toe hulle met sy 75ste verjaarsdag vir hom en sy gesin 'n feestelike maaltyd aangebied het. By albei geleenthede het hy met dankbaarheid daarvan getuig dat sy gevorderde studente sy vriende geword het. Van hulle is 'n hele aantal vandag as hoogleraars werksaam aan verskillende Suid-Afrikaanse universiteite.

Professor Dekker het as akademikus nie 'n kluisenaarsbestaan gevoer nie. Hy het in talle openbare liggame gedien en het dikwels in die openbaar opgetree. Met die instelling 1963 van die statutêre liggaam, die Raad van Beheer oor Publikasies, het prof. Dekker die eerste en gerespekteerde voorsitter daarvan geword (tot 1968). Hy het in die Raad van Advies van die Transvaalse Biblioteekdiens gedien en onder andere ook in die Matrikulasieraad. Prof. Dekker het in talle kommissies gedien wat literatuur, skilderytentoonstellings of beeldhouwerk moes beoordeel. Hy was 'n aktiewe lid van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns sedert 1930. Hy het in die Akademiesraad gedien en het sedert die dertigerjare talle kere (dikwels as voorsitter) gedien in die letterkundige komitees van die Akademie wat aanbevelings gemaak het vir die toeken van die Hertzogprys.

Die Suid-Afrikaanse Akademie het professor Dekker in 1969 vereer deur 'n erelidmaatskap aan hom toe te ken.

Professor Dekker het ook in die beherende en beleidsliggame van sy universiteit 'n leidende rol gespeel, by geleentheid as dekaan van die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte en jare lank as Senaatsvertegenwoordiger op die Universiteitsraad. Hy het nie alleen as dosent in die kollegesaal en seminaarkamer by die universiteit gedien nie maar as uitbouer daarvan op vele terreine. Daarvoor het die Potchefstroomse Universiteit hom vereer deur in 1969 die graad Doctor Litterarum honoris causa aan hom toe te ken. Ook sy alma mater, die Universiteit van Pretoria, het hom 'n eregraad toegeken na die aanvaarding van sy emeritaat.

Professor Dekker was 'n bekende geleerde in die Nederlande, wat hy (benewens ander Europese lande) herhaaldelik na sy studentejare weer besoek het, met regeringstipendia, as genodigde onder die Kulturele verdrae met Nederland en België of as gasprofessor.

As emeritus het wyle professor Dekker bly klas gee, tot enkele dae voor sy dood. Hy het tot teen die einde opgetree in die openbaar, met voordragte, met die opening van tentoonstellings van skilderye en beeldhouwerk en

3 Onder redaksie van T.T. Cloete, A.P. Grové en H. van de Merwe Scholz.

as voorsitter van verskeie openbare liggame. In sy studeerkamer het hy aktief bly voortwerk. Heelwat werk het hy onvoltooid nagelaat, onder andere 'n uitgawe van Vondel se *Gijsbrecht* vir studente in Suid-Afrika.

In professor Dekker het nie net die Afrikaanse letterkunde nie maar ook die Noord- en Suid-Nederlandse literatuur 'n kenner en dienaar verloor.

T.T. CLOETE

Belangrikste publikasies

Boeke

Die invloed van Keats en Shelley in Nederland gedurende die negentiende eeu. Groningen-Den Haag 1926.

Die Impressionisme in die Nederlandse Letterkunde. Pretoria-Kaapstad 1933.
Causerie en Kritiek. Pretoria 1934.

Afrikaanse Literatuurgeskiedenis. Kaapstad 1973¹² (In 1948 het daar te Brugge 'n uitgawe vir die Nederlande verskyn.)

Die Afrikaanse Psalmberyming. Pretoria 1938.

Psalmen van Totius. Baarn 1939.

Oordeel en besinning. Kaapstad 1964.

Bloemlesing uit die gedigte van A.G. Visser. Pretoria 1955.

Vertalings

Die Saga van Grettir die Sterke. Pretoria-Kaapstad 1931.

Die Sterwende Aarde. Kaapstad 1948 (uit die Frans van René Bazin).

Verhale. Kaapstad 1954 (uit die Frans van Guy de Maupassant).

Pierrot in Tydskrif vir Letterkunde, Desember 1954 (uit die Frans van Guy de Maupassant).

Artikels in versamelwerke

Ds. S.J. du Toit as leier van die Eerste Afrikaanse Taalbeweging in Gedenkboek ter Ere van die Genootskap van Regte Afrikaners (1875-1925). Potchefstroom 1926.

Uit Totius se jeug in Totius - Digter en Profeet. Johannesburg 1938 (red. P.J. Nienaber).

Ons grootste dramaturg in C.L. Leipoldt: Eensame Veelsydige. Johannesburg 1950 (red. P.J. Nienaber).

Ons kulturele groei na 1900 in Geskiedenis van Suid-Afrika I. Kaapstad 1951.

History of Afrikaans Literature and biographies in Cassell's Encyclopaedia of World Literature. London 1953.

Tydskrifartikels

Die liefde van Hooft en Brechje Spieghel in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, Julie 1927.

Die Franse Naturalisme in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, September 1928.

Prof. Prinsen en die studie van die Nederlandse letterkunde in De Nieuwe Taalgids 30:2. 1930.

Beatrys van Boutens in Die Nuwe Brandwag, 1932.

Geerten Gossaert in Koers, Augustus 1934.

Nuwe oriëntering in Die Huisgenoot, 18 September 1934.

'n Nuwe geluid in Koers, Oktober 1934 (W.E.G. Louw se *Die ryke dwaas*).

'n Elegie in Koers, Desember 1934 (*Passieblomme* van Totius).

- Arthur van Schendel in Die Huisgenoot, 1 Mei 1936.
Terugblik oor ons prosa in Die Huisgenoot, 31 Mei 1936.
Ons jongste poësie in Die Huisgenoot, 20 November 1936.
 Jacobus Revius in Koers, Februarie 1937.
 Josine A. Simons-Mees in Die Huisgenoot, 7 Mei 1937.
Die kunstenaar en die gemeenskap in Die Huisgenoot, 9 Augustus 1937.
'n Belangrike nuwe digbundel in Die Huisgenoot, 11 Maart 1938 (Van Wyk Louw se *Die halwe kring*).
Aforismes van Joubert in Die Huisgenoot, 10 Junie 1938.
'n Digwerk oor die Voortrekkers in Die Huisgenoot, 9 September 1938 (Van Wyk Louw se *Die dieper reg*).
Die waardering van 'n gedig in Die Huisgenoot, 2 en 9 Desember 1938.
Pessimisme in ons prosakuns in Die Huisgenoot, 1 Desember 1939.
'n Vertroude volksvriend in Die Huisgenoot, 28 Junie 1940. (Celliers).
Vondel se Eva in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, Junie 1941.
'n Belangrike epiese digwerk in Die Huisgenoot, 12 September 1941 (Van Wyk Lou se *Raka*).
Vondel se vrouekarakters: Badeloch in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, Augustus 1942.
Twee Rembrandt-romans in Die Nuwe Brandwag, 1943.
'n Mooi werkjie herlees in Die Huisgenoot, 15 Desember 1944 (M.E.R. se *Onweershoogte*).
Los gedagtes oor ons prosa in Jaarboek van die Afrikaanse Skrywerskring, 1944.
Die huidige stand van die Afrikaanse letterkundige kritiek in Die Huisgenoot, 10 Augustus 1945.
Die nasionale in die kuns in Die Huisgenoot, 23 November 1945.
Die vrouekarakters in Vondel se Gebroeders in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, November 1945.
Twee Franse skilderromans (l'Oeuvre en Manette Salomon) in Standpunte 1:3, Julie 1946.
C.M. van de Heever se verskuns in Die Huisgenoot, 29 November 1946.
D.J. Opperman se 'Negester oor Ninivé' in Die Ruiters, 21 November 1947.
Totius se jongste digbundel in Die Huisgenoot, 30 Julie 1948 (*Skemering*).
Die vrouekarakters in Vondel se Jephtha in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, Augustus 1948.
Ons letterkundige ontwikkeling gedurende die afgelope vyftig jaar in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, Oktober 1950.
Lodewyk van Deyssel as 'Skilder' in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, Oktober 1950.
'n Halwe eeu na Hildebrand se sterfdag in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns, April 1953.
Die Calvinisme en die Kuns in Standpunte 7:3, April 1953.
Totius as digter en psalmberymmer in Koers, Augustus 1953.
By die herlees van Totius se poësie in Standpunte 9:2-6, 1954-1955.
Enkele gedagtes oor kuns in Koers, April-Junie 1955.
Vondel in Jaarboek van die Suid-Afrikaanse Akademie 13.
Aantekeninge oor 'Fidessa' van Couperus in Ons Tydskrif 111:3.

Skilder- en beeldhoukuns

Anton van Wouw. Grondlegger van die Afrikaanse beeldhoukuns in *Die Huisgenoot*,
24 Desember 1945.

Die kuns van Fanie Eloff in Die Ruiters, 9 Januarie 1948.

Die kuns van Maggie Laubser in Koers, Desember 1953.

Drie Suid-Afrikaanse kunstenaars in Die Huisgenoot, 25 Januarie 1954.

'n Waardevolle werk van die Hollandse en Vlaamse skilderkuns in Suid-Afrika in Standpunte 9:6, 1955.

Die ontwikkeling van die Franse skilderkuns vanaf die Impressionisme. Potchefstroom 1955.

Inleidinge en aantekeninge

Tony, *Ernest Staas*; Hildebrand, *Camera obscura*; J. van Lennep, *Ferdinand Huyck*; H.J. Schimmel, *De tower-kat*; Scharren-Antink, *Het geluk hangt als een druiventros*; I. Boudier-Bakker, *Verleden*; J.A. Simons-Mees, *Twee levenskringen*; M. Emants, *Domheidsmacht*, bloemlesing (2 dele) *Van Maerlant tot Boutens*; bloemlesing *Van Hooft tot Luyken*; *Poësie van die Nederlandse goue eeu*; bloemlesing *Van Bilderdijk tot Gorter*; bloemlesing A.C.W. Staring; bloemlesing *Van Staring tot Gorter*.

Bernard van Eysselsteijn

Hellevoetsluis 22 januari 1898 - Sliedrecht 13 augustus 1973

*Hoffmann's talent werkt dáár het meest suggestief waar hij de mens stelt tegenover de onpeilbare achtergrond van het ons omringende geheimenis.*¹

Nee-het zou niet juist zijn Ben van Eysselsteijn de Nederlandse Hoffmann te noemen. Toch is er een niet te miskennen verwantschap tussen deze twee fantasie-machtige vertellers van romantieke allure. Van Eysselsteijn-onze Hoffmann-kenner bij uitstek-heeft deze relatie zelf sterk gevoeld, getuige ook het essay, waaraan ons motto ontleend is. Dit motto betóónt Van Eysselsteijn's kijk op het wezenlijke van de schrijver Hoffmann, dat tegelijkertijd ook de essentie van zijn eigen, naar mystiek neigende werk is. Dit doet hem ook opponeren tegen het populaire Hoffmannetiket van 'de spokenziener', en niet minder tegen de tekst van de Offenbach-opera *Hoffmann's Erzählungen*, waardoor de geniale verteller in bredere kring wel het meest bekend gebleven is: 'een verdraaid en beslist foutief beeld van de kunstenaar'.² Denkt men zich een wáárlijk beeldende opera ter ere van een Nederlandse 'raconteur' in, - de Haagse erudiet Van Eysselsteijn-'groots, dramatisch causeur'³ zou er door persoon en werk de briljante hoofdrol voor kunnen leveren. Denkt U het libretto in!

Hoofdrolspeler Ben van Eysselsteijn is naar de treffende karakteristiek van Clara Eggink 'een forse, zeer blond-blauw-en-rose Nederlandse kerel om te zien, maar als je met hem zit te praten krijgt hij waarachtig iets etherisch. Dat effect wordt in de eerste plaats teweeggebracht door zijn ongelooflijk soepele, zachte en toch heel duidelijke stem. Die stem heeft de wonderlijke eigenschap iets, een ondergrond, te laten meeklinken bij alles wat hij vertelt en de toehoorder geraakt binnen weinige minuten totaal in de ban van dat geluid. Om een vergelijking te maken met de muziek-van Eysselsteijn spreekt niet in melodieën maar in harmonieën.'⁴

In de eerste acte zou deze mens met zijn grote, altijd weer als de harde

1 Ben van Eysselsteijn in zijn studie *E.T.A. Hoffman, de verteller der Romantiek*. Tweede druk. Den Haag 1945, p.92.

2 E.T.A. Hoffmann, p.10.

3 Adriaan van der Veen, *Van Eysselsteijn; een uniek verteller*, in NRC-Handelsblad, 16 augustus 1973.

4 Clara Eggink, *Ben van Eysselsteijn: veelzijdig schrijver en boeiend verteller (ook met de mond)* in De Telegraaf, 17 juni 1961.

werkelijkheid niet klopte met zijn droomwereld, verwonderd rondkijkende ogen, moeten optreden, als-ja, waarlijk!-de 'duivel op aarde' uit zijn gelijknamige, eerste toneelwerk,⁵ een stuk vol geestige dialogen en situaties: Des duivels Moêr, mevrouw Pipifax, regeert in de hel, maar voelt zich daarvoor te oud worden. Toch aarzelt zij om het bewind aan haar zoon over te dragen. Hij is nog te zachtmoedig en... zal eerst eens naar de aarde gezonden moeten worden, om bij de mensen in de leer te gaan. 'Een complete duivel word je alleen, als je met de mensen leert omgaan, m'n jongen.' Hier spreekt de auteur voor zijn (en mijn) generatie, die de wondere bel' époque nog juist gekend heeft, en uit haar droom van een zich allengs vervolmakende wereld wreed wakker geschud is door de eerste wereldoorlog. De duivel in de slotscène: 'Maar dit hiér is geen comédie, geen sprookje meer; dit is een schreeuw! Als jullie mensen verleerd hebt zó te schreeuwen zal de duivel het voor jullie doen:-God! Wat hebt Ge uit deze wereld laten worden!'

De slot-acte van onze denkbeeldige opera zou de hoofdrolspeler moeten doen optreden als Emir Aboe Abd'allah, de laatste Moslim-heerser in Spanje. 'De emir is hoofdfiguur en mij zéér ná!' schreef Van Eysselsteijn tijdens de conceptie van zijn laatste grote (en waarlijk grootse) roman *De poort der genade* in een brief aan Johan Albers.⁶ Deze laatste Emir op het Alhambra in Granada, in Spaanse balladen vereeuwigd als Bo'abdil, is een Godzoeker, die zich door zijn veel meer daadkrachtige vader niet begrepen voelt. De roman is een kleurig en spannend relaas van liefde en avontuur (die twee oer-elementen van alle literatuur), een relaas, dat bijwijlen opstijgt tot grote hoogten van inzicht in wat mens en samenleving in een tijd van overgang (het einde der middeleeuwen!) bewoog en-beweegt! Tussen de twee polen van fanatieke Moslims en al even fanatieke Christenen staat daar de telkens weer aarzelende, weifelmoedig-wijze Bo'abdil, 'een Moorse Hamlet' (Willem Brandt) die, hunkerend naar vrede en gerechtigheid vrijheid van godsdienst voor Christenen, Joden en Moslims tot het 'sine qua non' van zijn gedwongen heengaan maakte, en in de toezegging daarvan door de zegevierende Koningen Ferdinand en Isabella bedrogen werd. De brandstapels komen onvermijdelijk, zo beseft

5 Twee voorgaande pogingen: *Lux in tenebris*, een mysteriespel, en een diplomaten spel *Doctor Nyholms testament* werden in augustus 1935 in een interview van Henri van Eijsden jr. met Ben van Eysselsteijn genoemd (gegeven in Toneelmuseum).

6 Brief van Ben van Eysselsteijn aan J.C.P. Albers d.d. 12 maart 1964 (Letterkundig Museum).

hij. Daar naderen de overwinnaars in een stoet van openwaaiende vaandels, herauten, grandes en hoge geestelijken. Met de optrekkende ruitery ook een groep monniken in het wit, een groot kruisbeeld torsend. Als Moslim was de Emir geen beelden gewend, en het was Bo'abdil-Hamlet 'of de vastgenagelde even op hem neerzag,' en hem 'bekroop het gevoel dat in deze verwaten triomftocht der Christenen, die gekruisigde mens als gevangene werd meegevoerd.'⁷

De muziek bij deze 'Erzählungen-opera' zou een sterk oosterse inslag moeten hebben. Of Ben nu al in Den Haag werkte, in Drenthe of in Vlaanderen toefde, in Westfalen of in Spanje de bouwstoffen voor zijn romans vergaarde-overal voelde hij zich omhuifd door een oosters-mystieke sfeer. Hij wàs een groot kenner van de Javaanse dans, van wajang-spel en gamelan-muziek. Zijn Mischa was Poppi-San, in haar exotische Hollands-Chinese charme zijn trouwe levensgezellin van vrijwel het begin van zijn schrijversloopbaan tot zijn heengaan toe.

Vormende Krachten. De letterkundige Bernard van Eysselsteijn werd 22 januari 1898 geboren te Hellevoetsluis, als zoon van dr. Gerhard van Eysselsteijn en Alida Adriana Hulshoff. Vader was marine-arts, maakte grote scheepsreizen op het fregat *Sommelsdijk* en het korvet *Madoera*, bracht daarvan kostelijke exotische zaken mee naar huis, en wist er later nog heerlijke zeemansverhalen bij te vertellen. Toen dochter Elly en zoon Ben ter wereld gekomen waren werd dit moeder alleen te druk; zij trok terug naar haar geboortestad Utrecht, naar de familie, die zij daar had. Op moeder's uitdrukkelijke wens zocht vader toen emplooi aan de wal; in 1902 trok het gehele gezin naar Groningen, waar vader benoemd was tot geneesheerdirecteur van het nieuw-gebouwde Stads- en Academisch Ziekenhuis. In 1913 ging hij in gelijke functie over naar Rotterdam met zijn (destijds) vier gemeente-ziekenhuizen.⁸

Ben's jeugd ligt dus voornamelijk in Groningen, in de sfeer van een huiselijk-gezellig orthodox-christelijk gezin. Vader was er onder andere kerkvoogd en zeer bevriend met verschillende dominees. Toneel en film werden daar toen nog voor contrabande gehouden, wat niet verhinderde,

7 *De poort der genade*, Den Haag 1964, p.444-445.

8 Dr. G. van Eysselsteijn publiceerde ondermeer *Ziekenverpleging bij de Koninklijke Nederlandsche Marine* (tweede druk: 1908) en een geïllustreerde verhandeling over *Het algemeen provinciaal, stads en academisch ziekenhuis te Groningen* (1907). Hij redigeerde meê het maandblad *Het Ziekenhuis* (1910-1914).

dat de jonge Bernard toch wel eens de weg vond naar de bioscoop in de Guldenstraat, die hem tot zijn eerste roverspelen inspireerde.⁹ In Groningen kreeg hij het begin zijner klassieke vorming op het Willem Lodewijk-Gymnasium.¹⁰

Hij verbleef in die jaren echter ook (wegens herhaalde malaria-aanvallen) veelvuldig in Gieten, op de Drentse Hondsrug, waar zijn ouders, vooral ter wille van Ben's gezondheid, op de hogere zandgrond een 'tweede huis' gekocht hadden, het Witte Hoes uit zijn latere Drentse gedichten.¹¹ Hier vooral vond Ben's fantasie voedsel. Elly en Ben hadden er vaak vriendjes en vriendinnetjes te logeren: 'Een oude pereboom, achter in de tuin,' aldus zuster Elly: 'noemde Ben 'Kapitein Nemo', naar een boek van Jules Verne, die Ben zeer vereerde. Na het middagmaal was het enig als we erin klommen (ieder had zijn eigen tak en zit) en Ben deed de meest fantastische verhalen!'¹² De stof voor Van Eysselsteijn's '*Zeven fantomen*' stamt uit zijn malaria-tijd.

Intussen kwam deze labiele gezondheidstoestand zijn studie niet ten goede. Waarbij dan nog zijn te eenzijdig literair gerichte belangstelling en zijn 'speelse' aard kwamen. Naast de roverspelen (waarvan de tekst al letterlijk ingestudeerd moest worden) kwam de klassieke geschiedenis met zijn Punische oorlogen en de tocht van Alexander de Grote de jeugdige dramaturg welkome stof leveren.

In zijn Rotterdamse schooljaren vatte Ben van Eysselsteijn een grote vriendschap op voor de havenschilder Röder met wie hij vaak (ook wel spijbelend van school) erop uit trok, in en om de havenstad.¹³ Vader's zeeverhalen kregen hier gestalte.

Maar, hoe kunstzinnig vader van Eysselsteijn ook was, hij zag niets in zijn zoon's wilde fantasieën, en zijn strenge plichtsbefef vond het heel erg, dat Ben op 't gym niet opschoot. Per slot zond hij hem in 1915 naar Kam-

9 H.G. Cannegieter, *Persoonlijkheden: Ben van Eysselsteijn* in Morks Magazijn, maart 1936.

10 '*Wills Gott mitt Ehren*', het gedenkboek van het Willem Lodewijk-gymnasium vermeldt Ben van Eysselsteijn als inkomend leerling in 1911. In augustus 1913 verhuisde de familie naar Rotterdam. (gegevens van Gemeente-Archief Groningen: 'De Stadskiste').

11 Opgenomen in *Momento Grazioso*. Den Haag 1951.

12 Brief van mevrouw Elly Andringa-Van Eysselsteijn aan schrijver dezes d.d. 7 juli 1975.

13 Johan Ph. L. Röder (1882-1960) 'woonde en werkte in Rotterdam tot 1958, daarna in Utrecht'; 'kunstschilder, o.m. van figuren (vrouwen), haven- en stadsgezichten' (aldus P.A. Scheen's *Lexicon II*, 1970).

pen om officier te worden. De Cursus bij het Instructie-Bataljon bood daartoe een goede gelegenheid. Dat leek Ben eerst werkelijk wel wat toe. 'Ben was een romanticus in hart en nieren en zoals ook Rainer Maria Rilke in zijn jonge jaren 'iets' in het leger moet hebben gezien, eer hij er met de nodige moeite weer uit kwam, zo zal ook Ben in zijn jonge jaren gedroomd hebben van de 'grandeur' van het leger.'¹⁴ De werkelijkheid èn het verloop van de wereldoorlog, die een massa-slachting werd, leerden hem weldra anders. Edoch-hij had voor vier jaar 'getekend'!

Intussen bleef de sergeant Van Eysselsteijn zijn eigen droomwereld trouw. Er verscheen een Jaarboekje van het Cursus-Corps; voorzitter der redactiecommissie: B. van Eysselsteijn.¹⁵ Er ontstond een vereniging Braga voor declamatie en toneel; voorzitter van het bestuur: Ben van Eysselsteijn. En zijn oud-studiegenoot en -medestander, de Luitenant-Kolonel buitendienst P.J.M. Evers, zit nog vol goede herinneringen aan deze Kamper tijd: 'Op de slaapkamer ('grauwe chambrée') kon hij een gemêleerd gezelschap (pl. m. 12 man) boeien met amusante vertellingen. Hij schoof (na het avondappèl) naar 't voeteneinde en met mimiek en gebarenspeel droeg hij 'Erlkönig' voor, of verbeeldde Mephisto, dan wel 'n koddige situatie van 'n dagelijks gebeuren. Hij kende alle sprookjes van Andersen, bekende Duitse meesters, speelde viool (o.a. het Ave Maria); oefende gestaag met 'gedichten' te componeren, en (wij) dweepte(n) met Van Eeden, Boutens en anderen.'¹⁶

De in die Kamper jaren door w.o. I sterk gevoede anti-militairistische gevoelens brachten Van Eysselsteijn al gauw in steeds moeilijker oppositie tot zijn vader, de oud-marine-man. Deze vader-zoon controverse zou veel later, verhevigd in de geest der romantiek, in de roman *De poort der genade* opnieuw spelen. Toen de vader eind 1916 (eerst eenenvijftig jaar oud)

14 Aldus de letterkundige en psycholoog mr. Roel Houwink, die Ben van Eysselsteijn reeds van zijn Utrechtse tijd gekend heeft, in een brief aan schrijver dezes van 17 juli 1975.

15 Informaties van de luitenant-kolonel buitendienst P.J.M. Evers, die mij ook dat eerste jaarboekje (1918-1919) ter inzage gaf met onder de Letterkundige Bijdragen vijf verzen van Ben van Eysselsteijn. Dit jaarboekje verscheen na diens vertrek nog enkele malen (exemplaren in het Frans Walkatearchief te Kampen).

16 Uit Kampen dateert ook een brief van Ben van Eysselsteijn aan Nico van Suchtelen d.d. 14 juni 1919 met adres 'Centrale Cursus I, Kampen', geschreven na de lezing van Van Suchtelens *Uit de diepten der ziel*, over het zonnelymbol: 'Is het U bekend dat hetzelfde symbool in China voorkomt en daar 'Bam' genoemd wordt?' (Letterkundig Museum).

overleed, diende zoon Ben noodgedwongen de vier jaren waartoe hij zich verbonden had nog wel uit, maar hij bleef geen dag langer in militaire dienst (ook al was met enkele maanden een rangverhoging in het zicht). Hij vroeg om zijn vaderlijk erfdeel en ging in het van familiewege vertrouwde Utrecht, dicht bij de Dom, op kamers wonen. Dat was in 1919.

Eerst later is Ben zijn vader door diens dagboeken beter gaan waarderen, daarbij vaststellend hoeveel hij, niet alleen in de rijzige postuur, van zijn vader meegekregen had: diens kunstzin en schrijflust, diens hang naar de zee en naar het exotische, diens voorliefde voor de Duitse literatuur, diens aristocratische allure.

In Utrecht begon Van Eysselsteijn zijn eigen leven op te bouwen. Levende als bohémien vormde hij zich een artistieke vriendenkring. Daarbij had hij het geluk praktisch emplooi als leerling-journalist te vinden bij het destijds door zijn eminente hoofdredacteur dr. P.H. Ritter jr. befaamde 'UD', het Utrechtsch Dagblad. Hij leerde er de kunstcriticus Bram Hammacher¹⁷ en de dichter Roel Houwink kennen-beide aan het UD verbonden voor de kunstkroniek. Maar vooral: Ritter zelf. In deze journalist-letterkundige vond Ben de mentor, die hem voor goed in de rails zette. Onder Ritter's bekwame leiding ontwikkelde zich Ben van Eysselsteijn's eigen journalistiek en letterkundig meesterschap.

Tot Van Eysselsteijn's journalistieke vorming droeg stellig ook bij het Nederlandsch Correspondentiebureau voor Dagbladen (NCB; later ANP), waaraan hij enige tijd verbonden was. Daar leerde hij de 'harde journalistiek' kennen. Eraan terugdenkende, heeft hij bij herhaling getuigd van dankbaarheid jegens directeur mr. J.J. Belinfante, die hem daar de precisie ener verantwoorde berichtgeving bijbracht.

Verdere levensloop. Van het Utrechtsch Dagblad uit begonnen Van Eysselsteijn's journalistieke 'Wanderjahre'.

Daar is dan (na het NCB) allereerst een Goudse periode te noemen, door Van Eysselsteijn's benoeming tot hoofdredacteur van het Dagblad voor Gouda als opvolger van Herman de Man. Hij begon er vol moed, zocht zijn contacten wijd en zijd,¹⁸ kon er zijn eerste boek-uitgaven publiceren:

17 De latere professor A.M.W.J. Hammacher, directeur van het Rijksmuseum Kröller Müller.

18 Getuige een brief van 17 januari 1923 uit Gouda, waarin Ben van Eysselsteijn Willem Kloos vraagt hem te mogen bezoeken (Letterkundig Museum). De overgang naar Gouda was eigenlijk een 'ruil' met Herman de Man, die Van Eysselsteijns plaats bij het NCB innam.

Een verzenbundel in 1923, in 1924 gevolgd door een novellenbundel. Maar 'Gouda', zo hoopvol begonnen, werd een ware tragedie: Een kortstondig, mislukt huwelijk en een krant, die het in 1925 moest opgeven. Een opvolgend correspondentschap voor een paar Hollandse bladen in Italië (Verona) was in wezen een vlucht.

Najaar 1925 had Van Eysselsteijn echter journalistiek weer vaste grond onder de voeten als kunstredacteur bij De Avondpost. Door fusie van dit blad met de Haagsche Courant bereikte Van Eysselsteijn per 1 mei 1928 zijn eindbestemming in de journalistiek.¹⁹ Als kunst-criticus heeft hij deze Haagsche Courant een bijzonder cachet verleend. Hier bleef hij nagenoeg vijfendertig jaren werkzaam, tot de 'pensioengerechtigde leeftijd';²⁰ dit met een onderduik-onderbreking van eind 1941 tot de bevrijding in 1945.

Het was ook bij de Haagsche Courant, dat Ben van Eysselsteijn zijn tweede vrouw leerde kennen: Catharina Jacoba Biekart, met wie hij 31 mei 1933 in het huwelijk trad; -'Poppy', de gulle gastvrouw zijner vele bezoekers; -meest artistieke vrienden en verdere relaties uit binnen- en buitenland. De bewaakster ook van zijn rust als hij schrijven moest.²¹

Aldus na de zwarte Goudse tijd in beroep en thuis weer naar zijn behoef gevestigd, kwam Ben van Eysselsteijn ondanks zijn drukke journalistieke bestaan al spoedig tot scheppend werk van betekenis: Toneelstukken, romans, bij gelegenheid ook nog verzen. Alles omzichtig-handgeschreven in een fraai en duidelijk schrift. Mevrouw Van Eysselsteijn was daarbij niet alleen zijn eerste, critische, lezeres; zij was het ook, die zijn manuscripten tikte. Zelf schrijven-op-een-machine maakte hem nerveus, evenals het mekaniem van een auto: Zij was ook zijn chauffeuse, tot in *De tuin van Allah*, bij de omvangrijke voorstudies voor zijn beide Spaanse romans.

Van Eysselsteijn's organisatorische activiteiten richtten zich vooral op het Haagsch Letterkundig Genootschap OKK, dat hem in 1936 tot voorzitter koos, als opvolger van dr. Jan Walch, na diens benoeming tot hoog-

19 Korte intermezzi bij De Dag (J.C. Schröder - 'Barbarossa' - Willem Broekhuis) en bij De Nieuwsgier (1927) completeerden vooraf nog Ben van Eysselsteijns journalistieke odyssee.

20 Op 22 januari 1963 werd Ben van Eysselsteijn vijftenzestig jaar.

21 'In de tussentijd heeft Ben alweer plannen om naar Osnabrück te gaan, waarschijnlijk van 29 dezer tot 3 november. Maar daarna schroef ik hem aan zijn stoel vast en metsel verweerde stenen om hem heen. En dan nog wat droog brood en water, dan moet de inspiratie toch wel komen.' (Brief van mevrouw Van Eysselsteijn aan schrijver dezes d.d. 16 oktober 1949).

leraar aan de Parijse Sorbonne. In die positie heeft Van Eysselsteijn dit Genootschap na de tweede wereldoorlog tot grote bloei gebracht.

Het gruwelijke noodweer, dat van 1933 tot 1945 boven Europa woedde, heeft ook Van Eysselsteijn wel zeer geschokt. Dat het Nazi-dom in het Duits tot ons kwam, vervulde hem, voor wie de Duitse literatuur van Goethe tot Thomas Mann zoveel betekende, met afgrijzen. In de PEN-Club behoorde hij tot degenen, die het protest tegen 'Dubrovnik' ondersteunden, 'pijnlijk getroffen door de gebeurtenissen in Duitsland'.²² Na 10 mei 1940 heeft hij, in het voetspoor van mr. J.F. van Royen, met gelijkgezinden getracht het toneel zo lang mogelijk in 'goede' handen voort te laten leven. In Den Haag kwam het tot de voorlopige oprichting van de Nederlandse Organisatie van Kunstenaars (NOK), als schild tegen dreigende Kulturkammerie.²³ Indrukwekkend was de rede, die Van Eysselsteijn juli 1940 in de Amsterdamse Stadsschouwburg hield, om te komen tot een onderafdeling 'Toneel' van het NOK. Deze NOT kwam inderdaad onder voorzitterschap van Joan Remmelts tot stand. In de loop van 1941 werd de NOK echter met de bij haar aangesloten organisaties door de bezettende macht verboden. Niettemin was 'anders dan de film het Nederlandse toneel in '40 en in het grootste deel van 1941 in hoge mate vrij gebleven van vijandelijke beïnvloeding,' gelijk ook dr. L. de Jong er later van zou getuigen.²⁴

Na een conflict met de 'kultuurkamer' werd Van Eysselsteijn in datzelfde jaar de grond in Den Haag te heet onder de voeten. November 1941 staakte hij zijn journalistieke arbeid, 'en legde een betrekking van f 4500 neer'.²⁵ Veiligheid zocht en vond hij in het droom-dorp van zijn jeugd: het Drentse Gieten, 'de poolster in zijn leven' aldus zijn nicht, de dichteres Lidy van Eijsselsteijn.²⁶ Zelf noemde hij zich graag 'een Drent uit heimwee en verlangen'. Hier verzamelde hij de stof voor zijn tweede Drentse roman *Ver-*

22 Brief van Ben van Eysselsteijn aan de toenmalige PEN-voorzitter Nico van Suchtelen d.d. 16 juni 1933, bevattende een beroep op de grote humanitaire idee van Galsworthy (Letterkundig Museum).

23 Naar vele zijden trachtte ook Van Eysselsteijn contacten te leggen. Kort geleden kwam mij zelfs Friese correspondentie onder ogen, waarin daarover onder meer: 'Dy man [Van Eysselsteijn] woe graech de friezen der ek yn bihelje... hy wier gjin frjeon fen Goedewagen.'

24 L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 5:11, p.763.

25 Van Eysselsteijn aan Marja in een ongedateerde brief uit de bezettingstijd (Letterkundig Museum).

26 Ontroerend bericht van hoe-hij-er-thuis-was van de Drentse dichter Harm Werners in *Oeze Volk*, september 1973.

weerde stenen; hier wette hij zijn vernuft op de clandestien verschenen *Getemde brontosaurus*, met onder meer die, destijds (1943) wel wrang-actuele veroordeling van 'de brullende redenaar': '[...] de ervaring [leert] dat mensen, die werkelijk iets belangrijks te zeggen hebben, hun stembanden niet als geluidsfabriek misbruiken. Hysterische schreeuwers hebben veelal het grootste ongelijk, of... zij camoufleren met hun gekrijs een primitieve geestesgesteldheid.' Hier ontstond ook de toentertijd van hand tot hand doorgegeven *Ballade van MacBaine*, hulde aan de zeven bemanningsleden van een Britse bommenwerper, die in de nazomer van 1943 brandende neerviel op de es van Gieten.²⁷ De gemeente Gieten eerde Ben van Eysselsteijn na de bevrijding door hem, ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag tot haar Ereburger te benoemen.

In 's-Gravenhage weergekeerd, kon Van Eysselsteijn zijnerzijds 'de Olde Lantschap' ook niet vergeten. Hij werd er de 'Haagse agent' van het Drents Genootschap. Hij organiseerde een Drenthe-avond van OKK, met mr. J. Linthorst Homan als spreker, en à la Ben gepresenteerd als een 'tegenbezoek' op dat van 'Oefening's' stichter Sam Jan van den Berg aan Drenthe, 'n eeuw tevoren.²⁸ Nauwelijks was het cultureel verdrag met België tot stand gekomen, of Van Eysselsteijn ontwierp het plan tot een ontmoeting van Vlaamse en Drentse schrijvers in Drenthe: Vijf kostelijke dagen zwervens door de provincie (1949), met als hoogtepunten voordrachtsavonden in Gieten en Emmen, met Karel Jonckheere, Marcel Coole en Hubert Lampo (van Vlaamse zijde) en Ben van Eysselsteijn, Jan Naarding en Anne de Vries (van Drentse kant).²⁹ Ook Van Eysselsteijn's bevrijdingsspel *Bazuinen om Jericho* situeerde hij in Drenthe.³⁰

Intussen was voor Ben van Eysselsteijn in Den Haag een grote en overbezette tijd aangebroken, voor de redacteur-kunscriticus, voor de auteur en voor de voorzitter van OKK.

Van Eysselsteijn had een uitgesproken behoefte aan contact met gelijkgestemden. Hij genoot van een ongedwongen tafelronde met vrienden, waar dan ook. Hij genoot niet minder van stijlvolle bijeenkomsten met kunstenaars en 'kunstminnenden', gelijk ze bij OKK heetten. Zijn organi-

27 Later gepubliceerd in het eerste nummer van De Vrije Pers - Periodiek voor Bevrijd Drenthe, van de Gezamenlijke Voormalig-Illegale Bladen, 24 april 1945; vervolgens ook als afzonderlijke rijmprint.

28 Zie jaarverslag 1948-1949 OKK.

29 Zie onder meer Adriaan van der Veen, *Vlamingen en Drenthen ontmoeten elkaar* in NRC, 18 juni 1949.

30 Dilettanten-première in Assen; beroepspremière in... Antwerpen.

satorisch werk culmineerde in zijn, meer dan twintig jaren door hem beklede, voorzitterschap van dit OKK, het eer-waardige uit 1934 daterende Haagsch Letterkundig Genootschap, werkende onder de zinspreuk 'Oefening Kweekt Kennis', dat na Wereldoorlog II waarlijk ópbloeiende als nooit tevoren. Meer dan ooit werd 'Oefening' in die jaren 'spiegel van Nederlandse literatuur'. Noordnederlandse, Vlaamse, en ook wel Zuidafrikaanse schrijvers lazen er uit hun werk, of droegen er voor. Daarnaast introduceerde voorzitter Van Eysselsteijn tal van buitenlandse auteurs.

De invloed van deze OKK-avonden reikte tot ver buiten de kring der eigen 'werkende leden', mede door de personele unie van het voorzitterschap met het kunstredacteurschap van de Haagsche Courant. Ze gaven 's-Gravenhage in het vaderlandse literaire leven een eigen, Haags gezicht en een eigen stem.

Bijzondere nadruk legde Van Eysselsteijn na de Bevrijding op de herleving van het literaire contact met onze Zuiderburen. Vlaamse schrijvers (Karel Jonckheere, Marnix Gijsen) vindt men in de OKK-jaarverslagen van het seizoen 1948-1949 af telkens weer geprogrammeerd. Het daarop volgende seizoen 1949-1950 vroeg en verkreeg voor het eerst ook weer belangstelling voor de Duitse literatuur: Ernst Wiechert las er uit zijn laatste werk. Dit herlevende culturele contact met de Oosterburen 'van goeden wille' ondersteunde Van Eysselsteijn ook metterdaad door zijn actieve medewerking aan de Meisenheimer Kring, de Kogge en de Bentheimer Cultuurdagen.

Een grootse huldiging werd Ben van Eysselsteijn bereid ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, 22 januari 1958 in het Haagse Pulchri Studio.³¹ Voorzitter van het Comité: Anton van Duinkerken. Samensteller van het aangeboden *Boek der vriendschap*: Willem Enzinck.³² Deze bundel gaf (en geeft) een imponerend beeld van de, in wijd-gespreidheid en verscheidenheid rijke vriendenkring, kunstenaars en 'kunstminnenden', rond Ben.

Zijn terugtreden als voorzitter van OKK, waarbij hij tot erevoorzitter benoemd werd, zijn afscheid van de journalistiek in 1963 en in 1968 de viering van zijn zeventigste verjaardag in Gieten bevestigden telkens weer de grote verering en warme genegenheid, in dit *Boek der vriendschap* tot uiting gekomen. Na zijn pensionering bij de krant bleven de Van Eysselsteijn's nog een acht, negen jaren-voor de auteur Van Eysselsteijn vruchtbare jaren-in Rijswijk wonen: 'sous les toits de Parijswijk'. Hij bleef

31 Zie onder meer Algemeen Handelsblad, 23 januari 1958.

32 Het *Boek der vriendschap* verscheen bij uitgeverij H.P. Leopold te 's-Gravenhage.

in die tijd nog aan de Haagsche Courant medewerken voor Duitse literatuur.

Najaar 1971 vestigden de Van Eysselsteijn's zich in Sliedrecht (verzorgingsflat De Drechtstreek). Ben's hoop zich daar nog enige jaren ongestoord aan zijn schrijverschap te kunnen wijden ging niet in vervulling. Met grote moeite kwam het handschrift van zijn postuum verschenen *Paus Maan-roman over een kerk in verwarring* tot stand. Zijn bereidverklaring aan de uitgever Ad Stok de tekst te schrijven voor een rijk te illustreren biografie van Anton Pieck kon hij door ziekte slechts zeer ten dele nakomen. De Hoogeveense Anton Pieck-kenner Hans Vogelesang nam die taak op voortreffelijke wijze over.³³

Op 13 augustus 1973 kwam, nog onverwacht, het einde. Drie dagen later werd zijn stoffelijk overschot, door vele vrienden uitgeleide gedaan, in het Haagse Ockenburg gecremeerd. Afscheid van Vriend Ben. Afscheid van de journalist-dichter-dramaturg-romancier Ben van Eysselsteijn...

De journalist-kunstkriticus. Van oudsher was Het Vaderland de krant voor de intellectuele Hagenaar. Ben van Eysselsteijn heeft met zijn kunstrubriek de Haagsche Courant (met haar zoveel grotere oplage) voor cultureel-geïnteresseerden wel meê in de front-loge geplaatst. Zijn eigen beschouwingen over literatuur en kunst (niet het minst ook over de dans) verkregen gezag in den lande. Daarbij gebruikte hij zijn rubriek nimmer voor een steekspel tussen schrijvers. Hij was veel meer de aanmoediger en wegwijzer. Voor lezer en schrijver. Trachtte zich steeds ook in het werk van anderen te verplaatsen, wat aan zijn recensies de toets van oprechtheid en objectiviteit verleende.

Hoofdredacteur P.H. de Wit getuigde er eens van: 'Van Eysselsteijn is een persoonlijkheid. Wat hij schrijft heeft waarde. Hij is mild in zijn kritieken. Hij is geen vechter en bijter, maar indien nodig kan hij elegant en zeer geargumenteed zijn mening en de waarheid zeggen. Hij weet zelf wat het is kritiek te krijgen. Dat stemt een criticus anders. Hij heeft geleerd hoe relatief alle kunstkritiek is. Dit heeft hem begrip bijgebracht voor degene, die gerecenseerd wordt. In zijn recensies probeert Van Eysselsteijn tot het wezenlijke door te dringen. Hij acht het zijn plicht om te argumenteren als er iets niet goed is. Men moet beslagen ten ijs komen in de kritiek. Dat kost veel tijd. Van Eysselsteijn studeert veel, leest veel, ziet

33 *Anton Pieck, Zijn leven-zijn werk door Ben van Eysselsteijn en Hans Vogelesang* verscheen in 1973 bij Ad. M.C. Stok, Zuid-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 's-Gravenhage.

veel en beweegt zich in het dagelijkse leven zonder zich aan te sluiten bij een groep of kliek.³⁴

De dichter. Al heeft dan dr. T.J.C. Gerritsen eens een geestrijke *Lof der lelijkheid* aan zijn schoonheid-minnende vriend Ben ter overweging opgedragen,³⁵ Van Eysselsteijn heeft ook daarna, gelijk zijn leven lang reeds, de pure Schoonheid in klassieke zin gezocht en gehuldigd; de Schoonheid met haar religieuze achtergrond:

Laat het sneeuwen, Heer, laat het sneeuwen,
Maak een donkere wereld wit...³⁶

Van zijn hand verschenen, met een grote tussenpoos, twee bundels: *Om 't Hoge Licht* (1923) en *Momento Grazioso* (1951).³⁷ 'Daar waar 's dichters romanticisme een grondslag vindt van half-gedroomde realiteit en verinnigd cosmisch bewustzijn, weet hij een welsprekendheid en een vaart te bereiken, waarin de sublieme momenten niet weinig talrijk zijn.'³⁸

In *Momento Grazioso* vindt men onder meer de cyclus *De zeven hoofdzonden* geschreven voor de danseres Han Rijnbeck, die Van Eysselsteijn in haar artistieke prestaties zeer na stond: Bij deze cyclus verzorgde Han Rijnbeck de choreographie, Hans Schouwman componeerde de muziek, terwijl Hans Orbaan de maskers, costumes en décors ontwierp.³⁹ 'Een alleszins boeiend experiment om een soort samenspel van dans, muziek, toneel en poëzie te scheppen.'⁴⁰ Schouwman roemde Ben's taal als ene 'die de Nederlandse musicus tot componeren dwingt [...]Men zegt vaak dat een dichter zo 'muzikaal' schrijft, maar een ander ding is of zijn gedichten geschikt zijn om verklankt te worden.'⁴¹ Naast deze twee bundels verschenen er nog een aantal verspreide gedichten, veelal gelegenheidswerk.

34 *Boek der vriendschap*, p.107.

35 *Boek der vriendschap*, p.60.

36 *In memoriam Jean François van Royen* in *Momento Grazioso*, p.15-16.

37 Vroegste publicaties van gedichten zijn blijkens het interview met Cannegieter (zie noot 9) te vinden in het reeds genoemde Kamper Jaarboekje 1918-1919 (zie noot 15 en de tekst daarbij) het gedicht *Buddha*, en in Morks Magazijn het gedicht *Christus*.

38 Maurits Mok in het Algemeen Handelsblad, 16 november 1951.

39 'De Zeven Hoofdzonden' zijn tot mijn grote teleurstelling nooit opgevoerd, daar het voor mij onmogelijk was de onkuisheid op de juiste manier te choreographieren,' schrijft Han Rijnbeck aan schrijver dezes op 6 augustus 1975.

40 Willem Enzinck in *Boek der vriendschap*, p.86.

41 Van Eysselsteijns *Ballade van het Oostermoer*, door Han Rijnbeck in dans vertolkt, was op muziek gezet door A. Brouwer-Prakke (Zie Jan Naarding, *Drents Liedtieboekien* 1949, p.12).

Van dichterlijke taal-virtuositeit getuigden de negenenveertig nauwkeurig-op-maat-te-leveren teksten voor de klokken van het 'Carillon voor Amerika', die, in grootte verschillend, elk een bijzondere representatie hadden te vervullen. Zo de achtentwintigste klok, gewijd aan de communicatie-middelen (met Hermes, de bode der goden, gezien als symbool):

Bode der goden met snelle, gevleugelde voeten,
Laat door Uw vlucht zich de landen en volkeren ontmoeten.⁴²

De toneelschrijver. 't Was als dramaturg, dat Ben van Eyszelsteijn zich voor het eerst nationaal en buiten onze landsgrenzen naam maakte. 't Begon met de satire *De duivel op aarde*,⁴³ In Nederland opgevoerd (1931) door het Hofstad Tooneel; regie: Eduard Veteman; hoofdrolspeler: Dick van Veen. Over het ontstaan van dit stuk (en daarmee van zijn toneelschrijverschap) vertelde de auteur indertijd aan H.G. Cannegieter: 'In 1925 woonde ik als correspondent van een paar Hollandse bladen te Verona, waar ik op de Piazza Arena een marionettenspel zag, dat mij tot mijn eerste toneelstuk 'De Duivel op Aarde' inspireerde. Dit stuk is echt de vrucht van inspiratie geweest, want, terwijl ik op de wandeling van het theater naar mijn kamer de gedachten voelde toestromen, was het hele toneelspel reeds klaar. Deze wandeling heeft op zijn hoogst zeven minuten geduurd en ik had vijf jaar nodig om het ontwerp, dat ik onmiddellijk bij thuiskomst die avond op schrift stelde, volledig uit te werken.'⁴⁴ De opvoering in Nederland genoot meteen een goede pers. Cornelis Veth was in de Telegraaf vol lof over de 'nog jonge journalist'; repte ook van een ganse reeks, door het publiek bij open doek ook dadelijk erkende successen. Toch bleef het hier bij twaalf voorstellingen. In Vlaanderen was die ontvangst wel heel anders: Een jaar lang heeft *De duivel* bij het Vlaamsch Volkstooneel van Staf Bruggen gelopen. Regie: Staf Bruggen, die zelf ook de Duivel speelde. Ten slotte is het stuk ook in het toen nog cultureel bij 'het Westen' behorende, bij de zogenaamde Vrede van München schandelijk verraden Tsjecho-Slowakije gespeeld; en dat meer dan één seizoen lang, door het toneelgezelschap van het Zemske Divadlo te Brno. Het initiatief daartoe ging uit van een paar Tsjechische letterkundigen, die tijdens een verblijf te Brussel een voorstelling hadden gezien.

42 Zie *Beschrijving van de klokken van het Carillon voor Amerika in dankbaarheid geschenken door het Nederlandse volk*. Utrecht, L.E. Bosch & Zoon, z.j.

43 Voor twee pogingen die voorafgingen aan dit toneelspel zie noot 5.

44 Zie het in noot 9 genoemde interview met Cannegieter.

In een betrekkelijk snel tempo volgden op *De duivel: De vliegende feeks* (1933), *Château de Bersac* (1935), *De gendarm van Europa* (1937), *Uit het leven der Oranjes*⁴⁵ (1937) en *De dubbelganger* (1942). Van Eysselsteijn's tweede stuk, *De vliegende feeks*, ging Nieuwjaarsdag 1933 in première in de Stadsschouwburg te Rotterdam, gespeeld door het Rotterdams-Hofstadtooneel (regie wederom Eduard Veterman). Het werd die eerste avond geïntroduceerd als een oorspronkelijk Engels stuk *The Flying Witch*, een vrolijk vliegspel in drie bedrijven van Capt. Paul Cokely, in de vertaling van Mevrouw C.M. Rentink-Tervaert. Nadat deze opvoering een duidelijk succes was geworden maakte de auteur zich bekend...Ook deze *Vliegende feeks* vond opvoering in Vlaanderen (opnieuw Staf Bruggen) en in Tsjecho-Slowakije (ditmaal in het Nationale Staatstheater te Praag).

De gendarm van Europa vond meteen een Vlaamse première. De klacht is niet nieuw, dat men in Vlaanderen Nederlandser denkt en voelt dan in Nederland zelf... Toch waren aan de opvoeringen van Van Eysselsteijn's stukken hier voor regie en spel namen verbonden als: Fie Carelsen, Cor van der Lugt Melsert, Johan de Meester, Paul Steenbergen, Eduard Veterman e tutti quanti.

Na de oorlog had de toneelschrijver Van Eysselsteijn de vreugde van een Engelse première: *Double Redoubled* (zijn *Dubbelganger*), in 1946 in Glasgow opgevoerd in het Park Theatre, merkwaardig gevolg van de coöperatie van de, hier onder de bezetting ondergedoken Engelse journalist Herbert Antcliffe (die het vertaalde) en de hier als Brits militair van het bevrijdingsleger vertoevende John Stewart, directeur van het Park Theatre.⁴⁶

In Van Eysselsteijn's oeuvre kregen nu de romans de overhand. Toch produceerde hij voor het toneel nog: het oorlogsstuk *Bazuinen om Jericho* (regeringsopdracht) en het Leidse Lustrumspel *De zwarte tulp* (1955). Ook het veel-bewonderde *Vrouwenzand-Zangspel naar een Friese sage* verscheen toen (1953) in druk. Johan de Meester had dit onder de bezetting reeds eenmaal (februari 1943) in de Princesseschouwburg naar voren gebracht. Later is de auteur er zelf met Charles Heijnen achter de vleugel het gehele land mee doorgetrokken.⁴⁷ Van Eysselsteijn droeg alle rollen zelf voor,

45 Een uitvaller: Het stuk bestond uit zeven één-acters, werd geschreven in opdracht van Cor van der Lugt Melsert voor een gala-opvoering in de Koninklijke Schouwburg te 's-Gravenhage ter gelegenheid van het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard.

46 Zie Film en Theater, 7 december 1946. Heropvoering in Pitlochry in 1952 ter gelegenheid van het Pitlochry Festival Season.

47 Onder meer voor OKK in het seizoen 1946-1947.

telkens van de ene huid in de andere kruipend. En dat 'met al die verrukkelijke zeemansliedjes' (Johan de Meester).

Ja, het toneel had Ben's hart. Zijn verzamelde toneelcritieken zouden een machtig stuk nederlandse toneelgeschiedenis vormen.⁴⁸ Daarnaast gaf hij in boekvorm een biografie van de toneelspeelster Fie Carelsen (1948). Aan de hulding van de toneelschrijver Jan Fabricius bij diens vijfenzeventigste verjaardag had hij een werkzaam aandeel met een speelse rede, gebaseerd op de titels van diens vele toneelwerken.⁴⁹

Van Eysselsteijn's filmscenario's bleven in portefeuille. Alleen dat voor het maken van een 'Nationale film 1938' (regeringsjubileum Koningin Wilhelmina)-waartoe zeven letterkundigen waren uitgenodigd-werd ter verfilming gekozen.

De prozaïst-romancier en biograaf. Treffend verschil tussen de sprekende en de schrijvende meester-verteller, die Ben van Eysselsteijn was!

Sprekend was hij méér dan een vlot causeur. Improviserend kon hij, als op vleugelen der fantasie aan één stuk door boeien met al-dan-niet werkelijk gebeurde, of wel voor een nieuw boek uitgedachte, spannende belevenissen van altijd interessante personages, die hij,-door woord en gebaarzijn toehoorders zo-maar, in alle kleurigheid voortoverde; waarbij hij zich niet wars betoonde van gewaagde, dichterlijke gedachte-sprongen. Spontaan kregen ook de gewoonste gebeurtenissen in zijn mond een diepere betekenis.

Schrijvend was hij een over-bedachtzame, met de pen meestal maar langzaam voortschrijdende auteur. Elk woord wikkend en wegend; elke situatie vanuit verschillende gezichtspunten nog eens weer overdenkend. En toch waren er aan al zijn werk reeds uitgebreide vóór-studies voorafgegaan: Door literatuur, door navraag, door naspeuren ter plaatse. Mij heugen nog de vragenlijsten over het oude Drenthe, met het oog op *Verweerde stenen*. En later gold het voor *De poort der genade*: 'Ik ben nu in het Alhambra thuis als in mijn flatje.'⁵⁰

En nog kon hij zich, na de voltooiing van een manuscript vragen blijven stellen. Had hij al zijn personen wel voorgesteld zoals zij in hun historische

48 Men denke daarbij ook aan zijn rapportages in het kader van Cultuurspreiding in Nederland: *Toneel op de tweesprong* in de Haagsche Courant, april-mei 1957.

49 Zie Vrije Pers. Onafhankelijk Weekblad van het Noordererf, jaargang 11:39, 4 oktober 1946.

50 Zie het interview met Clara Eggink (noot 4).

situatie dichterlijk-waar moesten zijn? Uit zulke overwegingen is zijn derde Drentse roman *Wie pleit voor Ayolt?* ontstaan. Ayolt, het zwarte schaap der familie uit *Verweerde stenen* treedt hier in dezelfde tijd en met dezelfde gebeurtenissen opnieuw op; maar Van Eysselsteijn geeft dan de feiten, zoals Ayolt die zelf zag en beleefde. 'n Waar 'audiatur et altera pars', geheel naar de aard van Van Eysselsteijn's evenwicht-zoekende, nooit naar één zijde doorslaande persoonlijkheid.

Ook Van Eysselsteijn's romans-zelf telde hij er zeven-kennen allerlei voorwerk: Novellen, maar ook detectives, geschreven onder het motto: 'scripsit pecuniae causa'. Men is geneigd ook zijn gedichten en toneelspelen tot 'voor oefeningen' voor zijn latere romans te stempelen: Zijn dichterlijke taal, zijn knappe dialogen, zijn nauwkeurige vaststelling van de identiteit der 'rollen', zijn minutieuze beschrijving van het 'toneel', waarop zich zijn verhaal afspeelt.

Zeven romans. Na de eersteling *Romance in F-dur* (1933) het grote succes van zijn zee-roman *Tussen Zuiderkruis en Poolster* met zijn vele herdrukken en tal van vertalingen; 'n fascinerende nieuwe versie van de sage van de Vliegende Hollander, gebaseerd op het levensverhaal van de zeeman Hubert de Vries, die Van Eysselsteijn voor het eerst ontmoette in een der nachtlogementen van het Leger des Heils. Interessant is, dat ook het onbewerkte levensverhaal van deze matroos later door de auteur in druk gegeven werd.

Hierop volgen dan drie Drentse en twee Spaanse romans. Curieus is, dat de belangstelling voor het eerste Spaanse thema (Bo'abdil) ook al in zijn vroegste Drentse dagen gewekt werd. In het Witte Hoes te Gieten had men voor slecht weer een plank vol lees- en kijk-boeken, de 'regenplank'. Daar zag de jonge Ben voor het eerst de voorstelling, die nu het omslag siert van zijn *Poort der genade*: De laatste Morenkoning Granada verlatende tegenover de binnentreckende Katholieke koningen Ferdinand en Isabella. 'n Voorstelling waarvan de tragiek hem zózeer pakte, dat ze hem bij bleef tot hij er 'n halve eeuw later de roman op bouwde die algemeen als zijn beste beschouwd wordt.⁵¹

De betekenis van de historische roman als zodanig ('een stiefkind in onze huidige letterkunde') en in het bijzonder die van *De Poort der genade* vond ik nergens beter vertolkt dan in de NRC door Henriëtte de Beaufort: Men kan dit boek lezen, zoals men kijkt naar een kunstwerk als de 'Tapestry of Bayeux' met zijn 'rijktintige taferelen'. Maar zij tast dieper naar het 'grond-

51 Zie het interview met Clara Eggink (noot 4).

akkoord van deze eminente historische roman', het 'met God verbonden zijn van Zijn twijfelaars, Zijn bestrijders, Zijn ongelovigen. Hun trouw kan groter zijn dan de trouw van hen die zonder nadenken Zijn Naam prevelen.' 'Waarlijk een bijdrage aan onze beschaving.'⁵²

Naast deze historische romans publiceerde Van Eysselsteijn enkele biografieën, die in hun precisie al evenzeer een bijdrage vormen tot de 'histoire contemporaine'.

Acta est Fabula. 'Een goed woord op het einde van een toneelvoorstelling: 'het verhaal is uit'. Ook op een sterfbed kan het met goed recht gezegd worden,' aldus Ben van Eysselsteijn aan het slot van zijn laatste manuscript: *Paus Maan*.

Of Ben, bij de moeizame voltooiing van deze laatste 'fabula' ook aan het eigen naderende einde gedacht heeft? Zeker is, dat een Hoffmanneske 'hunkering naar een wereld achter deze wereld'⁵³ hem tot het laatste toe bezielde heeft.⁵⁴

Meppen-Zweeloo (Dr.), zomer 1975

HENK PRAKKE⁵⁵

Voornaamste geschriften⁵⁶

Om 't hooge licht. Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1923 (verzen).

Van de bevrijding der ziel. Gouda, M. Mallon, 1924 (novelle met tekeningen van Henri Pieck).

Het raadsel van den dertienden december. Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1926 (detective onder het motto: 'scripsit pecuniae causa'; vertaald in het Duits en het Hongaars).

De duivel op aarde. Amsterdam, A.J.G. Strengholt, 1931 (satyre, toneelspel). opgevoerd in Nederland, België en Tsjecho-Slowakije).

Goethe en de loge Amalia te Weimar. Leiden, Batteljee & Terpstra, 1932 (Essay).

Het Chineese mysterie. Amsterdam, A.J.G. Strengholt, 1932 (detective-roman in samenwerking met Jan R. Th. Campert).

52 In de NRC van 16 januari 1965.

53 Zie Ben van Eysselsteijns Hoffmannstudie (noot 1), p.92.

54 Ben van Eysselsteijn was Ereburger van Gieten (1948), Houder van de Gleim-Becher (1953-1963), ontving de Culturele Prijs van Drenthe (1955), was Ridder van Oranje-Nassau (1958), ontving het Kruis van Verdienste i.K.L. van de BRD (1958) en was Ridder in de Kroonorde van België (1960).

55 De samensteller betuigt zijn hartelijke dank aan allen - personen en instellingen - die hem bij het vervaardigen van dit 'geschreven portret' met informatie terzijde stonden.

56 De lijst van voornaamste geschriften is deels opgesteld aan de hand van de in het *Boek der vriendschap* opgenomen bibliografie, deels ontleend aan aantekeningen van Ben van Eysselsteijn in diens handexemplaar van dit in 1958 verschenen boek.

De vliegende feeks. Amsterdam, A.J.G. Strengolt, 1933 (blijspel; opgevoerd in Nederland, België en Tsjecho-Slowakije; omgewerkte herdruk Toneelfonds Janssens, Antwerpen 1951).

Romance in F-dur. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1933 (vertaald in het Duits, Tsjechisch en Zweeds).

Zeven fantomen. 's-Gravenhage, Nederlandse Boekenclub, 1934 (novellen, geïllustreerd door Hein von Essen).

Château de Bersac. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1935 (komedie; opgevoerd in Nederland; omgewerkte herdruk Toneelfonds Janssens, Antwerpen 1953).

Gendarm van Europa. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1937; drama; opgevoerd in Nederland en België; omgewerkte herdruk onder de titel *Een wereld zonder vrees*.

Tusschen Zuiderkruis en Poolster. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1937. (negende druk 1973; vertaald in het Duits, Deens, Zweeds, Noors, Tsjechisch, Spaans).

Uit het leven der Oranjes. 1937 (zeven een-acters, geschreven in opdracht van Cor van der Lugt Melsert voor een Gala-opvoering in de Koninklijke Schouwburg te Den Haag, ter gelegenheid van het huwelijk van H.K.H. Prinses Juliana en Z.K.H. Prins Bernhard met muzikale illustratie van Hans Schouwman).

Ein älter Matrose erzählt. Dresden, Neuer Buch Verlag, 1938 (novelle; onder pseudonym Frits Hagemann).

Veertig jaar. De geschiedenis van een familie. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1938 (roman).

Drie bladen uit een dagboek en Zeeuwse kwatrijnen in Het Triwindoegedenkboek van Z.K.H. Mangkoe Nagoro VII. Soerakarta, 1939.

Tijl Uilenspiegel. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1939 (naar Erich Kästner, illustraties van Walter Trier).

De dubbelganger. Een spel vol verwarring. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1942 (opgevoerd in Nederland, België, Groot-Brittannië: Glasgow en Pitlochry).

De getemde Brontosaurus. Utrecht, A.W. Bruna & Zn, [1943] (satyre).

E. Th. A. Hoffmann, de verteller der Romantiek. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1942 (essay; herdruk 1945).

Dorre grond, een Drenthe-roman. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1942 (geïllustreerd door Herman Dijkstra; derde druk 1948; heruitgave Amsterdam-Boek, 1975).

Het lied van de zee. Amsterdam, Bigot & Van Rossum, 1945 (novellen; geïllustreerd door Eppo Doeve).

De ballade van Mac Baine. Assen, Van Gorcum & Comp., 1945 (rijmprint met tekening van Dick de Wilde).

Naar breeder vlucht. Vijfentwintig jaren K.L.M. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1946.

Het verhaal van de robijn. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1946 (novelle).

De terugkeer. Leiden, Nederlandse Uitgevers Mij., 1948 (novellen).

Fie Carelsen. Een toneelleven. Maastricht, NV Leiter-Nypels, 1948 (omgewerkte herdruk 1957 bij dezelfde uitgever).

Bazuinen om Jericho. Assen, Van Gorcum & Comp. nv, 1950 (drama, met biografische inleiding van Hubert Lampo, geschreven in opdracht van het Ministerie van O.K. en W. en voor het Drents Genootschap uitgegeven; opgevoerd in Nederland, België en Duitsland; herdruk 1955).

Momento Grazioso en andere gedichten. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1951.

De gelaarsde kat. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1951 (naar Erich Kästner, illustraties van Walter Trier).

Idomeneia en de Kentaur, 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1951 (roman; in samenwerking met Hubert Lampo).

De akkerman en de dood, 1952 (ballet-scenario met verzen naar het manuscript *Der Ackermann und der Tod* van Von Saaz voor het Residentie-Ballet van Han Rijnbeck met muziek van Hans Schouwman).

Baron van Munchhausen. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1952 (naar Erich Kästner, illustraties van Walter Trier).

Inleiding in Halverwege. Verzamelde Gedichten van Louis de Bourbon. Amsterdam, A.J.G. Strengholt, 1953.

Vrouwenzand. Een Friese sage. Antwerpen, Toneelfonds Janssens, 1953 zangspel in vijf bedrijven met proloog en epiloog; muziek van Charles Heijnen; opgevoerd in Nederland, België, Duitsland).

Verweerde stenen. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1955 (roman; tweede druk 1957; heruitgave Amsterdam-Boek, 1974; vertaald in het Duits *Verwitterte Steine*. Biederstein Verlag, München, 1959).

De zwarte tulp. 1955 (lustrumspel geschreven in opdracht van het Leids Studentenkorp met muziek van Harm Smedes en choreografie van Han Rijnbeck).

De dichter en de dalang in Ina Boudier-Bakker tachtig jaar. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zn, 1955.

Inleidingen bij Ludwig Bäte, Intermezzo in Meisenheim; André Chamson, Oude wegen en jonge mensen; Noto Soeroto, Goden, mensen en dieren; Ernst Wiechert, De vader; Sigrud Undset, Afscheid; André Chamson, Adeline Vénician. Delft, Uitgeverij W. Gaade, 1955-1957 (preciosareeks).

De burgers van Schilda. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1956 (naar Erich Kästner, illustraties van Horst Lemke).

Geoffrey Chaucer. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1957 (rijmprent met tekening van Dick de Wilde).

Don Quichotte. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1957 (naar Erich Kästner, illustraties van Horst Lemke).

Ontvangst op Laerwoud - tuinfeest op de havezathe Zuidlaren, op een zomerse dag, July 1787. Assen, Van Gorcum & Comp., 1958 (openluchtspel geschreven voor de gemeente Zuidlaren).

Gebed om vrijheid. 1958. (openluchtspel, bevrijdingsherdenking in opdracht ministerie van O.K.W.).

Maria in Campis. 1959. (openluchtspel zeventienhonderdjarig bestaan Assen in opdracht van het stadsbestuur Assen; manuscript).

Tussen eb en vloed. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1961 (toneelromance uit de Franse revolutie).

Tagore in Holland in Rabindranat Tagore, A Centenary Volume. New Delhi, Sahitya Academy, 1961.

De geschiedenis der margarine. Rotterdam, Unilever NV, 1961.

De geschiedenis van de zeep. Rotterdam, Unilever NV, 1962.

Bij de hoorns gevat. Maarssen, Jubileumuitgave U. Twijnstra, 1962.

De poort der genade. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1964 (roman; tweede druk 1971; door Joh. Piron vertaald *Der König im Frauenturm.* Recklinghausen, Georg Bitter Verlag, 1968).

Iets over het Haags Letterkundig genootschap O.K.K., Den Haag. 's-Gravenhage, 'Oefening Kweekt Kennis', 1966.

Profeet en Vaderland in Kinderen van ons eigen Volk. 's-Gravenhage, Van Stockum & Zoon, 1959 (over Noto Soeroto).

Blick über die Grenze in Begegnungen mit Rolf Bongs. Emsdetten, Verlag Lechte, 1967.

Wie pleit voor Ayolt? 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1968 (roman).

Henriëtte L.T. de Beaufort. 's-Gravenhage, H.P. Leopolds Uitg. Mij., 1970 (biografie).

Cor van der Lugt Melserts Hofstadtoneel in Facetten van Vijftig jaar Nederlands Toneel (1920-1970) ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Nederlands Toneelverbond. Amsterdam, Moussault Uitgeverij NV, 1970.

Paus Maan. Roman over een kerk in verwarring. 's-Gravenhage, Leopold, [1973]. (posthuum verschenen).

Anton Pieck. Zijn leven-zijn werk. 's-Gravenhage, Ad. M.C. Stock-Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1973 (posthuum verschenen; voltooid door Hans Voegesang).

Frederik Willem Grosheide**Amsterdam 25 november 1881 - Amsterdam 5 maart 1972**

Het is een tragische omstandigheid, dat gedurende de laatste zes à zeven jaren van zijn leven over de geest van Grosheide een duistere sluier heeft gehangen, zodat het verkrijgen van enig persoonlijk contact met hem, zelfs voor zijn naaste familieleden, vrijwel geheel was uitgesloten. Hij was er nog wel, maar-zo kan men zeggen-zijn plaats onder ons, met name in de kring der wetenschap, speciaal dan die van de theologie, was sedert eind 1965 in feite reeds een ledige geworden. Hetgeen ik hier te boek ga stellen, is dientengevolge een late herdenking van zijn betekenis over de goede jaren van zijn leven; en die omvatten met dit al toch een lange reeks, want Grosheide heeft een zeer hoge leeftijd mogen bereiken.

Amsterdammer van geboorte, afkomstig uit en geparenteerd met families uit de gegoede burgerstand, welke behoorden tot de trouwe aanhang van Abraham Kuyper en andere leiders uit de dagen der Doleantie in die stad bekend onder de naam van Vrienden der waarheid, is hij zich altijd aan Amsterdam gehecht blijven gevoelen. Op weinige jaren na heeft hij zijn gehele leven in deze stad doorgebracht. Gedurende die overige jaren, het was de periode van 1907-1912, was hij als predikant verbonden aan de Gereformeerde kerk te Schipluiden in Zuid-Holland.

Zijn theologische opleiding ontving hij, gelijk in zijn situatie niet anders viel te verwachten, aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, toen gevestigd in het in 1883 aangekochte gebouw aan de Keizersgracht 162. Hij liet zich inschrijven in 1899, tegelijk onder meer met A.A. van Schelven, niet enkel voor de studie in de faculteit der godgeleerdheid, maar eveneens voor die in de faculteit der letteren. In die vroege periode uit de geschiedenis der genoemde universiteit was dat niet bepaald een uitzondering; hier verdient het echter opzettelijke vermelding. Het ging daarbij om de persoon van de hoogleraar in de klassieke letteren, dr. J. Woltjer, van wie ook buiten het door hem beoefende taalgebied een niet geringe aantrekkingskracht uitging. Voor een deel hing deze invloed samen met de omstandigheid, dat Woltjer zijn stempel had gezet op het onderwijs aan het Gereformeerd gymnasium, elders gevestigd aan de Keizersgracht, dat eveneens door de jonge Grosheide gevolgd was. Meer dan alle andere hoogleraren moet juist Woltjer, bij wie hij ook het candidaatsexamen in de klassieke letteren heeft afgelegd, hebben bijgedragen tot zijn wetenschappelijke vorming.

Duidelijk laat die invloed zich onderkennen niet alleen in de taalopvatting welke Grosheide heeft voorgestaan, maar vooral ook in de wijze waarop hij als hoogleraar gewoon was de door hem behandelde kwesties te benaderen en uit te werken. Vrijwel steeds was hij er op uit die aan te vatten in het licht van bepaalde vaststaande beginselen en langs die weg, zo al niet een oplossing aan de hand te doen, dan toch er naar te zoeken.

Men kan bezwaarlijk met recht beweren dat Grosheide, Nieuwtestamenticus van professie die hij naderhand zou blijken te zijn, op het gebied van de Nieuwtestamentische wetenschap in de toenmalige faculteit der godgeleerdheid een alleszins gedegen opleiding ontvangen heeft. Er ontbrak een leerstoel voor die tak van wetenschap bezet door een bevoegde deskundige. Niettemin heeft hij door eigen inspanning de nodige bekwaamheden zich weten te verwerven. Hij werd aan zijn universiteit de eerste die met het leveren van een proefschrift over dat onderdeel der theologie het doctoraat in de godgeleerdheid mocht behalen. Hij promoveerde op 2 juli 1907 op een dissertatie, welke tot onderwerp had *De verwachting der toekomst van Jezus Christus*. Als promotor trad op P. Biesterveld, die in december 1902, tegelijk met dr. H. Bavinck, beiden tevoren verbonden aan de Theologische school te Kampen van de Gereformeerde kerken, het hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit had aanvaard. Ik meen evenwel reden te hebben om aan te nemen, dat in niet mindere mate door Bavinck leiding is gegeven aan de studie welke aan de totstandkoming van dat proefschrift ten grondslag lag.

Het lag helemaal in de lijn der verwachtingen dat deze nieuwe doctor in de theologie de aangewezen man was om de leerstoel voor de Nieuwtestamentische vakken te bezetten. Deze kwam in december 1908, door het overlijden van Biesterveld, beschikbaar. Vermoedelijk heeft men Grosheide toen nog te jong geacht om hem reeds onmiddellijk voor een benoeming in aanmerking te doen komen. Wellicht wilde men verdere prestaties van hem afwachten. Ook kan de overweging dat hij nog slechts heel kort in Schipluiden als predikant werkzaam was, van invloed zijn geweest. Hoe het zijn moge, door de bevoegde instanties werd Bavinck tijdelijk met de waarneming van de bedoelde vakken belast. Grosheide nam inderdaad in de pastorie de gelegenheid waar om zich verder te bekwamen. Onder meer is dit gebeurd doordien hij zich toeleegde op de zelfstandige bewerking van de grammatica op het griekse *Nieuwe Testament* van de Amerikaanse geleerde A.T. Robertson voor Nederland. Deze bewerking zag het licht in 1912, voorzien van een woord ter introductie door dr. J. Woltjer, gedateerd juni

1912. Zelf deelt Grosheide in zijn voorbericht mede, op uitnodiging van Bavinck tot het ondernemen van de onderhavige taak te zijn overgegaan. En hij verklaart: 'Mijn bewerking is een geheel nieuw boek geworden. Niet één enkele zin is vertaald. En stond het niet op het titelblad, niemand zou in dit gewaad den Amerikaanschen Robertson vermoeden.' Karakteristiek is de zinsnede waarmede hij dat voorbericht afsluit: 'En nu ten slotte, misschien zal iemand zeggen, waarom hebt gij als Gereformeerd theoloog uw tijd besteed en uw krachten beproefd aan een Grammatica? Waarom dat niet liever aan anderen overgelaten en zelf u aan den zoo hoog noodigen arbeid der Schriftuitlegging gegeven? Ik antwoord, ook ik wensch op exegese aan te werken, doch er is geen goede exegese mogelijk zonder grammatica. En al had ik nooit dit boek samengesteld, dan had ik voor mijzelf om tot exegese te komen, toch al de stof moeten verwerken, die hier wordt geboden. Ik hoop nu door dit werk te hebben bevorderd, dat ook in onzen kring de grammatische studien meer zullen worden gewaardeerd en beoefend. En God de Heere geve, dat mede door mijn arbeid als middel, het Boek der boeken beter worde verstaan en verklaard.'

In hetzelfde jaar 1912 kwam eveneens zijn benoeming tot hoogleraar af. En reeds op 13 december van dat jaar kon hij zijn ambt aanvaarden met het uitspreken van een oratie over *Nieuw-Testamentische exegese*.

Volle veertig jaren heeft Grosheide dit ambt mogen bekleden, tot genoegen van zijn studenten; niet weinigen van hen kozen hem als promotor bij hun doctorale studie. Steeds heeft hij zich met bijzondere toewijding gegeven aan de diverse taken, welke uit zijn opdracht voortvloeiden. Na het medegedeelde behoeft het niet te verwonderen, dat hij zich daarbij vooral heeft toegelegd op de uitlegging der Nieuwtestamentische geschriften. Hij deed dat met grote nauwgezetheid, zulks met vermijding van elke dogmatisch ingestelde benadering van de tekst, waartoe in de kring waaruit hij was voortgekomen, een bepaalde neiging en misschien zelfs traditie bestond. Zijn streven was er juist op gericht om aan de tekst zelf alle recht te doen wedervaren, met inachtneming mede van de eisen der naar strenge regelen te werk gaande tekstcritiek. Heel wat commentaren zagen op die manier van zijn hand het licht, te beginnen-het was reeds in 1922-met een op het evangelie naar Mattheüs; voor een deel ook in meer populaire uitgaven.

Daarnaast is er wellicht geen andere aangelegenheid die hem in die mate in beslag genomen heeft als de kwestie van de *Bijbelvertaling*, uit de aard der zaak met name die van het *Nieuwe Testament*. Al vroeg moet hij daar-

over in contact zijn gekomen met professor dr. A. van Veldhuizen, vermoedelijk toen hij nog in de pastorie zat. In 1916 deed hij een brochure verschijnen onder de titel *Bijbelvertalen*, welke over dit onderwerp een algemene uiteenzetting inhield. Maar daarbij liet hij het niet blijven. Hij begreep dat het noodzakelijk was zich te gaan verdiepen in allerlei concrete vragen, samenhangende met de moeilijke en ingewikkelde kwestie die het leveren van een goede en alleszins verantwoorde vertaling nu eenmaal is. Hij sneed daartoe gaarne de geschiedenis der bijbelvertalingen aan. In de eerste periode van zijn hoogleraarschap werden dergelijke onderwerpen door hem aan de orde gesteld op zijn doctoraal-colleges; hij was in de faculteit de eerste die afzonderlijke colleges van zodanige aard instelde. Onder meer hield hij zich bezig met de oude vertaling in het Syrisch, en-wat in dit verband vooral vermelding behoeft-met de vertalingen in de Nederlanden uit de voorreformatorische en reformatorische periode. Zelf was hij in het bezit van een kleine, maar interessante verzameling op dat gebied, waarmede hij het een genoeg vond zijn studenten in kennis te brengen. Een paar waardevolle verhandelingen hebben wij te danken aan zijn onderzoek met betrekking tot die vertalingen. De ene betreft het in 1559 te Emden uitgegeven Nieuwe Testament (1918); hij heeft kunnen aantonen dat als bewerker ervan moet beschouwd worden de predikant Dyrkinus. De andere (uit 1929) heeft tot onderwerp de Bijbeltekst, welke ten grondslag moet hebben gelegen aan enige geschriften uit een vroegere periode der zestiende eeuw, geschriften bijeengebracht en heruitgegeven in het eerste deel van de Bibliotheca Reformata Neerlandica; dat ongetwijfeld belangrijke onderwerp heeft helaas geen vervolg gekregen, ook niet door andere beoefenaren van de geschiedenis der zestiende eeuw.

Het behoeft in het licht van die door hem aan de dag gelegde belangstelling geen verwondering te wekken, dat Grosheide betrokken werd in de toenmaals zeer actuele zaak van het totstandbrengen ener nieuwe Bijbelvertaling, ter vervanging van de Statenvertaling uit de zeventiende eeuw. In 1921 werd hij als lid opgenomen in het hoofdbestuur van het Nederlands Bijbelgenootschap, waarvan hij gedurende de jaren 1939 tot 1952 zelfs het voorzitterschap zou vervullen. In 1927 trad hij op als voorzitter van de vertaalcommissie van het *Nieuwe Testament*, welke commissie in 1939 het resultaat van haar arbeid in eerste lezing kon afleveren.

Grosheide was gewoon zich veel moeite te getroosten voor zijn studenten. Op allerlei wijze trad hij hen welwillend tegemoet. Dit was het geval niet enkel ten opzichte van zijn leerlingen in de engere zin, die onder zijn

leiding hun studie begeerden voort te zetten en te komen tot het schrijven van een dissertatie. Voor allen had hij een open hart, en hij trachtte mede te leven zowel in iemands persoonlijke moeilijkheden als in de vragen waardoor de studentenkring in het algemeen in beroering werd gebracht. Daarbij valt ook te denken aan de grote tegemoetkomendheid om hun in zijn huis een vriendschappelijke ontvangst te bereiden. In dit verband mag niet onvermeld blijven de hartelijkheid, welke bij dergelijke gelegenheden ervaren werd van de zijde van Grosheide's echtgenote, Alexandrine Otteline Willemine Danielle Schut, met wie hij op 29 november 1907 in het huwelijk was getreden en die hem, tot haar overlijden op 10 maart 1950, trouw ter zijde gestaan heeft.

Vooraf moet ik evenwel vermelden het medeleven, dat door Grosheide aan de dag werd gelegd tegenover wat er bij de studenten, buiten het terrein van hun vakstudie, zo al omging. In dat opzicht gevoelde hij als de jongere onder de collega's in de faculteit zich min of meer geroepen een nauw contact met hen te onderhouden. Toen hij zijn ambt als hoogleraar aanvaardde, kwam het slechts weinig voor, dat de hoogleraren zich inlieten met het gewone doen en laten der studenten. Mannen zoals Geesink en Bavinck gaven, elk op eigen manier, er ongetwijfeld blijk van open te staan voor wat er bij hen leefde; met dit al bestond er tussen hoogleraren en studenten in werkelijkheid een vrij grote afstand. Grosheide was er op uit die afstand zoveel mogelijk te helpen overbruggen, zonder daarbij zelf op enigerlei wijze zich aan hen op te dringen. Dit bleek in de jaren onmiddellijk na de eerste wereldoorlog, bij de opkomst van de Gereformeerde Studentenbeweging. Al stond hij daarbij niet voorop en hebben de initiatiefnemers van die beweging zich allereerst met Bavinck-het was kort vóór diens wegvallen door de dood-verstaan, hij heeft toch van het begin af aan haar met zijn sympathie en daadwerkelijke steun begeleid.

Nog op een heel andere, merkwaardige wijze gaf hij blijk van dat willen medeleven met de studenten. Ik heb op het oog het privatissimum, dat reeds vrij gauw na zijn optreden als hoogleraar door hem ingesteld werd en waaraan ook door anderen dan alleen theologische studenten werd deelgenomen. Hij arrangeerde dat des zaterdagmorgens na afloop van de twee uren doctoraalcollege, waarvan ik hierboven repte. Besproken werden boeken van schrijvers uit de Nederlandse letteren sedert 1880, zowel uit het oogpunt van de vormgeving als uit dat van de er in verwerkte gedachten.

Wij komen hier in aanraking met een bepaalde trek in Grosheide's per-

soonlijkheid, welke niet aan allen die hem slechts oppervlakkig leerden kennen, zal zijn opgevallen. Hij had oog en gevoel voor het schone en de kunst. Zelf heeft hij zich daarover eens uitgelaten, en wel in een voordracht, in het kader van een gehele reeks in 1954 gehouden aan de Vrije Universiteit, die handelde over Wetenschap en kunst. Bij wijze van inleiding liet hij zich toen als volgt uit: 'Ik mag zeggen, dat ik sinds mijn jonge jaren gaarne schilderijen, etsen, prenten heb bekeken en dat ik mij daarmee tot op de huidige dag heb bezig gehouden.'

Ook de letterkunde had, gelijk reeds werd opgemerkt, zijn warme belangstelling. Ten bewijze daarvoor noem ik nog zijn medewerking aan het tijdschrift Bloesem en Vrucht, dat omstreeks de jaren twintig van deze eeuw door een vereniging van jonge christelijke letterkundigen werd uitgegeven. In dat tijdschrift zijn enige artikelen van zijn hand opgenomen; ik noem er een over de Oden van Salomo en een over de zielkundige beschouwing der taal.

Aan andere aspecten van zijn levenswerk, zoals wat hij gedaan heeft in het belang van diverse christelijke organisaties op maatschappelijk en kerkelijk gebied, zijn voorzitterschap van de Gereformeerde predikantenvereniging, zijn redacteurschap van het Gereformeerd Theologisch Tijdschrift en andere bladen, zijn medewerking aan encyclopediën en andere dergelijke verzamelwerken, ga ik hier voorbij. Het valt niet te ontkennen, dat hij een buitengewoon werkzaam leven heeft geleid. In de omgang toonde hij zich een beminnelijk man, al kon hij soms scherp uitvallen tegen wat om de een of andere reden zijn ergernis gaande maakte. Kenschetsend voor zijn levensopvatting zijn de woorden, die hij had gekozen als zijn exlibris: *Uw Woord is de waarheid*.¹

D. NAUTA

1 Een zeer gelijkend portret van F.W. Grosheide naar een pentekening van Jac. Eriks is gereproduceerd in *Arcana revelata. Een bundel Nieuw-Testamentische Studiën aangeboden aan prof. dr. F.W. Grosheide ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Kampen, 1951. Verwezen zij ook naar het *In memoriam* door dr. R. Schippers in het Jaarboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Utrecht 1973, p.495-497.

Voornaamste geschriften

Een volledige bibliografie van het werk van Grosheide tot en met het jaar 1951 vindt men in *Arcana revelata. Een bundel Nieuw-Testamentische Studiën aangeboden aan prof. dr. F.W. Grosheide ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Kampen 1951. De hier volgende lijst van sindsdien verschenen publicaties is mij verstrekt door dr. D. Grosheide.

De aanschouwing in het Zondagschoolonderwijs. Delft, W.D. Meinema, 1951 (Jachin's brochurereeks nr.18).

De Psalmen. Kampen, J.H. Kok, 1952, 1955 (2 delen).

Wat leert het Nieuwe Testament inzake de tucht? Delft, Van Keulen, 1952 (Exegetica, eerste reeks, nr.3).

De openbaring Gods in het Nieuwe Testament. Kampen, J.H. Kok, 1953.

De brief aan de Hebreëën. Kampen, J.H. Kok, 1953 (derde, herziene druk; vierde herziene druk bij dezelfde uitgever, 1966; serie Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling).

Het Heilige Evangelie volgens Mattheus. Kampen, J.H. Kok, 1954 (tweede herziene en vermeerderde druk; serie Commentaar op het Nieuwe Testament).

De Gereformeerde Zondagsschool in de tegenwoordige tijd. Delft, W.D. Meinema, 1954 (Jachin's brochurereeks nr.23).

Paulus' eerste brief aan de kerk te Korinthe. Kampen, J.H. Kok, 1954 [1955] (tweede druk; derde druk bij dezelfde uitgever, 1966; serie Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling).

De brief aan de Hebreëën en de brief van Jakobus. Kampen, J.H. Kok, 1955 (tweede herziene en vermeerderde druk; serie Commentaar op het Nieuwe Testament).

Paulus' tweede brief aan de kerk te Korinthe. Kampen, J.H. Kok, 1955 (tweede druk; derde druk bij dezelfde uitgever, 1970; vierde druk bij dezelfde uitgever, 1974; serie Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling).

Ter herdenking, tot afscheid. Delft, W.D. Meinema, 1957 (Jachin's brochurereeks nr.27).

De brief van Jakobus. Kampen, J.H. Kok, 1961 (derde druk; vierde druk bij dezelfde uitgever, 1970; vijfde druk bij dezelfde uitgever, 1974; serie Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling).

De Handelingen der Apostelen. Kampen, J.H. Kok, 1962, 1963 (twee delen, derde druk; vierde druk bij dezelfde uitgever, 1973, 1974 in twee delen; serie Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling).

Willem Frans Karel Hussem

Rotterdam 29 januari 1900 - Den Haag 21 juli 1974

De schilder en dichter Willem Hussem, die in zijn laatstgenoemde hoedanigheid sedert 1965 lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde is geweest, werd op 29 januari 1900 aan het Waterlooplein te Rotterdam geboren als oudste van de twee zonen van notaris Hendrik Hussem en Sophia Keeman. Nadat hij in zijn geboortestad de lagere school en de HBS had doorlopen, ging hij, overeenkomstig de wens van zijn vader, in de makelaardij. Hij begon in de tabakshandel, maar tijdens het keuren voor de inkoop raakte hij er steeds meer van overtuigd, dat hij zijn zintuigen beter anders gebruiken kon, met het gevolg dat hij zich in 1917 als leerling van de Rotterdamse Akademie van Beeldende Kunsten liet inschrijven. Hij bleef maar één jaar op de Akademie en ging toen twee jaar bij de graficus Dirk Nijland werken, die eerst in Rhoon en later in Wassenaar woonde. In deze tijd leerde hij onder meer de schilder Hendrik Chabot kennen, met wie hij steeds bevriend is gebleven.

Na zijn driejarige opleiding trok Hussem in 1919 met de morele steun van zijn moeder en de financiële van zijn vader naar Frankrijk. Door deze financiële steun, die na de dood van zijn moeder in 1938 nog enkele jaren door zijn vader werd voortgezet, heeft Hussem zich van het begin af steeds geheel aan het schilderen kunnen wijden. Eerst verbleef hij korte tijd met Chris de Moor in Parijs en vervolgens vestigde hij zich tot 1929 in Villeneuve-les-Avignon. Toen hij in 1929 weer in Nederland was, maakte hij tijdens het zoeken naar kamers in Zaandam kennis met de apothekersassistente Anna Geertruida Provó Kluit, over wie hij-goed hoorbaar voor de betrokkene-tegen een vriend opmerkte: 'met haar trouw ik.' En op 8 juli 1930 trad hij inderdaad met haar te Wassenaar in het huwelijk. Resoluutheid is een eigenschap die hem ook in latere jaren steeds is bijgebleven.

Nog hetzelfde jaar trok het echtpaar naar Provins bij Tours, maar begin 1931 gingen zij in Voorburg aan de Koningin Wilhelminalaan wonen, waar op 6 april 1931 zijn zoon Frank Willem Hendrik werd geboren. Tientallen jaren later nam hij hem op in een vierregelig poëtisch familieportret:

mijn zoon lijkt op mijn vader
hij heeft dezelfde eigen zin
ik zit tussen hen in
eigenzinniger

Van 1933 tot 1936 woonde Hussem met zijn gezin in Bourgival bij Parijs en daarna keerde hij voorgoed naar Nederland terug. Hij betrok een woning aan de Mijtenstraat in Den Haag naast een voormalig badhuis, dat hij als atelier inrichtte en waarin hij - met een korte onderbreking wegens een verbouwing - tot zijn dood is blijven werken.

De Haagse jaren kort voor en tijdens de wereldoorlog zijn voor Hussems ontwikkeling als kunstenaar van grote betekenis geweest. In deze tijd maakte hij zijn eerste non-figuratieve schilderijen en kwam daarmee zijn definitieve vorm op het spoor. Bovendien ontstond toen ook zijn letterkundige belangstelling. Hij was destijds al een regelmatig bezoeker van De Posthoorn aan de Nieuwe Uitleg in Den Haag, in welk stamcafé van Haagse kunstenaars hij niet alleen schilders en andere vrienden ontmoette, maar ook een aantal schrijvers, zoals Jacques Bloem, Clara Eggink, M. Nijhoff, A. Roland Holst en Simon Carmiggelt. Vooral door de vriendschap met Bloem kwam hij ertoe ook zelf gedichten te gaan schrijven, die aanvankelijk min of meer aansloten bij de toen gangbare Criteriumpoëzie en waarin de zee al direct een belangrijk thema vormde. Bij de Haagse boekhandelaar, uitgever en schilder L.J.C. Boucher verscheen in 1940 zijn eerste dichtbundel, *De kustlijn* en een jaar later werd in de Atlantis-serie van A.A.M. Stols zijn tweede bundel, *Uitzicht op zee*, opgenomen. Typerend, towel voor de richting van zijn picturale belangstelling als voor zijn schrijversactiviteit en theoretische opvattingen, is de kleine studie *Het Paascheiland, zijn voorouder- en vogelcultus*, die hij in 1942 publiceerde als derde deel van de reeks Primitief Denken en Beelden, uitgegeven door De Driehoek te 's-Graveland.

Pas na 1945 kwam Hussem, eerst als tekenaar en schilder, daarna als dichter, tot volle ontplooiing. Een gedicht, dat hij in 1965 publiceerde lijkt dan ook op de 'laatbloei' Hussem zelf van toepassing:

al dat hout
bij de haard
voor één vuur

warmte vergt
jaren groei

Over zijn naoorlogse activiteiten als beeldend kunstenaar is in het kort het volgende te melden. Hij werd lid van het Schilderkundig Genootschap Pulchri Studio, de Haagse Kunstkring en Vrij Beelden, nam in 1947 deel aan de eerste groepstentoonstelling van Haagse kunstenaars in het Ge-

meentemuseum en toonde daarna zijn werk op vele eenmans- en groepstentoonstellingen. In het buitenland exposeerde hij onder meer op de International Exposition of Contemporary Painting in Pittsburg (1950 en 1955) en op de 30ste Biennale in Venetië (1960). In 1952 en 1955 verwierf hij de Jacob Marisprijs voor schilderkunst en in 1958 dezelfde prijs voor tekenkunst. Vanaf 1957 maakte hij, in opdracht, een zestal muurschilderingen, ontwierp boekomslagen en een aantal decors voor de Haagse Comedie en ging later hout- en metaalplastieken vervaardigen, die hij in 1968 voor het eerst heeft tentoongesteld in het Gemeentemuseum en in Galerie Orez te Den Haag.

In zijn beeldende kunst uit de laatste periode hanteert Hussem met lijnen, vlakken, vegen, kleuren en structuren een sobere en sterke tekentaal. Deze tekens verwijzen naar een werkelijkheid die niet tot een vertrouwd beeld herleidbaar is, maar waarvan niettemin een magische werking uitgaat: er gebeurt iets, ofwel 'de wind steekt op', zoals hij in een van zijn gedichten over het schilderen constateert:

zet het blauw
van de zee
tegen het
blauw van de
hemel veeg
er het wit
van een zeil
in en de
wind steekt op

Ook zijn dichterschap vergde 'jaren groei' en eerst na - niet dóór - de explosie van de Vijftigers kwam hij pas goed op temperatuur, zij het dan door een afkoelingsproces: hij begon zijn korte gedichten te schrijven, waarvoor in hoge mate geldt wat hij eens in een interview zo formuleerde: 'zuiverheid van beeld, ontdaan van bijkomstigheden, daar komt het op aan.' Als oudere onder de moderne dichters nam hij niet alleen in de tijd, maar ook in zijn werkwijze een volstrekt 'eigenzinnige' positie in tussen de experimentele dichters en die van de Nieuwe Stijl.

Het was meen ik door Paul Rodenko, die hem voor het tijdschrift Podium om vignetten had gevraagd, dat ik hem leerde kennen, maar pas na 1955, toen ik als conservator van het Letterkundig Museum regelmatig in Den Haag was, raakten wij steeds meer bevriend. Hij had in de nieuwe

Posthoorn aan het Lange Voorhout zijn vaste plaats aan de achterste tafel en even regelmatig als zijn werktijd was ook de tijd waarop men hem in 'het café' kon treffen, althans het begin daarvan. Met zijn gezette figuur, zijn in niets opvallend maatpak, zijn bewegelijke handen, zijn zware bril en zijn vriendelijk, maar toch scherp gezicht, voerde hij eindeloze gesprekken of luisterde aandachtig naar wat de vrienden te vertellen hadden. Ernst en humor wisselden elkaar af, evenals de glaasjes en de onderwerpen trouwens. Hij haalde herinneringen op, zoals aan Boutens die hij als dertigjarige in De Witte opzocht, aan zijn zwerftochten met Bloem in de oorlogsjaren, aan zijn leerjaren in Frankrijk, besprak de dagelijkse gebeurtenissen en praatte ook graag over het werk dat zijn vrienden hem lieten lezen of zien of over zijn eigen werk. Later - vanaf zijn bundel *Lente in de herfst* - betrok hij me steeds bij de voorbereiding van zijn dichtbundels. Hij zette dan een paar linnen doosjes op tafel, die zijn vriend Jaap Eggens voor hem maakte en die geheel gevuld waren met kleine blaadjes waarop hij zijn gedichten had uitgetikt. Ze moesten - nadat hij dit zelf al gedaan had - nog eens stuk voor stuk en regel voor regel uiterst kritisch onder de loupe genomen worden. Vervolgens werden ze - na een eventuele bewerking, die meestal op een verkorting neerkwam - zorgvuldig in twee stapeltjes gesplitst: wél of niet geschikt voor publikatie. Het waren lange, inspannende zittingen, die echter altijd met een rijkelijke lunch bij hem thuis of elders gecombineerd werden. Het is door deze scherpe en op eigen verzoek gecollectiveerde zelfkritiek, dat ik volkomen vertrouwd raakte met zijn wijze van werken, die hij overigens ook duidelijk beschreven heeft in zijn aantekeningen voor de televisieserie *Visioen en visie*, na zijn dood afgedrukt in het herdenkingsnummer van Kentering.¹

In 1965 - er waren toen buiten de bundels in eigen beheer drie door uitgevers verzorgde publikaties verschenen: *Steltlopen op zee* (1961), *Lente in de herfst* (1963) en *Schaduw van de hand* (1965) - kwam hij als dichter in het middelpunt van de belangstelling te staan doordat hij de Jan-Campertprijs verwierf. Er verschenen talrijke reacties op zijn poëzie, variërend van geirriteerde opmerkingen en parodieën tot waarderende studies, waaronder vooral de lezenswaardige artikelen *Kort en goed: poëzie* door J.B. Charles en *Witte poëzie* door S. Dresden, die in het speciale nummer van Maatstaf over *Het korte gedicht* (oktober-november 1965) zijn opgenomen.

Aan het einde van dat jaar stelde Hussem met mij een bloemlezing van vijf en twintig gedichten uit zijn na-oorlogse poëtische produktie samen,

1 Kentering 14:2, oktober 1974, p.23-26.

die onder de titel *In druk* onder toezicht van Jan Vermeulen door de Arnhemse Akademie voor Beeldende Kunst verzorgd en uitgegeven is. Daarna verschenen tijdens zijn leven nog vier 'officiële' bundels van Hussem: *Voor twee scharren blauwbekken* in 1966, *Gisteren voor vandaag*, bewerkingen van Chinese poëzie en *Breels aan de vleet*, beide in 1971 en ten slotte, twee jaar later, *Verzen van Wang Wei*, de dichter uit de tijd van de Tang-dynastie, aan wie hij zich sterk verwant voelde, zoals blijkt uit zijn opmerking in de verantwoording, die hij ook over zichzelf had kunnen maken: 'de kunst van Wang Wei is de kunst van sublimering, suggestie en artistieke beperking'.

Sedert deze laatste uitgave is Hussem tot kort voor zijn dood èn als beeldend kunstenaar èn als dichter zeer productief gebleven en heeft hij nog de drukproeven gecorrigeerd van de twee postuum verschenen bundels *Sporten van de ladder*, een omvangrijke bundel met bewerkingen van Chinese poëzie en *Zienderogen*, die beide in het najaar van 1974 uitkwamen.

En eveneens tot kort voor het einde, toen hij nauwelijks meer lopen kon door de pijn in zijn knieën en door een operatie één van zijn ogen miste, bleef hij in de Posthoorn komen als het niet weg te denken middelpunt van zijn vriendenkring. Toch was de 'stedelijke' wereld van zijn atelier en zijn stamtafel niet de enige omgeving waar hij zich thuis voelde. Dikwijls kwam zijn vriendin To Schuuring hem uit de Posthoorn halen om hem in haar kleine auto mee te nemen naar buiten, naar de zee, naar de polders. Voornamelijk dáár had hij altijd de voedingsbodem voor zijn werk gevonden, zoals ook blijkt uit het volgende, nog ongepubliceerde gedicht, waarmee dit levensbericht wordt afgesloten:

je oorspronkelijkheid
op het land gegroeid
komt met het schilderij
de steden binnen

GERRIT BORGERS

Voornaamste geschriften

Buiten de bijdragen aan tijdschriften als Podium, De Nieuwe Stem, Maatstaf en Kentering, kan voor de afzonderlijke publikaties, met inbegrip van die in eigen beheer, verwezen worden naar het kaartstelsel van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum.

John Baptist Knipping

Roermond 13 augustus 1899 - Amsterdam 15 januari 1973

Van dr. John B. Knipping heb ik een soort surimpressie overgehouden. Direct wil ik daarbij aantekenen, dat het wel meer is dan een impressie, gezien wij van meetaf aan vrienden zijn geweest en gebleven. Evenwel ligt er een zeker vacuum tussen de tijd dat ik hem ruim acht jaar lang dagelijks meemaakte, namelijk zowel kwa medestudent als collega in mijn hoedanigheid van leraar, en zijn laatste levensfase waarin wij elkaar geregeld ontmoetten. Wat de eerste periode betreft, zie ik hem voor mij als minderbroeder, in de tweede als iconograaf. De iconograaf bleef echter in wezen minderbroeder, maar de vakman had daarop een duidelijk stempel gedrukt.

Knipping die in zijn geboortestad Roermond aan het Bisschoppelijk College het gymnasium had gevolgd, leerde ik kennen toen hij na zijn baccalauriaat in de wijsbegeerte en psychologie aan de universiteit van Fribourg (1920-1922) bij de franciscanen intrad te Alverna (Wijchen). Hij nam de kloosternaam Bonfilius aan, onder welke voornaam hij gedurende vele jaren zou publiceren en spreken, eer hij zich weer John zou noemen. Wij volgden filosofie en theologie, deels in Alverna deels in Weert. Wegens zijn reeds gemaakte studie in Fribourg werd hij een jaar eerder priester gewijd dan ik, en onze wegen scheidden zich voor enige tijd.

Om een korte karakteristiek van hem te geven: hij was even hulpvaardig als onhandig, niet minder verstrooid dan erudiet, vol humor, soms op het malicieuze af, maar daarnaast ontwapenend door zijn naïeviteit. De kloostergemeenschap heeft veel plezier van hem genoten onder andere door de toneelstukjes die hij in elkaar zette, zijn improvisatorische pianobegeleiding bij de destijds nog 'stomme' film, zijn geestdrift voor veel initiatieven.

In 1929 begon Knipping zijn studie in de kunstgeschiedenis. Aanvankelijk volgde hij die aan de Rijksuniversiteit te Utrecht onder leiding van zijn medebroeder prof dr. R. Lichtenberg. Deze studie werd echter onderbroken, en aan het begin der dertiger jaren was Knipping mijn collega aan het missiecollege van de paters franciscanen te Sittard. Het is toen een moeilijke tijd voor hem geweest: nooit heb ik de blijmoedige minderbroeder in zulk een diepe depressie gekend. Gelukkig kwam er na enkele jaren een kentering, toen hij van de provinciaal der orde toestemming kreeg zijn studie voort te zetten aan de RK Universiteit van Nijmegen. Al in 1934 pu-

bliceerde hij *Het grafisch werk van Boëtius à Bolsward*, een uitgave van de Nijmeegse universiteit, waar hij in 1939 cum laude promoveerde op de uitgebreide en rijk gedocumenteerde dissertatie *De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*. Zij verscheen in boekvorm, deel I in 1939, deel II in 1942, bij Paul Brand te Hilversum. Terecht werd hij reeds in 1941 als lid van de Maatschappij gekozen. Bij genoemde uitgever kwam in 1942 ook het fraai opgemaakte *Hoe Kerstlegenden kwamen en gingen* van de pers, terwijl nog hetzelfde jaar *Van schuilkerk tot zuilkerk* het licht zag bij Urbi et Orbi te Amsterdam. Knipping stelde het samen met zijn medebroeder, de historicus Dalmatius van Heel. Het boek behandelt zowel de geschiedenis van de Mozes en Aäronkerk aan het Waterloplein in Amsterdam als dat het een balans en bespreking geeft van de daar aanwezige kunstschaten. Gezien inmiddels een deel daarvan is verkocht, heeft het boek grote documentaire waarde.

Tijdens de oorlogsjaren bleef Knipping woonachtig in het studiehuis van zijn orde aan de Vermeerstraat te Nijmegen. Een medebroeder van hem, die in dezelfde tijd daar gehuisvest was, verschaftte mij volgende gegevens. Bij alle narigheid was Knipping, in de dagelijkse omgang 'Bon' genoemd, vaak degene die vrolijkheid bracht onder andere weer door bij feestelijke gelegenheden voor zelf gemaakte 'toneelstukken' en 'opera's' te zorgen. Maar heel bijzonder trad toen zijn medemenselijkheid aan de dag zowel ten opzichte van de eenvoudige lekebroeders, voor wie hij graag ter afleiding piano speelde, als jegens de onderdrukten, met name de joden. Veel heeft hij gedaan om van hen te redden wie nog te redden viel. Zo wist hij katholieke ouders die hij kende ertoe te bewegen een verklaring af te geven, dat een jongen of meisje die als joods stonden geregistreerd, een onwettig kind van hen was. School er echter onder die 'goede' bekenden een verrader of heeft men, misschien onder dwang, niet over hem kunnen zwijgen? Op zekere avond belde de gestapo aan de Vermeerstraat aan en vroeg naar Knipping. Hij was (nog) niet thuis en de hele community werd bij elkaar gedreven. Rond half twaalf ging de buitendeur open en Johns lot was beslist. Ongeveer negen maanden is hij in Arnhem en daarna in Amersfoort gevangen gehouden. Tijdens deze detinering schreef hij een teer gedicht op een vogel en een sarcastisch vers op 'de ton', het toilet in de cel. Waarom en hoe hij is vrijgekomen, weet ik niet.

Knipping heeft in de oorlog veel wetenschappelijk werk verzet. Daargelaten zijn docentschappen vanaf 1941 aan de RK Universiteit van Nijmegen en de Rijksuniversiteit van Utrecht, getuigen hiervan de vele publica-

ties die gedurende de bezetting of kort daarna van hem verschenen. Ik noem hier *Kunst zien en genieten*, dat hij met dra. S. Galama schreef (Paul Brand, Hilversum 1942), drie studies in de Palet-serie: *Hugo van der Goes* in 1942, *Pieter Breugel de Oude* in 1945, *Jan Toorop* in 1946, alle drie uitgegeven door Becht in Amsterdam. Uitgebreider werk in twee delen: *Het kind in de Nederlandse kunst*, resultaat van een samenwerking met Maria P. Gerrits, bracht Zomer & Keuning te Wageningen in 1945-1946. Voor Paneel en Doek verzorgde John Knipping *De laatste communie van Sint Franciscus van Assisië* van Rubens en *De val der opstandige engelen* van Pieter Breugel de Oude. Tenslotte publiceerde hij nog vóór 1950 *Inleiding tot Engelse kunst* en *Harp van Erin*, uitgaven van Elsevier, Amsterdam. Uit de aard der zaak heeft de auteur veel musea en archieven moeten bezoeken in binnen- en buitenland, en hij deed dit graag. Naast de klassieke talen beheerste hij Frans, Duits en Engels, terwijl hij ook met Spaans en Italiaans, voor zover nodig was, overweg kon.

Zo'n slordige indruk Knippings uiterlijke verschijning vaak maakte en zo weinig scrupuleus hij met talloze geleende boeken omsprong wat de tijdige retournering ervan betrof, zo tot in de puntjes nauwlettend was zijn observatie en weergave van de kunstwerken die hij beschreef, op gevaar af de kunstminnaar soms kopschuw te maken. Maar de iconograaf heeft nu eenmaal zijn eigen opgave, en de gegevens die hij levert zijn dikwijls een *conditio sine qua non* om vooral kunstwerken uit het verleden te verstaan. Vrijwel geen attribueert, waarvan men in de door hem besproken werken tevergeefs de herkomst en verklaring zoekt. Of de auteur het steeds bij het rechte eind heeft, laat ik aan de vakmensen over. Een levensbericht vraagt trouwens in deze materie van mij niet om kritiek.

Het is een diepe teleurstelling in Knippings leven geweest, dat hij het noch aan de universiteit van Nijmegen noch aan die van Utrecht tot een professoraat heeft kunnen brengen. De reden hiervan zal alleen aan insiders tenvolle bekend zijn. Maar toen het eenmaal voor hem vaststond dat hij gepasseerd was, is hij zich intens gaan bezighouden met de film. In 1948 had hij reeds mede het Nederlands Filminstituut opgericht en in de vijftiger jaren gaf hij aan de onderafdeling Filmacademie scenario en draaiboek. In boekvorm verscheen op dit gebied van hem *Film en amusement* en *Besproken beweging*, beiden in de Cinegrafiareeks (C.J. Muusses, Purmerend, resp. 1957, 1960). Het laatstgenoemde is een bewerking van Henri Agel's *Esthétique du cinéma*. Nog op andere terreinen maakte hij zich verdienstelijk. Een tijd was hij docent aan de Opleiding Tekenleraren te Amsterdam en de

Kunstnijverheidsschool aldaar (thans de Rietveld-academie), terwijl hij ook zitting had in het curatorium van de Stichting Gaudeamus, welke tot doel heeft hedendaagse muziek te bevorderen. Tijdens de zestiger jaren uit de orde der franciscanen getreden, vond John in zijn vrouw Ans Schuurmans niet alleen een begrijpende en trouwe kameraad, maar ook een kundige hulp en klankbord wat betreft zijn werk. Hij verhuisde naar Amsterdam.

Intussen was de iconograaf allesbehalve in hem ter ziele gegaan. Met dr. P.J. Meertens publiceerde John B. Knipping in 1959 *Van Dene tot Luiken* (Tjeenk Willink, Zwolle), in 1966 *Kunst van alle tijden* (Geïllustreerde Pers, Amsterdam), in 1969 *Kersttaferelen in de Nederlandse kunst* (Hooiberg, Epe); verder twee studies in boekvorm over Alkmaar. Van de vele artikelen die hij nog schreef, worden de voornaamste onder dit levensbericht vermeld. Vaak nam hij méér op zich dan hij kon volbrengen, tot teleurstelling van collega's en uitgevers. Het kwam zelfs voor, dat hij brieven van deze personen of instanties niet langer durfde te openen. Dat is geen zeldzaamheid bij overbezette geleerden of kunstenaars, en bij Knipping speelde daarbij nog zijn karakter en zuidelijke afkomst mee.

Eén brief echter die hij met gretige ogen openmaakte, hield de uitnodiging voor hem in tot 'visiting professor' aan de Florida State University te Tallahassee. Van 1967 tot 1969 nam hij deze functie waar. Tijdens zijn tweejarig verblijf in de USA gaf hij daarenboven lezingen aan de Cambridge University te Boston en aan de universiteit van Northampton. Na zijn terugkeer in Amsterdam kwam ik weer geregeld met hem in contact, dat vergemakkelijkt werd omdat wij in dezelfde stad woonden. Niet alleen hebben wij in de volgende jaren met veel genoeg jeugdherinneringen opgehaald, maar ik mocht ook telkens weer genieten van zijn enorme kennis op iconografisch gebied.

Ging de reeks van publicaties door, waarvan ik reeds boven melding maakte, in hoofdzaak besteedde hij toch zijn tijd aan een totale om- en bijwerking van zijn proefschrift, en wel in het Engels met het doel een breder lezerspubliek te bereiken; het Nederlands standaardwerk was trouwens alleen nog maar antiquarisch verkrijgbaar. Door allerlei omstandigheden is de totstandkoming ervan een ware lijdensweg geworden die meer van zijn krachten vroeg dan hij kon opbrengen. Zijn *Heaven on Earth*, onder welke naam John B. Knipping zijn *Iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden* had overgedoopt, was dan ook maar net voltooid, toen zijn gezondheid het begaf. Op een morgen voor zijn schrijfbureau gezeten, kreeg hij plotseling een hersenbloeding. Tragisch was dat zijn echtgenote,

in de keuken bezig zijnde, wel een slag hoorde, maar geenszins aan iets ernstigs dacht. Zo vaak liet John een zwaar boek vallen of liep hij verstrooid iets omver. Helaas is hij zonder ogenschijnlijk tot bewustzijn te komen, nog weken lang in coma gebleven. De dood, die hij in de voorstellingen op panelen en doeken veelvuldig zo kundig en soms niet zonder lichte humor iconografisch had geduid, greep eindelijk toe op 15 januari 1973. De overledene werd bijgezet in het familiegraf te Roermond.

Eerst in oktober 1974 verscheen *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands, Heaven on earth, by John B. Knipping, D.A., D. Phil.* De aanbieding van dit tweedelig werk aan zijn echtgenote A. Knipping-Schuurmans door de uitgevers B. de Graaf, Nieuwkoop/A.W. Sijthoff, Leiden vond op enigszins officiële wijze plaats.

J. BAYER

Voornaamste geschriften

Boeken

Het grafisch werk van Boëtius à Bolsward. Nijmegen, Universiteit, 1934.

De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden. Hilversum, Paul Brand, 1939-1942 (twee delen).

Hoe Kerstlegenden kwamen en gingen. Hilversum, Paul Brand, 1942.

Van schuilkerk tot zuilkerk. Amsterdam, Urbi et Orbi, 1942 (samen met Dalmatius van Heel o.f.m.).

Hugo van der Goes. Amsterdam, Becht, 1942 (Palet-serie).

Kunst zien en genieten. Hilversum, Paul Brand, 1942. (samen met dra. S. Galama).

Pieter Breugel de Oude. Amsterdam, Becht, 1945. (Palet-serie).

Het kind in de Nederlandse kunst, Wageningen, Zomer en Keuning, 1945-1946 (twee delen; samen met Maria Gerrits).

Jan Toorop. Amsterdam, Becht, 1946. (Palet-serie).

Inleiding tot de Engelse kunst, Amsterdam, Becht, 1947.

Harp van Erin, Amsterdam, Elsevier, 1948.

Rubens: De laatste communie van Sint Franciscus van Assisi. Leiden, Stafleu, 1949 (Paneel en doek).

Pieter Breugel de Oude: De val der opstandige engelen. Leiden, Stafleu, 1949 (Paneel en doek).

Hooglied in steen, de Kathedraal. Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1949.

Film en amusement. Purmerend, C.J. Muusses, 1957 (Cinegrafia-reeks).

Van Dene tot Luiken, Zwolle, Tjeenk Willink, 1959 (samen met Dr. P.J. Meertens).

Besproken beweging. Purmerend, C.J. Muusses, 1960 (Cinegrafia-reeks).

Kunst van alle tijden. Amsterdam, Geïllustreerde Pers, 1966.

Portret van Alkmaar. Purmerend, C.J. Muusses, 1967.

Kersttaferelen in de Nederlandse kunst. Epe, Hooiberg, 1969.

Alkmaar, kroniek van twee burenen. Alkmaar, 't Hooge Huys, 1971.

Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands, Heaven on earth. Nieuwkoop, B. de Graaf Leiden, A.W. Sijthoff, 1974 (twee delen).

Artikelen

Iers leven en kunst in Elseviers Weekblad, 1947-1948 (vijf artikelen).

Toegepaste kunst als spiegel der cultuur in Mededelingenblad van de Vrienden van de Nederlandse Ceramiek 15, 1959.

Nederland en de 'Art Nouveau' in Museumjournaal 6:4, 1960.

De twee wegen van Hans Richter in Museumjournaal 6:9-10, 1961.

De voorstellingswereld van de Nederlandse wandtegels; 1. Ikonografie van de wandtegels in het Flehite-museum te Amersfoort; 2. Ikonografie van de wandtegels in het museum 'In 't Houten Huis' De Rijp; 3. Ikonografie van de tegels der verzameling 'Van Teijen' te Monnikendam in Mededelingenblad van de Vrienden van de Nederlandse Ceramiek 18, 1962.

Lof van de ceramiek in Mededelingenblad van de Vrienden van de Nederlandse Ceramiek 18, 1962.

Knipping verzorgde ook de kunstrubriek van de eerste uitgave (1932-1935) van de *Katholieke Encyclopedie* en verleende ook medewerking aan de onderwerpen kunstgeschiedenis en kunsttopografie van de zevende uitgave van de *Grote Winkler Prins*. Artikelen van zijn hand zowel op het gebied van beeldende kunst als van film verschenen ook in Engelse en Duitse tijdschriften, onder andere in Burlington Magazine en Sight and Sound.

Peter Mourits (Peter van Steen)

Amsterdam 5 september 1904 - Amsterdam 29 maart 1971

Peter Mourits, die zich als schrijver noemde Peter van Steen, was een echte Amsterdammer, geboren in de stadswijk, die bij haar ontstaan buurt YY heette en nu officieel Ceintuurbaanbuurt, maar in de Amsterdamse volksmond de Pijp genoemd wordt. Het bescheiden milieu waaruit hij voortkwam is daarmee tevens aangeduid. De ouders waren kleine burgers, de vader bankbediende. Peter was een nakomertje, toen hij op 5 september 1904 geboren werd; er waren voor hem al vijf zusters en één broer verschenen; de laatste was niet minder dan vijftien jaar ouder. Het was misschien een van de oorzaken voor Peters gebrek aan familiezin, maar ook van de sterke binding van de jongen aan zijn moeder. Met zijn vader had hij weinig contact.

Peter was in het gezin dankzij moeders protectie de uitverkorene. Hij mocht naar de HBS en de Handelsschool, want ook hij zou een kantoorloopbaan volgen. Zijn zusters, in de eenvoudige huishouding kleingehouden, benijdden hem om die studie; ook zij hadden graag verder willen leren, iets worden, en zij zijn daarin tenslotte geslaagd ook.

Frederika van der Hoek (Riek), Peters latere echtgenote, afkomstig uit de Amsterdamse Kinkerbuurt, kwam als schoolvriendin van Peters jongste zuster bij de familie Mourits over de vloer. Zij heeft Peter daardoor van zijn lagere schoolleeftijd af gekend en vertelt dat zij hem wel erg knap vond - ook van uiterlijk -, maar een onuitstaanbare plaaggeest, die haar al eens met haar vlechten aan haar stoel had vastgebonden. Frederika kwam uit een sociaal-democratisch gezin, de geest van de opstand was dikwijls vaardig over haar en zij had de neiging met vele dingen te spotten. Toen Peter wat ouder werd en naar de HBS ging, werkte die vrijheidszin van Frederika aanstekelijk op hem, alhoewel ze hem tegelijk prikkelde. Hij verweerde zich er tegen, zoals hij ook in zijn keuze van literatuur en mettertijd van muziek (hij speelde fluit) steeds haar 'tegenpool' bleef.

Peters ambitie voor de Handelsschool - de vermaarde op het Raamplein - was gering. Hij had eigenlijk naar het gymnasium gewild, want er had zich al betrekkelijk vroeg in zijn hoofd de gedachte vastgezet dat hij auteur wilde worden, en de barre zakelijkheid van wat de Handelsschool onderwees strookte met die idealen en plannen niet. Zijn muzikale aanleg ontwikkelde zich tegelijk met de literaire; hij speelde oorspronkelijk piano en

wel zonder lessen, wat op de duur niet bevorderlijk was voor het opvoeren van zijn aanleg.

Het aflopen van de Handelsschool, hoe dan ook, was bevorderlijk voor het verkrijgen van een kantoorbetrekking. Peter vervulde die betrekking met toewijding, maar ook hier konden de ambivalente stemmingen niet uitblijven: terwijl hij tegen zijn bazen opzag, ergerde hij zich tegelijk aan de zeer menselijke onvolkomenheden die zij vertoonden, zoals zijn mentaliteit zich verzette tegen geknoei, intriges en onrechtmatigheden bij zijn collega's. Noch geboren als tacticus in de omgang met mensen, noch als politicus wat het najagen of herkennen van eigen voordeel betrof, raakte hij in conflictsituaties. Rechtlĳnig van karakter, onschuldig in de boosheid, bleef hij de eenling, open voor desillusies; en in menig opzicht is Peter van Steen deze kwetsbare, door conflicten vervolgdde persoonlijkheid gebleven.

De invloed van Riek van der Hoek, die met een van Peters zusters werd opgeleid tot kleuterleidster, nam in deze jaren aanzienlijk toe. Zij was het die hem aanmoedigde om zich vrij te maken, toen de druk van de kantooromgeving te pijnlijk werd voor hem. In tegenstelling tot Peter kende zij het respect voor 'meerderen' niet. Terwijl zijn drang tot kritiek en verzet in het ouderlijk huis was onderdrukt, liet zij zich niet intimideren, en Peter nam dat met enige onwennigheid van haar aan. Riek was na haar bevoegdheden te hebben behaald en eerst enige tijd buiten Amsterdam gewerkt te hebben weer naar de hoofdstad teruggekeerd; zij had het contact met Peters zusters hervat, en zo hadden zij en Peter elkaar opnieuw ontdekt. Hun huwelijk vond plaats in 1931.

Peter van Steen was inmiddels begonnen aan de studie MO Frans, maar stuitte hier op nieuwe moeilijkheden; het werd hem onmogelijk examen te doen, daar hij bij de docenten misvattingen meende op te merken, die hij in toenemende neiging tot 'Rechthaberei' niet over zijn kant liet gaan. Hij is dan ook voor deze MO-examens nooit geslaagd, en dat was misschien gelukkig. Hij had niets in zich van de geduldige docent en zoo zeker geen goed leraar geworden zijn.

Het denkbeeld om schrijver te worden had hem lange jaren vergezeld; na zijn huwelijk begon hij dat oude ideaal in daden om te zetten, en het schrijven bleek een roeping te zijn, waarin hij totaal kon opgaan. Zijn trilogie *Ochtendnevel* (1934), *Kentering* (1936) en *Bevrijding* (1937) bracht de jonge auteur midden in de literatuur. De boeken waren voor een aanzienlijk deel opgebouwd uit autobiografisch materiaal (het zou in het schrij-

versbestaan van Peter van Steen niet de enige maal zijn), en zij behelsden dan ook uiteraard de levensgang van een problematisch, jeugdig, zoekend mens in een wereld van toenemende economische chaos en werkloosheid. Inzonderheid *Bevrijding* hield zich met dit inmiddels internationaal tot een nachtmerrie geworden maatschappij-probleem bezig; ten overvloede had Peter van Steen in een voorwoord nog eens de nadruk gelegd op de ondermijnende uitwerking van de werkloosheid. Het boek was daarmee een steen des aanstoots geworden voor de Radio-Omroep-Contrôle-Commissie, een censuurorgaan uit de jaren 1930, dat elke voorlezing uit het werk voor de microfoon verbood. Voor een beginnend schrijver een eervolle introductie op het moeizaam pad van de literatuur. Zijn kort daarop volgende *Revue der dagen* (1938) vatte opnieuw het obsederende thema crisiswerkloosheid-demoralisatie aan, wekte opnieuw weerstand, zowel in de Tweede Kamer als in een dagblad als *De Telegraaf*, maar werd door S. Vestdijk in zijn letterkundige kroniek in de NRCrt het waarschijnlijk beste boek over de werkloosheid in Nederland gevonden.¹

Publiek en schrijvers luisterden naar deze nieuwe stem. Het avant-gardetijdschrift der jongeren, *De Vrije Bladen*, publiceerde in 1939 als tiende cahier Peter van Steens novelle *De droom*, het geconcentreerd sociaal verhaal van een familie in de Pijp, waarin sommige critici een neiging tot te veel sentiment meenden te bespeuren - een niet geheel ongegrond bezwaar. Bij Peter van Steen lagen nuchterheid en gevoel zeker sterk naast elkaar. Het was weer Vestdijk die het verhaal accepteerde als een 'fragment met velerlei qualiteiten', dat hij voor verdieping en verbreding geëigend achtte.² In zekere zin zou men kunnen zeggen dat de jaren dertig voor Peters vorming als schrijver beslissend geweest zijn: hij had de worsteling op zich genomen om zijn debuut te overtreffen, of - om een vraag van Top Naeff te citeren: '[zou] de schrijver, die zoveel van zijn kruit ineens verschoot, bij een volgend werk door een gelijke stuwkracht worden gedreven?'³

Het heeft er veel van of het werk van Peter van Steen in deze tijd door een dilemma beheerst wordt, en daarmee iets van die eerste 'stuwkracht' inboet. Het dilemma ontstond uit zijn groeiende voorliefde voor de muziek. Behalve dat hij nu pianolessen nam, ontdekte hij - na een kortstondige bevestiging voor de klarinet - de fluit als het instrument van zijn voorkeur.

1 NRC, 11 juni 1938.

2 NRC, 6 december 1939.

3 Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, maart 1938.

Hij kreeg fluitles van de bekende Paul Loewer, hij zong daarenboven verdienstelijk. De vraag rees: zou hij zich wijden aan de literatuur, zou het soms ook de muziek kunnen worden? Het was duidelijk dat hij moest kiezen. Hij liet de zanglessen vallen. Het schrijven van 'tijdbewust' proza - en straks onder de bezetting ook van poëzie - bleef zijn voornaamste creatieve bezigheid.

Dat het dilemma inderdaad niet bezielend gewerkt heeft bewijzen naar mijn smaak de twee volgende boeken van Peter van Steen. *Meneer Bandjes, kantoorbediende* (1938) is een wat al te naturalistische satire op kantoortoestanden; bovendien moest de auteur zich door Menno ter Braak laten verwijten dat hij door zijn titel de ongewilde vergelijking had opgeroepen met Vestedijks *Meneer Vissers hellevaart*, welke vergelijking ongunstig voor Van Steen moest uitvallen.⁴ Verwijt van naturalisme - een wat moedeloosmakende copiërlust van het dagelijks bestaan - trof in nog sterkere mate de roman *Het late begin* van 1941.⁵

De Duitse bezetting van ons land en het terreurregime van de nazi's vonden een felle respons bij Peter van Steen. Hij heeft veel hulp weten te bieden aan onderduikers, waarbij hij kennis maakte met de befaamde schilder Melle, door wiens handen de verzorging met levensmiddelen-bonnen liep. Peter van Steen heeft onder andere gedichten gemaakt bij oorlogstekeningen van Melle, maar tussen de beide mannen was een bepaalde mate van ongelijksoortigheid; hun aspiraties vielen niet te verenigen.

Als voor velen werd in de 'Duitse tijd' ook voor Peter van Steen het gedicht een uitgelezen voertuig voor de uiting van zijn gekrenkte gevoelens, een protest-wapen in de strijd tegen de nationale overweldiger. Tot drie maal toe heeft Peter van Steen anoniem en in eigen beheer eenvoudige boekjes in typescript of gecyclostileerd, doen verschijnen: in 1944 *Bezet gebied* en *Nieuwe lente*, in 1944-1945 de eerste en tweede druk van *Vijf dagen*. Daarmee werd het gedicht voor Van Steen tot een nieuw expressiemiddel, dat hij ook na de oorlog bleef hanteren; 'het steeg hem naar de keel, hij werd te sterk geperst' om met Vondel te spreken. Die geestesgesteldheid vindt men niet alleen terug in *Eens droomden wij* (1957), een fraai uitgegeven lang gedicht met tekeningen van Lex Metz, maar ook nog in de in zijn sterfjaar 1971 verschenen bundel *Aan het raam en er buiten...* waar de deugden en ook zwakke kanten van zijn dichtelijke opstandigheid broederlijk naast elkaar staan.

4 Het Vaderland, 6 augustus 1938.

5 De Tijd, 28 december 1941.

Reeds in de relatie tot een kunstenaar als Melle bleek het 'vriendschapsperfectionisme' van Peter van Steen; als mensen niet volkomen beantwoordden aan zijn ideaal van toenadering en kameraadschappelijkheid, trad voor hem de desillusie op. Deze desillusie, min of meer satirisch uitgesproken in zijn eerste na-oorlogse roman *Het verdeelde hart* (1946), vervreemde velen van hen die zich voordien zijn vrienden hadden genoemd, omdat hij deze Amsterdamse 'bohème' met weinig consideratie had uitgebeeld. Voor één tijdgenoot en schrijver verflauwde echter zijn bewondering niet. Die ene was de Antwerpse auteur Willem Elsschot.

Peter van Steen was een onvoorwaardelijk bewonderaar van Elsschots romans, en ik herinner mij - zeldzaam voorval - zijn lyrische vervoering toen hij eens over *Het dwaallicht* sprak. Riek en Peter gingen af en toe bij de Elsschots logeren; het was een totaal andere sfeer dan die waarin Van Steen zich meestentijds bewoog. Toch was ook Elsschot voor Van Steen niet volmaakt; het 'handels'-element van de grote auteur en zijn hang naar het communisme stonden Van Steen maar matig aan.

Willem Elsschot schreef een inleidend woord voor Peter van Steens novellenboek *Alarm in de spiegel* (1951), waarin hij hem 'de verpersoonlijking van de opstandigheid' noemde, 'niet alleen tegen de tyrannie, maar tegen alles wat laag is, gluiperig, laf of halfslachtig.' Ook F. Bordewijk toonde zich gevoelig voor deze kant van Van Steens talent; *Alarm in de spiegel* noemde hij 'een eigenaardig werk, geschreven aanvankelijk ook in een bijtende stijl, vol trefzekerheid, vaak ruw, maar in zijn ruwheid nooit onverantwoord, en in de meest bezeten passages ook het boeiendst.'⁶

De jaren na de oorlog waren voor Peter van Steen in menig opzicht moeilijk, aangezien zijn vrouw wegens ziekte werd afgekeurd en een pensioen kreeg waarvan het echtpaar niet kon bestaan. Het werd zaak voor Peter van Steen om zich opnieuw 'bij een baas' te besteden. Door mijn toedoen kreeg hij een positie als verslaggever aan het dagblad *De Waarheid*, destijds onder hoofdredactie van A.J. Koejemans. Hier is Van Steen omstreeks een jaar gebleven, maar het 'partijkarakter' van *De Waarheid*, het politiek geschipper zoals hij het zelf noemde, lagen hem volstrekt niet. Hij vond een nieuwe werkkring bij Associated Press, onder directeur H. Kersting, een baan die hij tot aan zijn pensionering in 1969 heeft uitgeoefend, vaak met plezier, vaak met tegenzin. Er moest aan het persbureau hard worden gewerkt, de werktijden waren onregelmatig, weekends en feestdagen schoten er nogal eens bij in, en de oude strijd van de voor-oorlogse

6 Utrechts Nieuwsblad, 12 april 1952.

‘werknemer’ Peter van Steen tussen plichtsbesef en rebellie woedde ook nu menigmaal in zijn binnenste. Toch herinner ik me hoe hij, mij eens in zijn auto thuisbrengende na een vergadering van de Vereniging van Letterkundigen, met een zekere aandoenlijke verbazing tot me zei: ‘Weet je, ik heb het nog nooit zo goed gehad; twintigduizend pop salaris, en een eigen wagen...’

In 1954 werd te Amsterdam het zoveelste Congres van de Internationale Pen Club gehouden, en Peter van Steen vervaardigde voor die gelegenheid een gedicht op de stad Amsterdam, dat verschenen is onder de titel *La Musée*, en dat hij zelf van Duitse, Franse en Engelse vertalingen voorzag, om het aan de buitenlandse gedelegeerden te kunnen uitdelen. Het maakte op de consul van Israël in Amsterdam, de heer A. Caspi zoveel indruk, dat deze het in het Hebreeuws liet vertalen om het mettertijd officieel aan de dichter te overhandigen. Het was zonder twijfel een genoegdoening voor de dichter, die in deze jaren vaak met groeiende ontsteltenis en verbittering waarnam, hoe de in de oorlog gekoesterde idealen van vrede en gerechtigheid door het oplaaiend massa-geweld in de Kongo, in Korea en Vietnam werden weggebombardeerd; hoe in de Verenigde Staten de bloedige confrontatie van blanke en zwarte burgers aan de orde van de dag scheen; hoe het fascisme in Portugal, Spanje, Griekenland en een reeks van Zuidamerikaanse republieken onbarmhartig heerste. Hij trok zich, in het persbureau in het kruisvuur van het internationale (en vaak schokkende) wereldnieuws gezeten, de kwalen van het mensdom bovenmate aan. Had de stichting van de staat Israël in 1949 hem het voorteken geleken van een hoopvolle toekomst voor het zo geteisterde Joodse volk, de ontwikkelingen in het Nabije Oosten, de oorlogen die Israël tegen zijn naburen moest voeren, de opkomst van een Palestijnse vrijheidsbeweging schokten hem en voedden zijn bitterheid. Zoals hij niet wilde aannemen dat er slechte vertegenwoordigers van het zwarte ras bestonden (‘alle negers zijn goed, hoogstens misleid’), zo was voor hem de politiek van de staat Israël boven alle kritiek verheven. De discussies die hij met zijn vrouw over politiek voerde - zij zag de dingen kennelijk kritischer en genuanceerder - konden Peter niet van zijn standpunt doen wijken. Deze onverzoenlijke, niet tot relativeren bereide trek in zijn karakter bleef spreken uit zijn werk, dat in de jaren vijftig bijna geheel uit getuigende poëzie bestond, tot hij in de latere jaren zestig weer tot het schrijven van proza kwam. Een paar roman-manuscripten, die hij mij te lezen gaf omdat hij wel eens wilde weten waarom hij er geen uitgever voor kon vinden, onthulden naast een al te vlak naturalisme (waar-

op hij overigens geen kritiek wilde aanvaarden) een naar mijn smaak te machteloos en zwartgallig ongelooft in mens en wereld, wat moeilijker viel te verwerken.

Peter van Steen was en bleef rusteloos bezig; als hij geen bezoek had, met wie hij praten of disputeren kon, schaakte hij veel, de laatste jaren van zijn leven inzonderheid met de musicus Cor Lemaire; en als hij niet schaakte of las, schreef hij, ook veel brieven. Toen hij vijftenzestig jaar en gepensioneerd werd, vatte hij het denkbeeld op een literair tijdschrift te beginnen, waarvoor hem van vele zijden medewerking werd toegezegd, maar welks realisatie tenslotte strandde op de onmogelijkheid een uitgever te vinden. Zijn ontspanning bleef enerzijds de muziek; hij ging voor Associated Press menigmaal naar concerten; anderzijds was er het opgaan in de vrije natuur. Hij en Riek huurden soms een vacantiehuisje in Groet; en toen zij eens een autotocht door Friesland gemaakt hadden - een provincie waarop Peter steeds gescholden had -, werd Rieks ideaal een weekendwoninkje in de Friese Wouden.

Zover is het niet gekomen. Reeds voor zijn afscheid van Associated Press begon Peter van Steen last te krijgen van een adervernauwing; naar het oordeel van zijn vrouw omdat hij bij vroegere aanvallen niet meteen naar de dokter had willen gaan. Nu moest hij iedere maand een keer in het ziekenhuis gecontroleerd worden; als hij van die behandelingen terugkwam, luidde zijn verslag: 'Ze zijn tevreden over me, en mijn hart is goed.' Inmiddels ontleende hij aan die gunstige rapporten de vrijheid om veel te roken hetgeen zijn gezondheid bepaald niet te stade kwam. Van wandelen had hij nooit gehouden; al minder kon hij nu lang ter been zijn.

Toen rond de nieuwsjaarswisseling 1971 weer eens de berichten opdoken, dat minister Van Agt wellicht zou overwegen, de 'drie van Breda' (de te Breda gevangenen, tot levenslang veroordeelde Duitse oorlogsmisdadigers Kotälla, Aus der Fuentes en Fischer) op aandrang van bepaalde Westduitse kringen vrij te laten, wekte dit in alle gelederen van het Nederlandse volk grote beroering. Bij de jaarlijkse herdenking van de Februaristaking 1941, die zich steeds rondom het beeld van de Dokwerker op het Amsterdamse Jonas Daniël Meyerplein voltrekt, stroomden in 1971 duizenden mensen tezamen zodat ze ditmaal tot een ware demonstratie tegen de bedoelde vrijlating uitgroeide. Onder de betogers waren, wat zelden gebeurt, vele kunstenaars en schrijvers. Bij de laatsten, die zich met een samenhangend groepje in de kilometers lange stoet bevonden, was ook Peter van Steen. Hij was uitermate verontwaardigd en opgewonden over de ver-

onderstelde voornemens van de regering en kon met zijn collega's nauwelijks over iets anders spreken. Het langzaam opschuifelen van de stoet nam uren in beslag, en voor de schrijversgroep in het défilé zijn bloemen aan de voet van de Dokwerker neer kon leggen, was Peter van Steen op z'n minst drie uren op de been geweest, een voor zijn gezondheidstoestand uiterst schadelijke omstandigheid. Ruim een maand na de demonstratieve plechtigheid begaf zijn hart het; op 29 maart 1971 overleed Peter Mourits, als auteur bekend onder de naam Peter van Steen.

Voor zijn heengaan zag Peter van Steen nog de verschijning van een verzenbundel en van zijn roman over de Jodenvervolgning tijdens de nazibezetting, *Voor altijd*. Het trauma van het vervolgte, gemartelde en vernietigde volk was bij Peter van Steen (en niet slechts bij hem) onuitroeibaar, en als in zoveel werk heeft hij het, zo niet van zich afgeschreven, dan toch - na het thema al in vele gedichten te hebben aangevat - in romanvorm kunnen vastnagelen. De ingehouden toon, de beelding van 'doodgewone menselijke misère in een krankzinnige tijd' (Hans Warren) is een van de beste kenmerken van de roman.⁷ Onder zijn papieren werd nog een tweede voltooide roman aangetroffen, *Bolhoed en Yellow*, die in 1972 posthuum verscheen en die tot het beste behoort wat Peter van Steen geschreven heeft. Zoals de jonge auteur een eigentijdse trilogie schreef over de jaren dertig, zo ligt zijn nagelaten werk voor ons als een scherp omljnd fragment van het laatste decennium dat hij beleefde: het verhaal van een door de oorlog geknauwde, oudere musicus die een jong, aan LSD verslaafd meisje van een zelfmoordpoging redt, zonder dat hun tijdelijke toenadering tot een blijvende relatie leidt. Er ligt over dit laatste werk niet zozeer de glans van het sentiment als wel een zekere doorgebroken mildheid, een bij Peter van Steen wel eens gemist element.

In de bundel *Aan het raam en er buiten...* (1971) kondigt de auteur behalve twee nieuwe gedichtenbundels en twee novellen nog een roman aan, *Leven op de kantlijn*. Deze plannen of ontwerpen zijn niet gerealiseerd. Als een curiosum zij hier nog vermeld, dat Peter van Steen onder zijn auteursnaam een bijdrage heeft geleverd tot *Het geschreven woord. Handboek voor journalisten* (De Bussy, 1956, tweede druk 1962) en wel het hoofdstuk *De nieuwsbronnen*, dat handelt over persbureaux.

Peter van Steen heeft in de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw een eigen plaats ingenomen. Tijdgenoten-schrijvers als Top Naeff, Menno ter Braak, S. Vestdijk, F. Bordewijk, C.J. Kelk, Johan van der Wou-

7 Provinciale Zeeuwse Courant, 24 juli 1971.

de, Garmt Stuiveling, Ab Visser, Rico Bulthuis en Hans Warren, om er enkele te noemen, hebben zich soms kritisch, vaak met grote waardering, over zijn romans en poëzie uitgelaten. Zij allen hebben in hem de mens herkend die het om pure menselijkheid te doen was, en die zich keer op keer tot in de machteloze ergernis toe moest vastbijten in andermans onmenselijkheden. Typisch, zowel voor zijn dichterschap als voor zijn filosofie, eenvoudig en veelzeggend vind ik de volgende zes regels uit zijn laatste bundel:

Het baat niet of men zich goed kent,
het leven neemt al wat zich wendt;
geboorte' en dood en wat is het al

dan wisselingen zonder end?
Dus, neem het leven als een vent
met alle zoetheid en de gal.

Van die galligheden des levens hadden wij Peter van Steen minder, van zijn zoetheid graag méér toegewenst.

1975

THEUN DE VRIES

Voornaamste geschriften

Proza

Ochtendnevel. Amsterdam, Elsevier, 1934 (roman).

Kentering. Amsterdam, Elsevier, 1936 (roman).

Bevrijding. Amsterdam, Elsevier, 1937 (roman).

Revue der dagen. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1938 (schetsen).

De droom. De Vrije Bladen 16, 1939, nr. 10 (novelle).

Meneer Bandjes, kantoorbediende. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1939 (roman).

Het late begin. Amsterdam, Holkema & Warendorf, 1941 (roman).

Het verdeelde hart. Amsterdam, Kosmos, 1946 (roman).

Het verlangen. Haarlem, De Gulden Pers, 1946 (novelle).

Alarm in de spiegel. Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1951 (novellen; met een inleidend woord van Willem Elsschot).

Drie dromen. Amsterdam, Arbeiderspers, 1956 (novellen; met litho's van Lex Metz; De Boekvink).

Voor altijd. Hoorn, West-Friesland, 1971. (roman).

Bolhoed en Yellow. Hoorn, West-Friesland, 1972 (roman; met tekeningen van Chris Heeneman).

Illegale oorlogs-uitgaven

Bezet gebied, Amsterdam, 1944 (gedichten; in eigen beheer gecyclostileerd).

Nieuwe lente. Amsterdam, 1944 (gedichten; in eigen beheer gecyclostileerd).

Vijf dagen. Amsterdam, 1944 en 1945 (gedichten; eerste en tweede druk in eigen beheer getypt).

Overige poëzie

Gruis en kwarts. Amsterdam, 1953 (in eigen beheer gestencild).

Slaapliederen voor grote mensen. Verzen van Peter van Steen. Muziek voor sopraan-solo en kamerorkest van Simon Pluister. Amsterdam, Donemus, 1953.

La musée. Amsterdam, eigen beheer?, 1953 (gedichtencyclus; eerste (Franse) uitgave; met een gouache van Wim Bijmoer; hetzelfde werk met Nederlandse, Duitse en Engelse teksten van de auteur en een tekening van Wim Bijmoer bij De Beuk, Amsterdam, 1954).

Eens droomden wij. Amsterdam, De Driehoek, 1957 (met litho's van Lex Metz).

Tuinen en nachten. Amsterdam, De Beuk, 1958.

De rug tegen de muur. Amsterdam, Arbeiderspers, 1961 (De Boekvink).

Bijna niet uit te spreken. Amsterdam, 1969 (plaquette vervaardigd door Chris Heeneman; met een voorwoord van V.E. van Vriesland).

Het valse paradijs. Amsterdam, 1971 (plaquette, vervaardigd door Chris Heeneman).

Aan het raam en er buiten... Amsterdam, De Beuk, 1971.

Over Peter van Steen onder andere

Top Naeff, *Peter van Steen: Bevrijding* in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, maart 1938.

(S. Vestdijk), *Monotone revue* in NRC, 11 juni 1938.

(anonymus), *Een nieuwe 'meneer' in onze letteren* in NRC, 24 mei 1939.

Menno ter Braak, *Vissers dreigende schim* in Het Vaderland, 6 augustus 1939.

S(imon) V(estdijk), *De droom* in NRC, 6 december 1939.

C. de Groot, *'Het late begin'. Een realistische roman* in De Tijd, 28 december 1941.

Johan van der Woude, *Het beeld in de spiegel* in Vrij Nederland, 12 januari 1952.

F. Bordewijk, *Procédé's van drieërlei soort* in Utrechts Nieuwsblad, 12 april 1952.

Ton Neelissen, *Nederlandse romans* in Elseviers Weekblad, 29 september 1956.

Garmt Stuiveling, *Verloren illusies* in Haagsch Dagblad, 9 maart 1957.

C.J. Kelk, *Gewetensobsessie van toeschouwers bij de jodenvervolging* in De Groene Amsterdammer, 24 juli 1971.

Hans Warren, *Peter van Steen 'Voor altijd'* in Provinciale Zeeuwse Courant, 1 oktober 1971.

Ben Dull, *Na vijftwintig jaar weer romans. Peter van Steen maakt come-back* in Het Parool, 26 oktober 1971.

Ab Visser, *Proza van Peter van Steen* in Leeuwarder Courant, 13 januari 1973.

Rico Bulthuis, *De eenzaamheid van Peter van Steen* in Rotterdamsch Nieuwsblad, 3 februari 1973.

Josephus Petrus Wilhelmus Antonius Smit
's-Hertogenbosch 4 september 1883 - 's-Hertogenbosch 17 oktober
1972

Josephus Petrus Wilhelmus Antonius Smit werd 4 september 1883 te 's-Hertogenbosch geboren als zoon van dr. Leonardus Joannes Willebrordus Smit en Maria Joanna Catharina Horrix. Zijn ouders waren Hagenaars, maar doordat dr. Leonardus Smit rector werd van het Bossche gymnasium werd 's-Hertogenbosch de geboorteplaats van zijn zoon Joseph. Zo werd deze Brabander en dat is hij zijn ganse leven gebleven, want na zijn studietijd te Amsterdam is hij naar Den Bosch teruggekeerd. Ook zijn huwelijk met Francisca Wilhelmina Maria Verheijen, op 6 augustus 1913 te Nijmegen gesloten, droeg ertoe bij, dat hij zich geheel en al Brabander voelde. Zij was een dochter van mr. J.H.M. Verheijen en jkvr. M.H.H. de Kuyper en door haar werd hij verbonden met verschillende vooraanstaande Brabantse geslachten. Uit dit huwelijk werden vier dochters en drie zonen geboren.

Zijn belangstelling voor de geschiedenis, aanvankelijk nog meer gericht op het kunstzinnige, openbaarde zich al vroeg, getuige de eerste artikelen die hij schreef en, anoniem, publiceerde: in 1907 *Een kerk in modernen stijl* (St. Jacobskerk te 's-Hertogenbosch) in Sint Bavo, Godsdienstig Weekblad van het Bisdom Haarlem, en in 1908 *Kunst aan het volk*, een bespreking van een tentoonstelling te Amsterdam, in Het Huisgezin. Het is dan ook niet vreemd, dat hij in oktober 1908 volontair werd aan het rijksarchief in 's-Hertogenbosch 'ter voorbereiding van zijn dissertatie en ter oefening in de archiefwetenschap'. Deze voorbereiding bracht mee, dat hij van de zomer van 1910 tot het midden van 1911 te Amsterdam en te Brussel verbleef. Op 27 juni 1911 promoveerde hij onder professor mr. R. Fruin, de latere algemeen rijksarchivaris, tot doctor in de rechtsgeleerdheid op een proefschrift *Het Brabantsche jachtrecht vóór de regeering van Karel den Stouten*.

Op het Bossche rijksarchief teruggekomen viel hij midden in de moeilijkheden die het archief aldaar in die tijd ontregelden, welke zelfs leidden tot een schorsing van de rijksarchivaris. Het zal ook daarmee verband hebben gehouden, dat Smit met ingang van 1 juni 1912 als volontair overging naar het rijksarchief in Gelderland. Daar inventariseerde hij de rechterlijke archieven van Borculo, voor welke werkzaamheden de rijksarchivaris, mr. A.C. Bondam, 'niets dan lof had'.

Inmiddels was het beheer van het Bossche rijksarchief tijdelijk opgedra-

gen aan de bekende Utrechtse archivaris mr. S. Muller Fzn. Deze zorgde ervoor, dat Smit terugkeerde naar Den Bosch, waar hij bij KB van 31 maart 1913 benoemd werd tot adjunct-commies aan het rijksarchief. Hij bleef echter nog een maand werkzaam te Arnhem om de inventaris van de rechterlijke archieven van Borculo af te maken. Deze werd daarna gedrukt, als eerste van de vele inventarissen die hij bewerkt heeft.

Het rijksarchief in Noord-Brabant was bij de komst van Smit ten gevolge van de bovengenoemde 'Bossche campagne' zonder deskundig personeel en aangezien Muller slechts nu en dan het archief kon bezoeken, betekende dit, dat Smit, behalve met het ordenen van archieven, tevens met het dagelijks beheer werd belast. Hij deed dit zo voortreffelijk en volkomen naar de wens van de toch veeleisende Muller, dat hij bij KB van 11 juni 1914 met ingang van 1 juli benoemd werd tot rijksarchivaris in Noord-Brabant.

Het is de vraag of deze opleiding en snelle carrière wel goed geweest zijn voor de verdere ontplooiing van de grote gaven waarover Smit ongetwijfeld beschikte. Van nature waarschijnlijk al enigszins wantrouwig van aard kwam hij tijdens de 'Bossche campagne' in aanraking met 'allerinfaamste machinaties', zoals jhr. mr. B.M. de Jonge van Ellemeet het uitdrukte, welke zijn wantrouwen ten opzichte van de bedoelingen van autoriteiten en medemensen zullen hebben aangewakkerd. Nauwelijks met zijn archiefwerkzaamheden begonnen, werd hij geroepen leiding te geven en zo miste hij bij zijn vorming een chef en de dagelijkse omgang met collega's, welke misschien zijn vasthouden aan eigen denkbeelden hadden kunnen temperen. Overtuigd van de hoogheid van zijn ambt en zelf actief en vervuld van ideeën, stuitte hij op onverschilligheid en geringe belangstelling voor het archiefwezen bij autoriteiten en gewone burgers. Zijn vasthoudendheid en strengheid van opvattingen maakten dikwijls ook de discussies met vakgenoten onvruchtbaar. Zo kreeg Smit de naam 'lastig' te zijn. Het versperde hem de weg naar andere leidende functies die met zijn beroep samenhangen. Wel was hij een veelbetekenende figuur in de archiefwereld van Nederland en in het historisch-cultureel leven van Noord-Brabant, maar algemeen rijksarchivaris werd hij niet, noch voorzitter en zelfs geen bestuurslid van de Vereniging van Archivarissen. Hij begreep zelf niet, hoe het kwam, dat men aan collega's met geringere capaciteiten de voorkeur gaf en hij klaagde daarover bij zijn vrienden. Van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen werd hij ondanks zijn grote verdiensten en ijver geen voorzitter, wèl nog secretaris. Te vaak botste hij in dit gezelschap op onkunde en onverschilligheid ten opzichte van zijn in de grond meestal

juiste ideeën. Het verbitterde hem, dat hij met al zijn inzet zo weinig kon bereiken.

Aan de andere kant schonk hij ook weer snel zijn vertrouwen, en dan ook volledig. Zo kon hij over het algemeen goed overweg met zijn personeel en dat pleit toch voor iemand. In dagelijkse omgang zag men zijn rechtschapenheid en grote gevoeligheid en ondervond men zijn medeleven met iemands moeilijkheden. Zijn chartermeesters waardeerden hem en hebben hem altijd hoog gehouden. Pasten zij, protestantse noorderlingen, beter bij zijn strenge opvattingen dan de meer gemoedelijke Brabanders? Zelf was hij gelovig rooms-katholiek, maar bij zijn aanbevelingen voor benoemingen speelde de godsdienst geen rol, evenmin bedreef hij vriendjespolitiek. Objectief zocht hij de beste.

Zoals gezegd, werd Smit in 1914, op dertigjarige leeftijd, rijksarchivaris in Noord-Brabant. Met voortvarendheid zette hij zich, geholpen door zijn medewerkers, aan het ordenen van de aan zijn zorgen toevertrouwde archieven. Hij wilde ze snel toegankelijk maken voor het onderzoek en toonde daarbij het juiste inzicht, dat eerst voorlopige overzichten van de bestuurs- en rechterlijke archieven moesten worden samengesteld. Deze, zeer goed bruikbare 'summiere lijsten' maakten, ook al werden ze niet alle gedrukt, toch het rijksarchief in Noord-Brabant toegankelijker voor het onderzoek dan de meeste andere archieven. Aan zijn eigen werk en dat van anderen stelde hij hoge eisen. De *Handleiding* hield hij in hoge ere en de beschrijving der stukken in een definitieve inventaris moest in een strenge formulering worden gevat, ook al ging dit ten koste van de duidelijkheid. Maar juist deze orthodoxheid maakte Smit zo geschikt voor de opleiding van aanstaande archivaren.

Met ingang van 1 januari 1921 werd hem tevens de inspectie opgedragen van de gemeente- en waterschapsarchieven in de provincie Noord-Brabant. Tot 1 januari 1955, dus tot na zijn pensionering als rijksarchivaris, heeft hij deze functie vervuld. Ze bracht hem in aanraking met de sterke verwaarlozing waaraan de lokale archieven ten onder dreigden te gaan. Ondanks de vaak geringe medewerking van de verantwoordelijke autoriteiten heeft hij veel kunnen doen voor de verbetering. Het lijkt wel of de ordening en inventarisatie van een gemeentearchief Smit nog meer aantrok dan die van een rijksarchief, want talrijk zijn de inventarissen die van zijn hand verschenen of waaraan hij heeft meegewerkt.

Op de secretarieën kwam hij ook meer in aanraking met de wording van de archieven. Hij ging een scherp juridisch onderscheid zien tussen ad-

ministratie en archief en trachtte dit in een nieuwe definitie vast te leggen. Dit in wezen mijns inziens juiste principe, dat in Duitsland en de Angelsaksische landen wordt gehuldigd, had ook in ons land meer aandacht verdiend. Hoewel er nauwelijks enige discussie is gevolgd - de formulering van de definitie was enigszins gewrongen - werd het niet aanvaard.

Uiteraard beperkte Smit zich niet tot de ambtsbezigheden van zijn vak. Archieven bevatten nu eenmaal zoveel interessante gegevens, dat iemand die daar oog voor heeft niet kan nalaten ze te publiceren. Talloze 'sprokkelingen' over uiteenlopende onderwerpen zijn dan ook van zijn hand verschenen, zowel in vakbladen als in kranten en andere periodieken voor het gewone publiek. Over de geschiedenis van Noord-Brabant en in het bijzonder over 's-Hertogenbosch gaf hij in 1921-1922 een cursus aan de volksuniversiteit. Meer en meer ging hij zich echter toeleggen op de heraldiek. Van vele gemeenten heeft hij de wapens beschreven en verklaard, eerst in Taxandria, later in De Brabantse Leeuw. Speciaal interesseerden hem het wapen en de vlag van zijn provincie. Over de vaststelling van de vlag werd jarenlang strijd gevoerd, maar het was ten slotte het standpunt van Smit dat overwon. Op 21 januari 1959 werd zijn ontwerp officieel aanvaard door de provinciale staten. Steeds meer ook ging hij zich toeleggen op de verklaring van de afbeeldingen en tekens op wapens en zegels. Na jaren van studie verscheen in 1957 zijn grote werk over de Brabantse beelden en tekens van recht. In dit moeilijk leesbare boek geeft Smit van uit een juridisch oogpunt bekeken zijn visie op de verklaring van de afbeeldingen op de oude Brabantse zegels en munten. Ook al zal niet iedereen het met zijn opvattingen eens zijn, niemand die zich met dit onderwerp bezig houdt, zal de raadpleging van dit boek met zijn grondige documentatie kunnen voorbijgaan.

Naast de functies welke Smit uit hoofde van zijn ambt bekleedde of die met zijn vak verband hielden vervulde hij verschillende andere. Zo was hij lange tijd (president-)curator van het stedelijk gymnasium, dat hem bijzonder dierbaar was van wege het vroegere rectoraat van zijn vader. Ook was hij rechter-plaatsvervanger in de arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch. Verder is hij lid geweest van de commissie ter voorbereiding van de Jachtwet (1923). Hoewel deze functies geen sinecures voor Smit betekenden, vallen ze toch in het niet bij de werkzaamheden die hij van 1932-1968 verrichtte als ontvanger van het Kantoor der beurzen en andere beneficiën ad studia voor de stad en voormalige meierij van 's-Hertogenbosch en secretaris van het bestuur van genoemde beurzen. In 1923 werd

hij lid van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde, in 1950 werd hij benoemd tot officier in de orde van Oranje-Nassau.

Smit was een man met een sterk gevoel voor traditie. Stijlvol bewoonde hij het grote huis aan de Peperstraat. Hij zag wel, dat het op den duur moeilijk bewoonbaar zou zijn en overwoog het om te zetten in een museum.

Dit gevoel van piëteit sprak ook uit zijn gedichten. Het waren vaak gelegenheidsgedichten, gewijd aan een jubileum van een geliefd en gewaardeerd persoon, aan een eerbiedwaardig voorwerp uit het verleden, zoals een archiefstuk, dat door zijn vorm en inhoud een sterke indruk op hem maakte. Dat hij daarbij de strenge vorm van het sonnet koos, ligt voor de hand.

Hij was, zoals een van zijn zonen het bij zijn begrafenis op het kerkhof te Orthen uitdrukte: wèl edel, gestreng, maar zeer geleerd, als woordspeling op zijn titulatuur waarop hij trots was, en op de indruk die hij dikwijls op zijn kinderen maakte. Maar zij kenden ook zijn vaderlijke liefde, zoals zijn naaste vrienden en medewerkers zijn vriendschap en medeleven kenden.

W.J. FORMSMA

Voornaamste geschriften¹

Inventarissen van archieven

Inventaris der oude rechterlijke archieven van de stad en de heerlijkheid Borculo in VROA 35, 1912, p.232-250.

Inventaris van het oud-archief der gemeente Oss. Z.p., 1916 (met C.C.D. Ebell).

Inventaris van het administratief oud-archief der gemeente Besoyen. Waalwijk, 1921 (met J. van der Hammen).

Summiere lijst der Noord-Brabantsche rechterlijke archieven, vóór de invoering der Fransche rechtspraak in het jaar 1811 in VROA 44:2, 1921, p.26-44.

Inventaris der archieven vóór 1811 der voormalige gemeente Waalre en der gemeente Valkenswaard in VROA 46:2, 1923, p.33-71.

Inventaris der gemeente Vught in VROA 47:2, 1924, p.29-96.

Inventaris van het huis-archief van Helmond. Helmond, 1926 (met J.J.M. Heeren).

Halsteren. Zijn geschiedenis en zijn archief. Bergen op Zoom, 1939. (met C.J.F. Sloomans en L. Merkelbach van Enkhuysen).

De archieven van het Gereformeerd Burgerweeshuis te 's-Hertogenbosch. 's-Gravenhage, 1952 (met F.A. Brekelmans en W.J. Formsma).

Archivistiek

Te veel inventarissen van bestuursacten, te weinig van archieven? in NAB 30, 1922-23, p.25-28 en 31, 1923-24, p.131-133.

1 NAB: Nederlands(ch) Archievenblad; NL: De Nederlands(ch)e Leeuw; VROA: Verslagen Omtrent 's-Rijks Oude Archieven.

- Bijdrage tot de bepaling van vaktermen* in NAB 39, 1931-32, p.149-153.
De definitie van het begrip archief in NAB 53, 1948-49, p.33-35.
Wanneer worden de administratieve bescheiden archivalia en is het mogelijk, dat de archivaris de administratie inspecteert? in NAB 57, 1952-53, p.31-32.
Administratie en archief in NAB 58, 1953-54, p.57-60.
Inventaires des archives de la Belgique, publiés par ordre du gouvernement sous la direction de l'archiviste-général du Royaume 1914-1917, 1917, 1922 in NAB 29, 1920-22, p.66-75; 30, 1922-23, p.157-159 (boekbespreking).
A. d'Hoop, Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant, tome IV Couvents, tome V Etranger, Supplément. Bruxelles 1929 et 1930 in NAB 37, 1929-30, p.134, 135 en 38, 1930-1931, p.100, 101 (boekbespreking).
M. Bourguignon, Les chartes du Luxembourg. Introduction à l'inventaire des chartes du Luxembourg in NAB 39, 1931-32, p.131-134 (boekbespreking).
In memoriam dr. J.F. Corstens in NAB 32, 1924-25, p.178-179.
In memoriam J.M. Cunen in NAB 48, 1940-41, p.37-38.
In memoriam mr. V.M.L. Dumoulin in NAB 50, 1945-46, p.72.
In memoriam D.C.J. Mijnsen in NAB 50, 1945-46, p.69-70.

Geschiedenis in het algemeen

- Vroeg-historische vestiging* in J. Gommers, Rijsbergen, 1909, p.315-324 (anoniem).
Het Brabantsche jachtrecht vóór de regeering van Karel den Stouten. Amsterdam 1911 (diss. Amsterdam).
De overdracht van het beeld der Zoete Lieve Vrouwe van 's-Hertogenbosch aan prelaat en kanunniken regulier der abdij van Sint Jacobo opt Coudenberg te Brussel in Taxandria 20, 1913, p.26-33, 105-120 en 186-193.
Accoord tusschen den magistraat van Borculo en Mr. Jorien Spraeckel over de levering van een uurwerk (1663) in Bijdr. en Meded. Gelre 16, 1913, p.215-217.
Dagregister van twee reizen door Philippus van der Nolk, van Amsterdam, in 1732 naar het kampement te Oosterhout in Bijdr. Prov. Gen. van K. en W. 1918.
Welke boeken in het jaar 1525 op de Latijnsche school van Breda gebruikt werden in Het Boek, 1919, p.120-123.
Aanteekeningen op het handschrift van L. van den Hoevel, zijnde een plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609, medegedeeld door M. Pinkhof in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. 40, 1919, p.162-173.
Het begijnhof van Oisterwijk in Bossche Bijdr. 3, 1919, p.40-55.
Bijzonderheden omtrent de 17e-eeuwsche bouwgeschiedenis der kerk van Terheyden in Taxandria 27, 1920, p.125-128.
Eene lijst der ornamenten en kleinodiën der parochiekerk van Woudrichem, 1573 in Bossche Bijdragen 4, 1921, p.154-157.
De juweelen van den Ouden Voetboog te 's-Hertogenbosch in Taxandria 30, 1923, p.211-212.
Anneming en bouw van een Meerijsch boerenhuis in 1457 in Taxandria 31, 1924, p.76-77.
Het Keizershof te 's-Hertogenbosch in Taxandria 31, 1924, p.149-155.
Iets over de Agenten der Generaliteit in Taxandria 34, 1927, p.285-288.
Drukplaten van een Noordbrabantsch pamphlet uit het jaar 1648 teruggevonden in Taxandria 36, 1929, p.10-11.
De St. Klarenstok Te Drunen in Taxandria 36, 1929, p.154-156.

De aanleiding tot de 'Wet wegens het namaken der merken en teekenen van de binnen het Koninkrijk Holland bestaande garentwijnderijen' van 26 Lentemaand 1809 in Economisch-historisch jaarboek 1930, p.218-220.

Het loterijfonds van Ravenstein van zijne stichting in 1752 tot zijne reorganisatie in 1818. Ossensia 6, 1938.

Het Latijnse onderwijs te 's-Hertogenbosch vóór 1848 en De eerste twintig jaren van het Bossche Gymnasium in Gedenkboek Stedelijk Gymnasium 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch 1948, p.1-97.

De voorzitterstoel van Representanten van Bataafs Brabant in De Brabantse Leeuw 5, 1956, p.3-5.

Bezitters van Noord-Brabantse heerlijkheden in De Brabantse Leeuw 5, 1956, p.26-28; 9, 1960, p.28-32; 13, 1964, p.31-32.

De platen van het Cloveniersgilde te Grave in De Brabantse Leeuw 5, 1956, p.49-50, 65-68 en 81-83.

Heraldiek

De oude zegels van Tilburg en Goirle in NAB 27, 1918, p.61-64.

Het wapen en de landskleuren van Noord-Brabant in NL 42, 1924, k.163-176.

Het wapen van Noord-Brabant in Brabants Jaarboek 1949, p.119-131.

Het wapen der gemeente Helmond in NAB 28, 1919-20, p.153-157.

Het wapen der gemeente Woensdrecht in NL 43, 1923, k.122-123.

De wapens van Eersel, Deurne, Vlierden, St. Oedenrode, Waalre, Valkenswaard, Aalst, Eindhoven, Oss en Heesch in Taxandria 1926-1933.

Het wapen der gemeente Huybergen en zijne betrekking tot de Praemonstratenser abdij Tongerlo en de orde der Wilhelmieten in NL 46, 1928, k.227-233.

De zegels en het wapen van Roosendaal in Jaarboek van De Ghulden Roos, 1943, p.90-98.

Het wapen van Breda in De Oranjeboom 2, 1949, p.17-43.

Het wapen van Helmond in De Brabantse Leeuw 7, 1958, p.11-21.

Het wapen van de gemeente Someren in Varia Historica Brabantica 2, 1966, p.309-315.

Het wapen der stad 's-Hertogenbosch in De Brabantse Leeuw 15, 1966, p.81-85.

De legervlaggen uit den aanvang van den 80-jarigen oorlog. Assen 1938.

Bataafsch-republikeinsche symbolen in Noord-Brabantsche (en Nederlandsche) Gemeentewapens in De Brabantse Leeuw 1, 1952, p.5-10, 28; 2, 1953, p.68-69.

De Helmtkens der Hertogen van Brabant uit het Leuvense Huis en in het bijzonder de gouden draak van Hertog Jan I in De Brabantse Leeuw 1, 1952, p.122-127, 137-142, 169-173, 201-206; 2, 1953, p.1-5.

Het ruitvormig gearceerd in De Brabantse Leeuw 3, 1954, p.39-41.

Het monogram van Karel de Grote in De Brabantse Leeuw 3, 1954, p.177.

De Brabantsche Beelden en Teekens van Recht, 's-Gravenhage, 1957.

Molenijzer en bloemtak. Een studie over beroepswapens in De Brabantse Leeuw 8, 1959, p.81-89.

De stuik, het heraldisch stuk, dat ten onrechte heiblok genaamd wordt in De Brabantsche Leeuw 11, 1962, p.175-177.

Schild en Schijf in De Brabantse Leeuw 14, 1965, p.165-166 en 177-178.

De portretten en wapens der oudste Hertogen en Hertoginnen van Brabant in De Brabantse Leeuw 15, 1966, p.44-52.

Poezie

Bossche wapenmarsch, met muziek van J.P.J. Wierds, gedrukt 1935 en op lagere scholen in 's-Hertogenbosch uitgereikt om te zingen.

Ter herinnering aan Dr. L.J.W. Smit, rector van het Stedelijk Gymnasium van 's-Hertogenbosch 1873-1913. Gedrukt 1941.

Ter herinnering aan de bevrijding van 's-Hertogenbosch van het geweld en de logen der Duitschers in De Vrije Pers, dagblad voor 's-Hertogenbosch en Omgeving, 15 november 1944.

Sonnetten, uitgegeven bij zijn zeventigste verjaardag op 4-9-1953.

Sonnetten II, uitgegeven bij zijn tachtigste verjaardag op 4-9-1963.

Sonnetten III, uitgegeven bij zijn vijfentachtigste verjaardag op 4-9-1968.

Hendrik Cornelis Touw

Numansdorp 26 april 1903 - Apeldoorn 19 december 1972

Hendrik-Cornelis Touw werd op 26 april 1903 te Numansdorp geboren, als zoon van Cornelis Touw Wzn., Nederlands Hervormd predikant aldaar, en Suzanna Catharina Hogenbirk. Hij was het derde en laatste kind uit dit gezin. Zijn vader stierf in 1909 te Hellevoetsluis, waar hij toen predikant was. Met zijn moeder verhuisde Hendrik Cornelis naar Utrecht, waar hij het christelijk gymnasium doorliep. In 1921 ging hij aldaar letteren studeren, maar in 1922 zwaaide hij om naar theologie. Van 1925 tot 1927 was hij voor halve tijd secretaris der Ned. Chr. Studenten Vereniging. In 1927 werd hij toegelaten tot de Evangeliebediening in de Nederlandse Hervormde Kerk. Op 12 juli 1928 huwde hij met Gerritdina Janna Miskotte. Tien dagen later werd hij tot predikant bevestigd in De Kaag. Een voorgenomen doctoraalstudie bij de door hem hoogvereerde prof. dr. H.T. de Graaf in Leiden kon niet worden voltooid. Op 14 januari 1934 deed hij zijn intrede in Eerbeek, waar hij met de sociale tegenstellingen in aanraking kwam en de pastor werd van Willem de Mérode in diens laatste periode.

Uit deze Eerbeekse tijd stammen twee kleine geschriften die beroering wekten in de vooroorlogse kerkelijke gezapigheid: *De burgerlijkheid der Kerk* (lezing: 1936) en *Verontrustende prediking* (1938). In beide hekelde hij de wijze waarop de kerken zich in het bestand van deze wereld hadden genesteld en de mens zelf in plaats van het Woord van God in het middelpunt stelden. De achtergrond van deze kritiek lag in zijn keuze voor de theologie van Karl Barth, versterkt door het nauwe contact met zijn bewonderde zwager K.H. Miskotte (predikant te Kortgene, Meppel, Haarlem en Amsterdam; 1945-1959 hoogleraar vanwege de Ned. Herv. Kerk te Leiden). Dat deze felle kritiek op het kerkelijk bestand juist voortkwam uit diepe eerbied voor het wezen en de roeping van de kerk, bewees zijn meditatiebundel *Het Wonder der Kerk*, die in 1940 verscheen.

Vlak voor de Duitse invasie werd Touw predikant te Leiden. Vandaaruit speelde hij vanaf het begin een belangrijke rol in die vorm van kerkelijk verzet, die door een reeks jongere theologen in de Hervormde Kerk onder inspiratie van Barth tot stand kwam. Reeds twee weken na de capitulatie vond in zijn huis aan de Houtlaan de oprichting plaats van wat na augustus 1940 de Lunterse Kring zou heten, een groep vanwaaruit in de eerste oorlogsjaren allerlei initiatieven tot geestelijk verzet voortkwamen. Daaraan

had hij ook persoonlijk rijkelijk zijn deel. Zo werd in 1942 het theologische tijdschrift *Onder Eigen Vaandel* verboden, wegens de vrijmoedige kritiek van Touw daarin. Nationale bekendheid verwierf hij zich op 3 oktober 1941, toen hij in de Pieterskerk de traditionele herdenking van Leidens beleg en ontzet moest houden, met onder zijn gehoor de collaborerende burgemeester die hem tevoren in dreigende bewoordingen op de mogelijke consequenties van zijn rede had gewezen. Touw tekende in zijn preek met meesterhand de problemen van het beleg op zulk een wijze (de armoede) de uitzichtloosheid, het listige betoog van de 'glippers', prins Willem die de strijders alleen 'uit de verte' kon aanvuren, enz.), dat er voor de hoorders datgene plaats vond wat de filosoof H.-G. Gadamer veel later zou beschrijven als de noodzakelijke 'Horizontverschmelzung' tussen de situatie uit het verleden en die uit het heden. De bemoedigende kracht van deze rede was zo groot, dat de BBC er in de oorlog jaarlijks op 3 oktober stukken uit liet voorlezen, met het gevolg dat het echtpaar Touw dan steeds voor enige tijd uit zijn huis verdween.

Reeds eind 1944 verstrekte de leiding der Hervormde Kerk officieus (officiëel juni 1945) aan Touw de opdracht om de geschiedenis van het kerkelijk verzet te beschrijven. Door zijn combinatie van objectiviteit en engagement, van kennis, ijver en precisie leverde hij reeds in 1946 een standaardwerk, dat ook voor de later op gang gekomen geschiedschrijving van het nederlandse verzet een zeer belangrijke bron van informatie is geworden. *Het verzet der Hervormde Kerk* bestaat uit twee delen: Deel I beschrijft de *Geschiedenis van het kerkelijk verzet* in 683 bladzijden; deel II bevat de *Documenten van het kerkelijk verzet* in 393 bladzijden. Typerend is echter, dat Touw zijn eigen rol in het verzet verzwijgt en zelfs zijn historische 3-oktoberrede niet vermeldt. Hij dacht steeds te gering van zichzelf, terwijl hij ten opzichte van anderen zo gul was met zijn waardering. Even typerend was zijn weigering om enig honorarium te aanvaarden: hij wilde niet verdienen aan een zaak waarvoor zovelen het leven hadden verloren.

In 1947 werd Touw als studentenpredikant naar Utrecht gehaald. De acht jaren in dat werk zijn de gelukkigste van zijn leven geworden. Hier kwamen nog weer andere gaven van hem tot volle ontplooiing: zijn geduldig luisteren, zijn wijs begeleiden, ook zijn humor. Niemand zocht achter deze man die eerst een zeer bescheiden en haast overvriendelijke indruk maakte, de scherpe observator die bij gelegenheden de vruchten van zijn waarneming brilliant, maar nooit kwetsend, in imitaties en practical jokes omzette. Bij dat alles moet echter zijn gave als prediker vooropgesteld wor-

den. Zelf beschouwde hij de verkondiging als de hoofdfunctie van de kerk.

Na de Utrechtse tijd werd hij predikant in Nijmegen (1955-1964). Hij had toen weer meer gelegenheid om ook naar buiten werkzaam te zijn. Zijn artikelen in het Nijmeegse kerkblad trokken breder aandacht. Voor de Wereldomroep verzorgde hij enige jaren de kerkelijke berichtgeving. In het tijdschrift *Wending* schreef hij zijn zorgvuldige en veelgelezen *Kerkelijke kroniek*, in de jaargangen 1953-1962. Toen zijn zwager Miskotte na zijn afscheid uit Leiden de feestbundel *Woord en wereld* kreeg aangeboden (1961) schreef Touw daarin de uitvoerige en nauwkeurige biografie (p. 9-75) en verzorgde hij de bibliografie. Beide heeft hij tien jaren later aangevuld in een offset brochure onder de titel *Tien jaar verder*, die hij aan Miskotte op diens vijfenzeventigste verjaardag aanbood (1969).

Inmiddels had hij zelf, na een ziekteverlof wegens toenemende verlamingsverschijnselen, zijn ambt moeten neerleggen (1 sept. 1964). Ook daarna bleef hij nog op bescheiden wijze werkzaam. Zo verzorgde hij vele jaren (1966-1972) het *Bijbelrooster* in het weekblad *Hervormd Nederland*. Ook dit verscholen werk viel op door het niveau waarop het werd gedaan.

In 1971 moest hij Nijmegen verlaten. Het echtpaar ging toen in Apeldoorn wonen. Daar stierf hij op 19 december 1972, zijn vrouw achterlatend met de herinnering aan een uitzonderlijk harmonieus huwelijksleven. Op 22 december 1972 is hij op de begraafplaats Heidehof te Ugchelen-Apeldoorn begraven.

Wanneer de meer persoonlijke herinneringen verbleekt zijn, zal Touws naam bekend blijven onder tweërlei gezichtspunt: Ten eerste was hij een karakteristieke en karaktervolle representant van de theologische school van Karl Barth en van haar leidinggevende bijdrage eerst in het kerkelijk verzet en daarna in de opbouw en vernieuwing van het leven der Nederlands Hervormde Kerk. Ten tweede was hij, mede door zijn buitengewone geheugen, een belangrijke contemporaine historicus, wiens genoemde hoofdwerk evenals zijn kronieken een blijvende bron van betrouwbare informatie zijn.

H. BERKHOF

Voornaamste geschriften

Afzonderlijke publicaties

De burgerlijkheid der kerk, Amsterdam, z.j.

Verontrustende prediking. Nijkerk, (1938) (serie Onze Tijd nr.5).

Het wonder der kerk. Amsterdam 1940.

Het verzet der Hervormde kerk. Geschiedenis van het kerkelijk verzet. 's-Gravenhage 1946 (deel I).

Het verzet der Hervormde kerk. Documenten van het kerkelijk verzet. 's-Gravenhage 1946 (deel II).

Het Evangelie en de moderne mens. Nijkerk, [1955] (Nieuwe serie Onze Tijd).

Herdenking van Leidens Beleg en Ontzet in de Pieterskerk op 3 oktober 1941, evenals een reeks preken uit de oorlogsjaren, zijn alleen particulier en in gestencilde vorm in omloop gebracht.

Touw vertaalde verder werk van Karel Barth en Walter Lüthi.

Artikelen

Verschuivingen in ons kerklied in *Woord en Wereld*, 1939, p.351-380.

Diaconie-dienst der barmhartigheid in *Woord en Wereld* 3:1, februari 1941, p.13-22.

The resistance of the Netherlands Churches in *The Annals of the American Academy of Political and Social science* 245, May 1946, p. 149-161.

Een grote strijd hervat in *Wending*, oktober 1950, p.473-479.

Kerkelijke kroniek in *Wending*, januari 1953, p.647-657; april 1954, p.101-111; februari 1957, p.819-831; januari 1958, p.759-775; januari 1959, p.795-810; januari 1960, p.805-819; februari 1961, p.886-900; januari 1962, p.769-794.

Prof. dr. K.H. Miskotte. Zijn weg in Woord en Wereld in *Woord en Wereld*, Opgedragen aan prof. dr. K.H. Miskotte naar aanleiding van zijn aftreden als Kerkelijk Hoogleraar te Leiden op 14 December 1959, Amsterdam, 1961, p.9-75.

Bibliografie van prof. Dr. K.H. Miskotte in *Woord en Wereld*. Amsterdam, 1961, p.318-333.

Victor Emanuel van Vriesland

Haarlem 27 oktober 1892 - Amsterdam 29 oktober 1974

Adolphe Isidore van Vriesland was door eigen inspanning en inzicht rijk geworden. Zijn veelzijdige activiteiten op financieel gebied hadden hem miljonair gemaakt. Een liberaal joodse man, die er behagen in schepte samen met zijn echtgenote, Duifje Schoolmeester, deel uit te maken van de Haagse haute volée. Visites werden afgelegd, concerten en schouwburgvoorstellingen werden bezocht, er werd aan paardrijden gedaan. Het echtpaar Van Vriesland leefde in een grote staat, woonde in grote huizen, had personeel voor de huishouding en voor de opvoeding van de kinderen. Voor Victor en voor zijn acht jaar oudere zus Rosina en zeven jaar oudere broer Siegfried waren er Nederlandse en Franse gouvernantes, die wat Victor betreft bij voorbeeld de onmogelijke taak hadden, ervoor te zorgen dat hij regelmatig en op tijd op school verscheen. Want hij was niet alleen een nakomertje, maar ook een laatkomertje en zoiets blijf je een leven lang.

In 1895 was het gezin Van Vriesland vanuit Haarlem naar Amsterdam verhuisd, alwaar Victor de Wilhelmina Catharina School bezocht. Wegens een volgende verhuizing volgde hij tot en met de zevende klas de Lagere School van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de De Ruitersstraat te Den Haag. Zij woonden toen in een prachtige villa aan de Oude Scheveningseweg (nu Scheveningseweg 72). Victor had daar als werkruimte een torenkamer, die uitzag op de zee. Hij zou er zijn eerste gedicht schrijven. Op dat moment is hij leerling aan het Eerste Haagsche Gymnasium, reïncultuur voor een kiemend dichterschap door leraren als Aegidius W. Timmerman, Edward B. Koster, A.J. Barnouw, Leenmans (vader van Vasalis), Kossmann (grootvader van Alfred Kossmann) en leerlingen als P.N. van Eyck en M. Nijhoff.

In de tweede klas van het gymnasium zaten drie jongens die hartsvrienden werden: Wery, Nijhoff en Van Vriesland. Hun gezindheid was dezelfde: ze wilden non-conformistisch zijn en volgden daarbij de tendensen in de kunst rond de eeuwwisseling. De decadentie van een Baudelaire en Verlaine, de verfijndheid en het dandyisme van een Wilde, de mystiek die opdoemde in het proza en het symbolisme, het behoorde allemaal bij hun samenkomsten, die zich 's nachts afspeelden. Hoewel erg jong, kwamen zij meestal bij Victor samen, dronken rode wijn bij kaarslicht, praatten over literatuur en literatoren en lazen elkaar gedichten voor, waaronder ook de

eerste eigen voortbrengsels. Nijhoff dichtte in domineestijl, Victor stortte zich op de woordkunst van Tachtig. Geen wonder, als men bedenkt dat hij op zijn zestiende jaar via Aegidius Timmerman Kloos leerde kennen. Kortom, door het houden van literaire séances waren de drie vrienden wat ze wilden zijn: excentrieke figuren onder hun medeleerlingen, die geheel andere interesses hadden.

De jonge Victor werd jongeling. Hij sliep allang niet meer in de knieholte van zijn vader, als deze op de bank in de woonkamer lag - hij had zich een eigen beschermde ruimte en sfeer gecreëerd. Hij luisterde nauwelijks nog gefascineerd naar de gesprekken van zijn moeder met een tante die voortdurend jiddisch sprak - hij was door zijn broer Siegfried aangespoord rationeel over het jodendom te denken. Hij sprak niet meer met inspanning of tegenzin Frans en hoefde niet meer door een Franse gouvernante op een 'cours de vacances' naar Zwitserland te worden genomen om zijn Frans te vervolmaken - hij kwam nu zelf geregeld in Neuchatel, waar hij in 1911 een Franstalig meisje ontmoet had, op wie hij verliefd werd.

Intussen ging het op school mis, ondanks de hulp van een respectabel aantal leraren bij wie hij aan huis kwam. Hij brengt het niet verder dan de vijfde klas en neemt dan privaattlessen in oude talen en wijsbegeerte bij Johan Andreas dèr Mouw, die zijn leermeester zal worden. Twee jaar lang is hij bij Dèr Mouw in huis en dat zal voor altijd een stempel op hem drukken. Dèr Mouw leerde hem denken en zijn gevoelens verantwoorden. Zo kreeg zijn pessimisme een theoretische grondslag doordat Dèr Mouw hem met Schopenhauer in aanraking bracht. Zijn dualistische aanleg werd versterkt doordat hij intensief werd ingewijd in de dialectiek van de Duitse idealistische wijsbegeerte.

De relatie tussen hem en Dèr Mouw was een hechte. Het blijkt als zijn moeder in 1912 sterft en hij Dèr Mouw daarvan door middel van een telegram op de hoogte stelt. Dèr Mouw onderbrak onmiddellijk zijn vakantie in Noorwegen. Hij stelde de jonge Victor hoog. Al gaf dat vaak 'ruzies' omdat Victor niet geheel en al aan Dèr Mouws verwachtingen beantwoordde, het vertrouwen bleef. Toen Dèr Mouw Adwaïta werd, poëzie begon te schrijven, moest Victor adviseren bij bijvoorbeeld de keuze van adjectiva. Ook verzorgde Victor de publicatie van Adwaïta's werk. Hij had nu eenmaal meer contacten in de literaire wereld dan Dèr Mouw. Na Dèr Mouws overlijden in 1919, verzorgde hij de uitgave van het tweede deel van de verzenbundel Brahman. Nog sterker blijkt zijn toewijding als hij de zes delen van Dèr Mouws *Verzameld werk* samenstelt (1947-1949).

Na twee jaar Dèr Mouw kon de jonge Victor ingeschreven worden aan de Universiteit van Dijon. In 1913 en 1914 studeert hij Franse letteren. Althans, hij wordt verondersteld dat te doen, maar de bestudering van de omliggende wingerden en wijnkelders vermocht hem meer te boeien. Hij zou er zijn leven lang plezier van hebben.

Omdat de Eerste Wereldoorlog uitbrak, kon hij na een vakantie in Nederland niet naar Frankrijk terugkeren. Hij komt terecht in Rotterdam en woont dan als beginnend literator in hetzelfde pand als zijn broer. Zijn eerste gedichten waren in 1909 gepubliceerd in *De Nieuwe Gids*. Dat was zijn debuut. Zijn eerste publikatie in boekvorm is echter een herdruk uit hetzelfde tijdschrift van een aantal 'beschouwingen over Joodsche kunst naar aanleiding van de Kunstwart-debatten', *De cultureele nood-toestand van het Joodsche volk* (1915). De zaak was namelijk, dat Victor via zijn broer Siegfried gevraagd was, een lezing te houden voor de Nederlandse Zionistenbond. Hij bereidde zich er grondig op voor, werkte er zo hard aan dat hij, toen hij de lezing moest houden, twee dagen nauwelijks gegeten of geslapen had. Op de bewuste avond beklom hij het podium, stamelde enkele woorden en viel flauw...

De jaren in Rotterdam waren jaren waarin rustig gewerkt werd: geschreven en gelezen. De jonge literator ontwikkelde zijn talent, ontmoette andere schrijvers en breidde zijn kennis uit.

Zwitserland, 1917. Victor E. van Vriesland treedt in het huwelijk met Marie Huguenin Dumittan, een mooie, tere, intelligente vrouw. Een gelukkige tijd breekt aan, een zeer grote liefde is aanwezig. Zij wonen de eerste tijd in Zwitserland, maar komen in 1918 naar Nederland. Na enige maanden Rotterdam huren zij in Blaricum aan de Eemnesserstraatweg voor één jaar een huis, tot een huis even buiten Blaricum gekocht wordt, een groot idyllisch buitenhuis, vlak bij de grote hei van Bussum gelegen.

Overigens woonden zij niet getweeën in dat huis. Victor had sinds zijn schooljaren een vaste vriendin, die hij nu niet in de steek wilde laten. Zij trok bij het jonge echtpaar in. Maar de ménage à trois lukte niet, de sfeer raakte erg gespannen en op een dag was de vriendin verdwenen met achterlating van een brief.

De jaren twintig waren vrij onbezorgde jaren. In en rondom Blaricum woonden veel kunstenaars. Men ontmoette elkaar vooral op feesten. Dag en nacht stond de deur open en drank was er altijd. En Victor hield van drinken en feesten, bijna evenveel als van werken. Hij zag graag mensen. Mensen als Herman Hana (over wie hij toen een studie schreef, *Herman*

Hana geschetst in zijn beteekenis als schakel naar een nieuwen tijd, 1920), Vlaamse vrienden als Jozef Cantré, Frits van den Berghe, Gustaaf de Smet, René de Clerq, met wie hij thuis de nacht doorbracht bij vele kruiken Bols en kaartspel, mensen als Henri Wiessing, Nico van Suchtelen, A. Roland Holst en niet te vergeten Api Prins. Hij voelde zich thuis in Blaricum, zo zelfs dat hij in 1922 een benoeming in een plaatselijke commissie aannam en een rapport samenstelde over *Blaricum en zijn recht op zelfstandigheid*.

Wie gul is, maakt geen onderscheid. En Victor wás gul. We danken aan die tijd het verhaal, dat hij elke kennis die geld nodig had verwees naar zijn geldkistje met de aansporing, te zien of er nog iets inzat. Begrijpelijkerwijs werd zijn huis een welkom toevluchtsoord voor berooide schilders met name en werd zijn kapitaal een slinkende hoewel grote som gelds. Maar het leven was aangenaam.

Als iterator begon hij steeds meer naam te krijgen. Hij had een letterkundige kroniek in *De Nieuwe Amsterdammer* (van 1919 tot 1921) en *De Nieuwe Kroniek* (in 1922). Verder verscheen er werk van zijn hand in *De Amsterdammer*, *De Beweging*, *De Nieuwe Gids*, *Groot Nederland*, *De Gids*, *Elsevier's Maandschrift*, *De Vrije Bladen* en *Den Gulden Winckel*. De opvoering van zijn in 1920 geschreven drama *De verloren zoon* had, in Duitse vertaling, met succes plaats in het voorjaar van 1925 in de stadsschouwburg van Frankfurt a.d.M. De uitgave ervan raakte uitverkocht. Bovendien schreef hij in Blaricum de roman die vier drukken zou halen, *Het afscheid van de wereld in drie dagen*.

Eigenlijk deed hij veel voor een 'gentleman of leisure' met mensen om zich heen. Hij woonde dan wel buiten, maar bezocht erg vaak Amsterdam, waar hij een vaste hotelkamer had die voor hem vrijgehouden werd als hij wilde overnachten. Het was namelijk de begintijd van de Amsterdamse kunstenaarssociëteit *De Kring*. Victor hielp *De Kring* oprichten en bracht er vele avonden en nachten door. (Het kritisch-ironisch gedicht *Amsterdamse bohème* verwijst ernaar). Als dan de nacht ten einde was en hij zijn ontbijt tijdens de lunchtijd nuttigde, waren er vrienden aanwezig, die hij had uitgenodigd. Vrienden als Marsman, Binnendijk, Van Duinkerken die met hem aten en spraken over literaire aangelegenheden. Want vanaf het begin was hij een iterator, een lettré die de omgang met schrijvers zeker niet schuwde.

In 1926 stortte zijn wereld ineen. Zijn vrouw Marie werd geestesziek. Van de ene dag op de andere. Ze had een zware psychose en werd meteen opgenomen en afgezonderd in het Wilhelminagasthuis in Amsterdam. Ze

zou niet meer beter worden. Vijf jaar lang zou ze in allerlei ziekenhuizen en inrichtingen (waaronder Santpoort) doorbrengen. Soms herkende ze haar man, soms niet. Een bijzonder veelzijdige intellectuele vrouw zou voorgoed gestoord zijn. In 1931 is zij gestorven.

Deze catastrofe heeft hem erg aangegrepen. Wel wist hij dat zij labiel en depressief was, maar het gebeurde was niet te verwachten. Toen Marie ziek werd, heeft hij het huis in Blaricum op slot gedaan en is er niet meer teruggekeerd. Hij was ontheemd en ontredderd.

Een tijd van zwerven breekt aan. In 1927 woont hij in Den Haag, hij verblijft in 1928 en de winter van 1929 in Bergen, waar hij zijn vriend A. Roland Holst vaak ziet. Vervolgens trekt hij naar Amsterdam. In 1929 verliest hij zijn geld. Speculaties die hij had toegestaan, zorgden er zelfs voor dat hij na de krach grote schulden overhield. Van een 'bohème met een chequeboek' (volgens een term van Nico Rost) wordt hij een berooide bohème. Hij moet voortaan van de hand in de tand leven en doet dat met verve. Zijn persoonlijkheid wordt niet door geldzorgen aangetast. Hij blijft de grandseigneur die hij geworden is.

Maar er gebeurde nog iets anders in 1929. De eerste bundel, *Voorwaardelijk uitzicht*, verschijnt. Een laat poëtisch debuut in boekvorm. Door aandrang van zijn vrienden, vooral van Jan Campert, verscheen deze keuze uit gedichten die in diverse tijdschriften gepubliceerd waren. Gedichten die vooral het innerlijk gebeuren verwoorden, een gebeuren dat als belangrijker ervaren wordt dan wat de buitenwereld kan bieden. De zintuiglijk waarneembare werkelijkheid wordt afgewezen voor een andere werkelijkheid: die van éénwording. Eénwording van het ik met de godheid, eenheid van het ik met de ander, de liefdespartner. De poëzie is uit op een synthese, tracht de dualiteit van het hier en nu op te heffen. Details, bijzaken, concrete verwijzingen ontbreken meestal, alleen het meest wezenlijke wordt verwoord. Het zal een kenmerk zijn ook voor de latere poëzie, al komt daarin meer anekdotiek voor. De tweede bundel, *Herhalingsoefeningen* (1935), bevat voor precies de helft gedichten die met herinneringen te maken hebben. Misschien speelt daarbij een rol dat het leven van deze dichter op velerlei wijzen ondermijnd was. Overigens is de wijze van uitdrukken in *Herhalingsoefeningen* wat minder gecompliceerd. Misschien omdat er over een nauwelijks te verwoorden, want attribootloze éénwording niet gesproken wordt, misschien ook omdat de dichter zich tot een groter publiek had leren richten. In 1931 werd hij namelijk redacteur Letteren en Kunst van de Nieuwe Rotterdamse Courant. Omdat hij alleen maar schulden had,

moest hij voor het eerst een baan zoeken. Hij werd aangenomen bij de NRC om zijn enorme belezenheid. Uit die jaren (1931-1938) stammen zijn vele gemakkelijk leesbare, diepgaande essays, die later in de twee delen *Onderzoek en verhoog* (1958) verzameld zouden worden.

Hij woont dan in Rotterdam, betaalt zijn schulden af, eet bij zijn zus Rosina en woont bij gebrek aan woonruimte op de krant. Later gaat het hem financieel wat beter en huurt hij een huis aan de Leuvehaven boven een gerenommeerde wijnhandel... Ook daar ontvangt hij 's nachts veel vrienden. De keldermeester kan hij altijd wekken voor een aantal flessen. Het bevalt hem wel in Rotterdam, bij de krant waren voldoende excentrieken en literaire vrienden waren er ook: Ter Braak, Stroman, Wagener en zijn aangetrouwde neef Jo Otten. Naast zijn kritisch werk voor de krant publiceerde hij een lustrumspel voor het Rotterdams studentencorps, *De havenstad* (1933). De gedichten die hij schreef, werden opgenomen in *Forum*, waarvan hij redacteur werd. Daarnaast voorzag hij in zijn levensonderhoud door het maken van vertalingen en het houden van lezingen.

Rond 1935 is hij hertrouwd. Zijn nieuwe echtgenote, Anthonia Wilhelmina van der Horst (de schrijfster Tonny van der Horst), vermocht hem echter niet zodanig te boeien en te binden dat een langdurige en diepe relatie opgebouwd kon worden. Na zo'n zeven jaar samenzijn gingen ze uit elkaar. Promiscuïteit was daar niet vreemd aan.

In 1938 verlaat hij Rotterdam voor Amsterdam. De NRC stemt hem niet meer tevreden en hij wordt eindredacteur van *De Groene Amsterdammer*. Dat bleek echter een nog zwaardere taak. Door de financiële situatie van de krant bleek hij langzamerhand verplicht te zijn, vele kolommen per week te vullen. Na een jaar nam hij ontslag. Hij kon het doen omdat hem toen een opdracht aangeboden was, namelijk het samenstellen van een bloemlezing uit de Nederlandse poëzie. Hij deed dat erg conscientieus. Zijn hang naar volledigheid, zijn gevoel voor verantwoordelijkheid deden hem besluiten, alles te lezen wat er gepubliceerd was aan poëzie. Een bijna onmogelijke opgave, die vergemakkelijkt werd door het feit, dat hij al zoveel gelezen had en onthield. Het eerste deel, de eerste versie van de *Spiegel van de Nederlandse poëzie door alle eeuwen*, verscheen in het najaar van 1939, bijna tegelijkertijd met zijn novellenbundel *De ring met de aquamarijn en andere verhalen*. Even later zag nog een andere bloemlezing het licht, *In den hof van Eros*, verhalen, brieven en overpeinzingen over de liefde. Het tweede deel, *Eros op den Parnassus*, kon door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog niet meer verschijnen en werd in 1945 gepubliceerd.

De geschiedenis doet vaak pogingen, zich te herhalen. Luidde eerst de psychose van een beminde vrouw een periode van maatschappelijke ellende in, nu was het bericht van Siegfrieds dood een teken van de komende oorlog. De geliefde broer sloeg op 4 december 1939 in Tel Aviv de hand aan zichzelf. Victor was diep geschokt, al kende hij de depressies van zijn broer. Niet veel later kwam de oorlog, die ook een eind zou maken aan het leven van zijn zuster Rosina en van bijna alle andere familieleden.

In het begin van de oorlog woont hij nog in Amsterdam aan de Postjeskade, maar de grond werd hem daar toch te heet onder de voeten. Wel was hij gemengd getrouwd en wel had een ambtenaar een kaart zonder J in de bak van de Burgerlijke Stand geplaatst, maar het bleef gevaarlijk. Hij vertrekt in 1941 naar Bergen-Binnen. Daar gaat hij veel om met zijn oude vriend A. Roland Holst en met Charley Toorop o.a. Onder de druk van de omstandigheden schrijft hij zijn filosofie. Zoals hij eerst de eerste versie van de *Spiegel van de Nederlandse poëzie* wilde voltooien om tegenwicht te bieden aan de horden en het vergankelijke, zo brengt hij van 15 september 1942 tot 7 januari 1943 zijn filosofie in kaart. Was hij vroeger wellicht te inert geweest om verhandelingen te schrijven, nu dwongen de oorlogsomstandigheden hem er kennelijk toe, de waarde van de geest gestalte te geven in een monument van menselijk kenvermogen: *Grondslag van verstandhouding, proeve van vertoog ter begripsvorming ener kenleer van het zijn, de ziel en het absolute*. Het is hier de plaats niet om op Van Vrieslands werk in te gaan, maar gesteld kan worden dat het schrijven van deze filosofie, zonder de hulp die een bibliotheek biedt, een fenomenale prestatie is. Nauwelijks te vergelijken en dan ook nauwelijks opgemerkt in een land dat te klein lijkt voor grootheid.

Dezelfde maand dat *Grondslag van verstandhouding* voltooid werd, moest hij terug naar Amsterdam omdat Bergen als kustgebied ontruimd werd. Er volgt een periode van onderduiken op diverse adressen, in verschillende steden. Zo logeerde hij bij Vasalis, Kelk en anderen. In 1943 kwam hij nog terug op de Postjeskade, maar verliet het adres al gauw omdat vrienden wisten duidelijk te maken dat hij de vijand onderschatte. Via A. Maclaine Pont kwam hij terecht bij de familie Bouman, Koestraat 18, Zwolle, een onderduikadres waar hij welkom was - en hij niet alleen. Mr. Bouman huisvestte diverse onderduikers, juist tegenover een ss-hoofdkwartier en dat ging heel lang goed. Victor wandelde er en ontving vrienden als J.C. Bloem, de trouwe vriend die zijn naam gaf aan Victors vertaling van Belle van Zuylen's Caliste, opdat deze kon verschijnen en er wat inkomsten wa-

ren. Tevens was Victor bezig met de vertaling van Swinburne's *Chastelard*, dat na de oorlog zou verschijnen, evenals de vele gedichten die hij onder het oorlogsgeweld schreef.

Hij liet zich niet vernietigen, lichamelijk niet en geestelijk niet. De dood van zijn grote liefde had hij overleefd, hij zou ook de dood van velen, van vele verwanten overleven, al zou hij nooit los van hen komen. Hij hield zich in stand door het werk en door contacten met vrienden. Het kan verwondering wekken, dat daar vaak drank aan te pas kwam, maar sommige tijden kunnen niet zonder de verdoving of exaltatie die alcohol bezorgt.

Zwolle blijkt negen maanden voor de bevrijding geen veilig adres meer. De dag van huiszoeking kwam ook daar. Victor vluchtte naar Dalfsen. *De bevrijding van Dalfsen* zal later, in de bundel *Tegengif*, een lang prozagedicht van belang zijn.

Na de bevrijding trekt hij weer naar Amsterdam en hij zal er blijven wonen. *Grondslag van verstandhouding* verschijnt, de derde bundel gedichten verschijnt. *Vooronderzoek* (1946) bevat naast een aantal oorlogsgedichten verzen waaruit een groot verlangen spreekt. Niet zozeer naar eenwording, maar naar opheffing, verlossing uit het als hels ervaren leven op aarde. De oorlog laat z'n sporen na.

Op een enkel familielid na, is hij alleen uit de oorlog gekomen. Nu zijn voortbestaan herhaaldelijk werd bedreigd, wil hij kinderen. Hij trouwt met Anna Maria Gesina Baan in 1946 en op 31 mei 1947 wordt hun eerste kind geboren: Johan IJsbrand Victor Adolphe. En 2 november 1948 ziet Aline Marianne Dora van Vriesland het licht. Nadat in 1951 een scheiding werd uitgesproken, verhinderde de moeder het contact tussen de kinderen en hun vader. Pas vele jaren later, was er gelegenheid elkaar beter te leren kennen en waarderen.

Victor E. van Vriesland heeft zich altijd thuis gevoeld in het literaire leven. En meteen na de oorlog werd hem daarin op grond van zijn kwaliteiten steeds een belangrijke rol toebedeeld. (Hoe groot en divers de waardering was, is af te leiden uit het in 1947 verschenen *Victor, het boek der vrienden*.) Zo werd hij voorzitter van het PEN-centrum voor Nederland, voorzitter van De Bezige Bij, vice-voorzitter van het BUMA, bestuurslid van het SEBA, bestuurslid van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde, lid van de Société Européenne de Culture, lid van de Culturele Commissie van het Holland-Amerika Instituut, lid van de Voorlopige Raad voor de Kunst, lid van de Raad van Toezicht van de STICUSA, redacteur van De Nieuwe Stem, redacteur en adviseur van diverse uitgeverijen, waaronder

de Wereld-Bibliotheek. Tevens zat hij talloze jury's en dergelijke voor. Het leverde hem naast een aantal beschimpingen een grote ervaring en vergadertechniek op, die hem later bij het zo belangrijke werk voor de vaak lastige Vereniging van Letterkundigen ten stade zouden komen. Velen kennen hem daar nog als welsprekend (vice-)voorzitter, die met een dwingende vriendelijkheid een vergadering leidde en met diepgaand begrip iemand het woord ontnam om tot conclusies en besluiten te komen.

Langzamerhand begint hij te aarden. Vooral na zijn vierde huwelijk. Begin 1952 is hij ernstig ziek. Omdat de artsen hem hebben opgegeven en hij bang is dat de vele, vooral literaire documenten die hij bezit in verkeerde handen zullen vallen, vraagt hij een vriendin, Adrienne Germaine Leonie Canivez ten huwelijk. Zij trouwen op 7 februari 1952 in het Julianaziekenhuis te Amsterdam. En hij wordt beter. Geheel onverwacht zou het een lang en goed huwelijk worden.

Zij komen te wonen aan de Weesperzijde 25 en daar, in dat statige grachtenhuis, dat uitziet op de Amstel, daar begint hij zich thuis te voelen, dankzij de aanwezigheid van zijn vrouw Adrienne. Het blijkt uit kleinigheden. Nam hij aanvankelijk als zij op reis gingen - meestal naar een congres - al zijn bezittingen in vele koffers mee, later nam hij alleen het nodige in een enkele valies mee. De man die zich vanaf de catastrofe in 1926 met enkele onderbrekingen ontheemd en onbeschermd had gevoeld, begint na een kleine dertig jaar weer vertrouwen te krijgen, dankzij een geliefde vrouw. De cirkel is gesloten. Kenmerkend in dit verband is het volgende. Toen ik een van de eerste keren bij hem kwam - het zal eind 1963 geweest zijn - en argeloos vroeg, of de vrouw die ik op een schilderij in zijn kamer afgebeeld zag zijn echtgenote was, antwoordde hij: 'Ja, maar dan wel mijn eerste...' Het is één van de zeldzame keren, dat ik hem verlegen heb zien glimlachen.

In 1953 verschijnt het tweede deel van de *Spiegel van de Nederlandse poëzie door alle eeuwen*. Het bevat poëzie van 1900 tot 1940. Ondanks de grote hoeveelheid werk die het hem oplevert, gaat hij ook daarna door met het lezen van alle poëtische publikaties. Het is hem er om te doen, die gedichten samen te brengen die hem het meest hebben getroffen. Zijn algemeen gewaardeerd oordeel en zijn deskundigheid staan daarbij borg voor de kwaliteit. Vergetenen zet hij weer in het licht - vergelijk ook *De vergetenen*, 1955 - overschatte dichters worden tot hun ware proporties teruggebracht want elke mode ontbreekt. Dit werk zou hij tot 1971 blijven doen, vooral omdat hij het van groot belang achtte, werk van de jongeren te bloemlezen.

En terecht. Voor veel lezers biedt hij zo een samenvatting en een overzicht van wat belangrijk is, bijna op het moment zelf. Voor de poëzie kan een dergelijke bundeling een stimulans en toetssteen zijn. Het is daarom betreuenswaardig, dat de uitgever om economische redenen besloot de keuze uit de nieuwste poëzie niet integraal uit te geven. Na zoveel jaar werken aan dit project was het voor Van Vriesland een grote teleurstelling. Hij wilde aan een verkorte uitgave zijn naam niet verbonden zien.

De jaren vijftig zijn jaren van erkenning. In 1952 ontvangt hij de prijs van de Stichting Kunstenaarsverzet en in 1954 wordt hij tot eredoctor in de Nederlandse letteren en wijsbegeerte benoemd aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Dezelfde universiteit die hem later uitnodigde gastcolleges te geven. Een uitnodiging die beantwoord werd door het twee jaar lang geven van diepgaande colleges over realisme en romantiek. Een en ander mondde in 1962 uit in de verrassende studie *Het werkelijkheidsgehalte in de letterkunde*. Ook van overheidswege wordt hem eer bewezen: hij wordt achtereenvolgens benoemd tot officier van de orde van Leopold II, officier in de orde van Oranje Nassau, ridder in het Legioen van Eer en tenslotte tot officier in de orde van de Nederlandse Leeuw. Tevens krijgt hij de belangrijkste literaire onderscheidingen: de Constantijn Huygensprijs (1958) en de P.C. Hooftprijs (1960). Frankrijk eerde hem door hem in 1960 de Prix des amitiés française toe te kennen. Een anderssoortig eerbewijs was de schitterende uitgave van zijn Franse gedichten, *Le vent se couche*, bij Seghers in 1967. In dezelfde periode was hem de eer te beurt gevallen, benoemd te worden tot president en later vice-president van de internationale PEN-club.

Publieke bekendheid verwerft hij door zijn spitse, geestige bijdragen aan de radio- en televisie-uitzendingen van Hou je aan je woord. Dat wil niet zeggen dat dan zijn bundels in enorme aantallen verkocht worden. Nederland is gul met lachen, maar zuinig in het kopen van poëzie. Bloemlezingen doen het nog het beste. De oplagecijfers van de *Spiegel*, van *Mensen als wij* (vertaalde Middeleeuwse poëzie) en van de verzameling filosofisch-politieke teksten, *De vernieuwing van de mens* overtroffen die van de poëziebundels ver.

En het zijn goede, zeer goede bundels die hij het licht laat zien. In 1959 *Tegengif*, gedichten over ziekte en dood, bedreiging van het leven. Men kan niet zeggen, dat metafysische aspecten zijn verdwenen, maar de fysische en fysieke overheersen. Het lijkt of de dichter agnostischer is geworden, al weet hij wat hij moet zeggen over een andere werkelijkheid dan die van de aarde, die alleen maar een bittere nasmaak nalaat.

In 1965 volgt de kleine bundel *Ondoordacht*. Daarin schuilt het motief van vervreemding: een ik-figuur die vervreemdt van de dagelijkse werkelijkheid, 'ondoordacht' maar met bewustzijn. Sterker nog en onthutsender is de vervreemding hoofdthema in de laatste bundel *Bijbedoelingen* die op de tachtigste verjaardag van de dichter verscheen. De ik-figuur vervreemdt daarin geheel van de werkelijkheid, van zijn verleden en zijn heden, van zijn eigen gevoelens zelfs. De ouderdom speelt daarbij een grote rol: de tijd lijkt in het niets over te gaan. Deze gedichten verwoorden in zekere zin de tragiek van iedereen die oud genoeg wordt en het blijft doorzien. Dat de grootheid van Van Vriesland de tragiek navranter maakt, is onweerlegbaar.

Want hij was groot, het hoge woord moet er maar uit. Men vond het fijn, op hem te lijken. Niet alleen zou zijn belezenheid spreekwoordelijk kunnen zijn, zijn veelzijdigheid stimulerend en zijn aristocratische manier van optreden maatgevend, maar vooral zou zijn warmte overdraagbaar moeten zijn. Wie hem zonder bijbedoelingen benaderde, werd met een verrassende hartelijkheid bejegend. En wie het geluk had, een vriendschap met hem te kunnen opbouwen, kwam onder de indruk van een ongekende trouw. Altijd wanneer het nodig was, bleek hij aanwezig. Nu hij weg is, blijkt de noodzaak van zijn aanwezigheid pas werkelijk.

De laatste jaren van zijn leven kampte hij steeds meer met asthma-aanvallen. Ze verzwakten hem op den duur. Zijn bewegingsvrijheid die hij zo stralend kon waarderen, met vrienden in een eethuis of alleen de krant lezend in het Amstelhotel, werd erg klein. Het kwelde hem. Vooral toen het voor zijn vrouw zwaar werd, hem te helpen. Oud en ziek, werd hij echter in zijn waarde niet aangetast. Als weinigen is hij zelfs niet in de verte een karikatuur van zichzelf geworden. Dat is hem bespaard gebleven. Misschien ook was zijn trots daar te groot voor.

Op 27 oktober 1974 waren we met enkele vrienden en familieleden bij hem. Hij was 82 jaar geworden. Tijdens dat samenzijn, stiller dan gewoonlijk, was het of ik hem enkele malen in het niets zag staren. Bij het weggaan nam ik een keer teveel afscheid. Twee dagen later was hij dood. Het lijkt of hij ingeslapen is toen hij het nodig vond.

De nageblevenen troosten zich met flitsen uit zijn leven,¹ herkenningpunten uit zijn werkelijkheid en met zijn werk dat hem vertelt. En steeds in het besef, dat er een stilte gevallen is, die slechts met een weerwoord te temperen is:

1 Vele flitsen zijn te vinden in zijn *Herinneringen, verteld aan Alfred Kossmann*, die in 1969 door de toegewijde vriend Alfred Kossmann tot een boek werden gemaakt.

Vic

je hebt de dood het laatste woord niet willen gunnen
er heeft zich teveel tussen jullie tweeën afgespeeld

en nu je zwijgend wacht op wat je woorden zijn geworden
herinnert iedereen alleen maar aan je ziekte

al wat je bent is in verleden tijd gesteld
de tijd dwingt tot herinnering en meet de uren af
de nagebleven ervaren doodsangst

maar wie van jou het spreken weer wil leren
ontkent wat in de kranten staat vermeld
de wezenlijke werkelijkheid is niet te temmen

ik kan je niet herdenken of vertellen
je woorden staan er zwart op wit

je bent nu onherhaalbaar je was niet te tillen
lichaamswarmte is van geen gewicht

hoewel je ook met rozen in de aarde bent gelegd
je hebt alleen maar 'dank je, dood' gezegd

DIRK KROON

Voornaamste geschriften

Een volledige bibliografie van het werk van Van Vriesland wordt samengesteld door K. Lekkerkerker, verbonden aan het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag.

Libbe Gerrit van der Wal

Gorredijk 25 januari 1901 - Laren (NH) 27 april 1973

In 1966 was Libbe van der Wal met pensioen gegaan als rector van het Hugo Grotiusgymnasium in Delft en tegelijk beëindigde hij zijn colleges als bijzonder hoogleraar vanwege de humanistische stichting Socrates aan de Technische Hogeschool. De gezondheid van zijn vrouw Gabriëlle liet nogal te wensen over en zelf had hij veel hinder van reuma. Het grote huis in Delft waarin zij op twee verdiepingen woonden werd bezwaarlijk en in 1970 verhuisden zij naar het Rosa Spier-huis in Laren waar zij gelijkvloers uitzonderlijk geriefelijke kamers betrokken. Na enige tijd begon hij zijn memoires te schrijven. De aanleiding daartoe was eigenlijk een anecdotie die hij mij in de auto vertelde op een avond in de winter van 1970-1971 toen ik hem naar Laren terugreed na een van de laatste vergaderingen in Amsterdam van de redactie van het tijdschrift *Rekenschap* die hij voorzat. Destijds vertelde hij zijn verhaal iets anders, gedramatiseerd, gecomprimeerder dan hij het later in zijn herinneringen zou beschrijven. Hij was een goed verteller, met een talent van acteur. Ik geef de historie hier weer zoals hij die mij vertelde.

Op één van de eerste dagen dat hij in het Rosa Spier-huis woonde sprak een bejaarde medebewoonster hem in de gang aan. Het huis was bestemd voor 'oudere kunstenaars en beoefenaars der wetenschap'. De grijze dame vroeg hem: 'Zit U hier als gepensioneerd hoogleraar?' 'Ja,' antwoordde Libbe met zijn befaamde stentorstem, 'dat ben ik inderdaad geweest mevrouw.' 'Maar,' vroeg zij, 'U hebt ook romans en toneelstukken geschreven, er staan zelfs detectiveverhalen op Uw naam.' 'Ja mevrouw,' zei Libbe, 'ook dát heb ik gedaan.' 'Maar meneer van der Wal,' vroeg ze, 'als wát zit U hier dan eigenlijk, als wetenschappelijk werker of als kunstenaar?' 'Ach mevrouw,' ontweek Libbe, 'als van beide zo'n beetje.'

Dit verhaal had evenwel een dubbele bodem, het bedekte een ander verhaal dat terugging naar de tijd van zijn vroegste jeugd. Hij en zijn klasgenoten brachten de lerares Duits vaak tot wanhoop door moeizaam bedachte onzinnige vertalingen hardnekkig te verdedigen. Er was een Joods jongetje, Jaapje, die daar erg bedreven in was. Op zekere keer moest er een zin vertaald worden: 'Er rückte zum Bürovorstehar auf.' Jaapje stak zijn vinger op. De klas, als altijd belust op trammelant, wachtte in spanning op wat hij nu weer verzonnen had. 'Mevrouw,' zei Jaapje, 'ik weet de verta-

ling.' 'Ga je gang,' zei de lerares, vol argwaan. Jaapje: 'Hij klom snel op de burokruk.' 'Maar jongen, dat is toch onzin!' 'Nee, mevrouw, een 'Bürovorsteher' is iets dat voor een buro staat, dus een kruk. En 'aufrücken' is oprukken, met spoed ergens op of naar toe gaan.' De lerares was verbijsterd. Ze zei: 'Jaapje kom eens hier. Op het podium.' En toen Jaapje daar stond vroeg ze hem: 'Jaapje, nu eens heel eerlijk - ben je nu zo ontzettend dom of alleen maar een heel slecht ventje?' Met een heel slim gezicht antwoordde Jaapje: 'Ach mevrouw, ik geloof van beide zo'n beetje.'

In zijn memoires, waarin hij het verhaal iets genuanceerder vertelt, besluit hij deze anecdote, die er de inleiding van vormt, met de woorden: 'De leer van de zuiverheid der motieven die wil dat men óf door het ene óf door het heel andere gedreven wordt, had Jacob moeiteloos als te simplistisch opzij geschoven. En het is met zijn woorden dat ik geantwoord heb, toen men mij voor de vraag zette, wat ik was, dat ik in het Rosa Spierhuis had kunnen komen, kunstenaar of beoefenaar der wetenschap: ik geloof zo van beide een beetje. En is ook mijn levenslang gescharrel tussen twee centra van belangstelling hiermee niet het best getekend?'

Na dat gesprek in de auto op die winteravond in 1970 heeft hij aan de verleiding toegegeven en tot zijn dood vrijwel constant geschreven aan zijn herinneringen, waarvan nu zo ongeveer driehonderd bladzijden folio in machineschrift zich in zijn nalatenschap bevinden. Het verhaal loopt tot bijna op de helft van zijn leven, omtrent het begin van de dertiger jaren. De autobiografie bevat de evenementen van zijn jeugd en schooljaren, zijn studietijd, zijn huwelijk, de eerste zeven jaren van zijn leraarschap in de klassieke talen te Zwolle, tot en met het gewichtige besluit om niet bij professor Groeneboom op een antiek filologisch, maar bij Leo Polak op een historisch-wijsgerig onderwerp te gaan promoveren.

Op 25 januari 1901 werd Libbe van der Wal als nakomertje geboren in het gezin van de directeur van de posterijen in Gorredijk. Hij had nog een zuster en een broer en vooral deze broer, Gerben, heeft een belangrijke invloed gehad op de eerste dertig jaren van zijn vorming. Van zijn ouders was het zijn moeder, meer dan zijn vader, die hij levenslang diep bewonderd en geacht heeft. Met zijn vader heeft hij vaak op gespannen voet geleefd, wellicht doordat zij een aantal dominante karaktertrekken gemeen hadden, in het bijzonder de neiging om onverbloemd de eigen mening luidkeels te verkondigen - en de drift. Maar na een heftige uiteenzetting

- toen Libbe al bij de dertig was - die bijzonder beslissend moet zijn geweest, werd de verhouding van weerskanten veel meer begrijpend. Libbe was een goede, hoewel geen briljante leerling. Hij was een aardige, spontane jongen, zoals hij genoemd werd: 'een jongen, met rood haar en in het rooie district geboren.'

In 1912 verhuisde de familie naar Groningen, waar Libbe het gymnasium bezocht. De rector Groeneboom, later zijn hoogleraar, heeft veel invloed gehad op zijn groei, maar het waren in het bijzonder de Homeruslessen van Hofstee, waarover hij ook in later jaren nog sprak als van richtinggevend aard voor zijn ontwikkeling.

In de derde klas begint zijn literaire, vooral zijn dramatische voorkeur vorm aan te nemen. Van 1915 is zijn eerste verhaal *De ogen*, onder het pseudoniem Frisianus, geplaatst in het landelijke gymnasiastenblad *Rostra Gymnasiorum*. Maar ook ruikt hij voor het eerst van zijn leven de schmink - hij speelt zijn eerste rolletje in een klucht voor de schoolvereniging *Eloquentia: De moord in de plantage*. Kort daarna zag hij een voorstelling van *Dolle Hans* van Jan Fabricius en het is hem zijn gehele leven bijgebleven dat hij van dat moment af er van overtuigd was iets op het toneel te kunnen betekenen. Deze ervaringen brachten wel de nodige verwarring in zijn schoolleven. Een bijkomende factor was dat rector Groeneboom, een wijs man die een groot prestige had voor Libbe, door de benoeming tot hoogleraar in Groningen de school verliet.

Libbe zakte voor het eindexamen, hij werd in de leraarskamer lui en pedant genoemd. De hoofdoorzaak was dat hij geheel in beslag werd genomen door toneelspelen en regisseren. In de vierde klas was hij lid geworden van *Eloquentia*, maar ook voor de toneelgroep van de meisjes-burgerschool koos hij stukken, leidde en speelde. Bovendien ontmoette hij in het zesde jaar zijn aanstaande vrouw Gabrielle.

In 1920 slaagde hij tenslotte wel en na enig weifelen koos hij Oude talen als zijn studievak aan de universiteit van Groningen. Hij kreeg les onder meer van zijn oude rector Groeneboom (Grieks), Van Wageningen (Latijn) Heymans (Antieke filosofie).

Ook gedurende zijn studentenleven werd zijn tijd voor een ruim deel in beslag genomen door het toneel en het schrijven van schetsen en verhalen. Zijn vak interesseerde hem wel, maar het nam hem niet geheel in beslag. Hij herinnerde zich later duidelijk dat de colleges van Heymans in Griekse filosofie hem maar matig interesseerden en dat merkwaardigerwijs zijn wijsgerige belangstelling pas later gewekt werd door de inhoud van een

toneelstuk: *Aimer* van Paul G raldy, het drama van een vrouw die ondanks haar gehechtheid aan haar man, die de vader was van haar vroeg gestorven zoontje, onweerstaanbaar aangetrokken wordt door een ontdekkingsreiziger die verleidelijk gestalte geeft aan haar eigen nooit bewust geworden verlangens en mogelijkheden. Met zijn meisje Gabrielle had hij de voorstelling (van Lobo en Dirk Verbeek rondom Greetje Lobo) gezien. De twee jonge mensen werden diep geraakt door dit drama van de menselijke verantwoordelijkheid, de onmacht ten opzichte van de eigen gevoelens. Hij zegt in het handschrift van zijn memoires: 'Als ik het geboorteuur van mijn filosofische belangstelling zou moeten vastleggen, dan zou, geloof ik, mijn keuze vallen op die wonderlijke avond.' (p.185).

In 1924 kwam er een beslissende wending in zijn leven. Er werd op het Zwolse gymnasium een invaller-leraar Oude talen gezocht voor een periode van drie maanden. Libbe van der Wal werd daarvoor door Groeneboom aangezocht. Hij aanvaardde het - en het werd een carrière in Zwolle van zeven jaar. Zijn studententijd was daarmee definitief ten einde, hoewel hij, door een geschikt arrangement van zijn hoogleraren, tijdens de weekends nog wel kon doorstuderen.

Hij was een goede leraar - dat wordt feitelijk misschien al bewezen door de voortzetting van het dienstverband na de invalperiode, maar ook allen die hem in zijn werk hebben meegemaakt leggen van zijn kwaliteit getuigenis af. In het onderwijs kwamen hem zijn eigenaardigheden en talenten goed te stude. Hij was in de eerste plaats een *duidelijke* man; van vaagheden en omslachtigheden was hij wars. Libbe was - wat leerlingen altijd boeit - een *vent*. Hij kon uitstekend een tekst voordragen, zó dat een leerling hem eens tot zijn grote onthutsing verweet dat hij een tekst t  goed voordroeg, waardoor deze soms ten onrechte geflatteerd werd. Maar ook als mens was hij doorgaans zuiver en rechtuit - soms zo erg dat zijn moeder hem wel eens verweet: 'Bij jou moet het liedje altijd helemaal uit', waarmee zij bedoelde, dat hij problemen of bezwaren altijd geheel en al moest uitpraten en niet gauw bereid was ergens zand over te gooien.

Intussen leidde hij een nogal ingewikkeld leven, met zijn werk in Zwolle, zijn studie in Groningen en zijn verkering met Gabrielle. Tegen het einde van 1925 - op 21 december - hakten zij de knoop door en trouwden. Zij gingen in Zwolle op kamers wonen. Het volgende jaar - 7 juli 1926 - deed hij zijn doctoraal examen. Weer een jaar later, op 29 juni 1927, werd hun dochtertje Siedeke geboren.

Nu was Libbe van der Wal in enkele jaren tijds een gevestigd man geworden. Het grote dilemma in zijn school- en studentenjaren: acteur worden of leraar, was geleidelijk door de opeenvolging der aanvaardde gelegenheden op de achtergrond geraakt, maar de dubbele belangstelling heeft hem nooit verlaten. Hij bleef een hartstochtelijk schouwburgbezoeker; hij bleef acteren als hij daartoe de gelegenheid kreeg, en later schreef hij een reeks van toneelstukken. Ondertussen werkte hij aan een dissertatie. Aan vankelijk had Heymans hem, wat onnadenkend, een Plato-onderwerp aangeraden met als literatuur het moeilijke boek van Paul Natorp, dat Heymans zelf nog alleen maar in zijn strekking kende. Libbe bleef er uiteraard door onvoldoende rijpheid geheel in steken. Toen adviseerde Groeneboom hem een commentaar op Andocides. Ja, had Groeneboom gezegd, op dat onderdeel bestaat geen enkel commentaar en bovendien: 'die Andocides is een vervelende vent, niet eens gewoon vervelend, maar straal vervelend, dus als je een onderwerp zoekt dat safe is - alsjeblijft!' Prompt geraakte Libbe ook hier onwrikbaar vast als in mul zand.

Redding bracht een merkwaardig toevallige gebeurtenis. Zittend in de wachtkamer bij een röntgenoloog raakte zijn vrouw Gabrielle aan de praat met een andere wachtende patiënt, een kleine, knappe jood met een opvallend hoog voorhoofd. 't Leek een zakenman van grote stijl in onberispelijke kledij; prachtige handen - misschien een musicus. Zij geraakten in gesprek. Gabrielle vertelde dat ze in Zwolle woonde. Oh, daar was hij op het gym geweest. 'Daar is mijn man leraar, oude talen en hij werkt aan zijn promotie, hoofdvak Grieks. Maar hij heeft het te druk, kan geen boeiend onderwerp vinden. Geeft dertig uur les en dan nog privaattlessen.' Dat vond de vreemde heer verschrikkelijk veel, hij gaf vier uur les per week en dat was al inspannend. 'O maar dan bent U prof?' 'Ja'. 'Welk vak?' 'Filosofie'. Dus moest hij de opvolger van Heymans zijn: Leo Polak. Maar hiermee was het niet uit. Polak had gezegd: er zijn zoveel boeiende onderwerpen - haar man kon echt wel eens met hem komen praten. Dit gebeurde - en het werd de ontmoeting van Libbe's leven. De charme en de eruditie van Leo Polak waren voor Libbe van een buitengewoon sterke stuwkracht. Hij begon onder leiding van deze geleerde nu pas werkelijk zich filosofisch te oriënteren. De gesprekken in Groningen met Polak verbreedden zijn inzichten en versterkten zijn zelfvertrouwen. Hij kreeg een duidelijk onderwerp: te onderzoeken in hoeverre het door Heymans geformuleerde objectiviteitsbeginsel al te vinden was in de eerste uitspraken van de Griekse filosofen.

Intussen was Libbe in Groningen aan het gymnasium benoemd en kon daardoor gemakkelijker werken. In 1934 promoveerde hij bij Leo Polak met een proefschrift, getiteld *Het objectiviteitsbeginsel in de oudste Griekse ethiek*.¹

De lijnen van zijn leven waren nu wel getrokken. Hij werd in 1936 benoemd tot rector van het Stedelijk Gymnasium in Delft - later genaamd: Hugo Grotius Gymnasium - en hij zal zich tot het einde van zijn carrière in 1966 daar onderscheiden als een onvergetelijke docent en schoolleider.

Een kleine reeks van publikaties op het gebied van zijn vak is van zijn hand verschenen.² Daarnaast produceerde hij, na zijn vijftigste jaar, een langere reeks van romans, toneelspelen en detectiveverhalen.³ Maar wat in zijn wijsgerig-wetenschappelijke publikaties exact aan de orde komt,⁴ is eigenlijk in al zijn werk het hoofdthema: de filosofische bezinning op het vraagstuk van de zedelijke verantwoordelijkheid. Dat geldt in wezen ook voor zijn detective-verhalen - waar de ondergrond altijd gevormd wordt door het menselijke dilemma van emoties en beheersing, overmacht of aansprakelijkheid - maar dit thema komt bijzonder duidelijk aan het licht in zijn dramatische werk.⁵

Het lag ook geheel in de lijn van zijn ontwikkeling dat hij na de Tweede Wereldoorlog toetrad tot het Humanistisch Verbond en zich onmiddellijk

1 Groningen, Wolters, 1934.

2 *Plato's Apologie, Crito en Euthyphro*. Groningen, Wolters, 1938; *Uit Plato's Politeia*. Groningen, Wolters, 1939; *Het vijftiengste boek van de Odyssee*. Groningen, Wolters, 1948.

3 Toneel: *Iphigeneia in Argos* in *Rekenschap*, 1955; *Het werpen van de Teerling*. 's-Gravenhage, Leopold, 1959; *Schrijven is niet genoeg*. Toneelcentrale, 1959; *Zachte landing op Venus* (manuscript). Romans: *Waarheid wint*. 's-Gravenhage, Leopold, 1961; *Te goed voor deze wereld*. 's-Gravenhage, Leopold, 1965; *Een exempel van deugd*. 's-Gravenhage, Leopold, 1968. Detectives: *Een kogel voor Oedipus*. 's-Gravenhage, Leopold, 1954 (pseudoniem Tjalling Dix); *Moord op het eindexamen*. 's-Gravenhage, Leopold, 1957 (zelfde pseudoniem).

4 Wetenschappelijk: *Waardebepaling der democratie*. Delftsche Uitg. Mij, 1945; *Herdenking van Leo Polak*. Groningen, Wolters, 1946; *Het object der zedelijke waardering en het abstract zedelijk oordeel* in *Alg. Ts. v. Wijsb.*, 1950; *De verzaking der objectiviteit*. Groningen, Wolters, 1952 (intreerede); *Problemen der zedelijke waardering*. 's-Gravenhage, Leopold, 1958 (tweede druk onder de titel *Kennis van goed en kwaad*); van zijn hand verscheen verder een reeks studies in het tijdschrift *Rekenschap*: 1954, 1956, 1957, 1958, 1960, 1961, 1962, 1965, 1966, 1968, 1970.

5 Voor zijn toneelstuk over Seneca (*Schrijven is niet genoeg*) is dit door zijn oud-leerling en vakgenoot M. Fresco in 1974 overtuigend aangetoond in *Hermeneus* 1974, nrs.2 en 3.

ter beschikking stelde in verscheidene commissies waarin mensen van zijn kunde en formaat nodig waren - voor onderwijskwesties, beginselverklaring en dergelijke. In 1948 werd hij verkozen in het Hoofdbestuur, (tot 1967), en in 1954 werd hij lid, later voorzitter van de redactie van *Rekenschap*, het cultureel-wetenschappelijke tijdschrift van het Verbond, (tot 1971). Hij was ook de eerste bijzonder hoogleraar vanwege de humanistische stichting Socrates aan de Technische Hogeschool in Delft, (van 1952 tot 1966), om de levensovertuiging van het humanisme wijsgerig en in het bijzonder ethisch te doorlichten.

Op het laatst van zijn leven schreef hij - zoals gezegd - herinneringen. Na het ontroerende verhaal over de jeugd van zijn vrouw Gabrielle,⁶ begon hij aan zijn eigen memoires. Hij schreef, met kennelijk plezier, in tamelijk vlot tempo; hier had hij nu een stof die hem de gelegenheid bood verscheidene eigenschappen de vrije loop te laten: vertellen, ontleden, redeneren, beeldend voorstellen, dialogen schrijven.

Maar toen kwam plotseling zijn vrouw te overlijden. Een diepe inzinking was het gevolg; tussen deze twee mensen had meer dan vijftig jaar lang een zeldzame, gedifferentieerde verstandhouding bestaan, van vereffening, wederzijdse aanvulling en vergroeiing. Manmoedig wist hij zich weer op te richten en hij schreef verder. Op het laatst van zijn leven leek een nieuw perspectief van vriendschap hem te gaan steunen. Vrij plotseling - op 27 april 1973 - overleed hij aan een hersenbloeding.

Voor hen die Libbe van der Wal ontmoetten, leerden kennen en langzamerhand van steeds dichterbij meemaakten, moest het wel opvallen dat zijn persoonlijkheid uit verscheidene lagen bestond. Bij eerste aanblik kwam men in aanraking met een opvallend stevige, vierkante man met erg duidelijke standpunten, die hij nadrukkelijk naar voren bracht, voortreffelijk in gespierde taal uitgesproken, soms met enige irritatie of bars, wanneer hij onnadenkendheid of rommelige kennis meende te onderkennen. In allerlei colleges en gezelschappen heerste vaak schrik of gespannen plezier als Van der Wal in een discussie intervenieerde. Met zijn sonore stemgeluid vuurde hij, heel preciese woorden stipt vormend tot volzinnen, zijn doordachte kritiek op een spreker af. Niets kon hem méér ergeren dan wat hij noemde: 'de zowel-alsook-argumentatie'. Fel fulmineerde hij tegen overbodig ingewikkelde redeneringen en troebel taalgebruik.⁷ Maar als

6 *Rosalietje*. 's-Gravenhage, Kruseman, 1970.

7 Zo schreef hij in *Rekenschap* 1961 een uitvoerig essay over *Leeslessen in Jaspers*.

men deze muskuleuze, weerbare man beter leerde kennen, dan ontdekte men een licht ontroerbare, helemaal niet zo zekere, zelden vlot besluitvaardige, vaak nogal twijfelende vriend. Zijn massieve gestalte omhulde een bijna nog jongensachtige trouw en toewijding aan de idealen van zuiverheid en solidariteit - niettemin geheel onzeker omtrent eigen waarde en betekenis. Als men dan dacht dat het volume en de nadrukkelijkheid een wezenlijke wankelmoedigheid verborgen, dan verraste weer de rustige doordachtheid van zijn fundamentele overtuigingen.

Hij is er zich zijn hele leven terdege van bewust geweest dat in zijn bestaan een niet helemaal verzoenbare tegenstelling zowel de stelligheid van zijn optreden als het wankel evenwicht van zijn levenslust veroorzaakte. Hij was werkelijk van beide zo'n beetje: wetenschapsmens en artist. Zijn wetenschappelijk werk lag met de overwegend ethische belangstelling pal tegen de waarden van de artist aan; zijn literaire en dramaturgische bezigheden hadden duidelijk een wetenschappelijk-wijsgerige, met name ethische probleemstelling tot diepste inspiratie.-Hij kon zich heel vaak niet aan de indruk onttrekken dat hij er nooit goed in geslaagd was een degelijke verwerking te leveren van wat hij had kunnen verrichten als hij maar robuuster had durven kiezen. Of had willen kiezen?-Dat was precies zijn probleem.

Libbe van der Wal was één van de weinige, markante leerlingen uit de Groninger School van Heymans en Polak. Hij was vooral in de sfeer van het moderne humanisme er pijnlijk van doordrongen daardoor een zware verantwoordelijkheid te dragen. Vooral als eerste promovendus van de uitgesproken ethicus Leo Polak was hij doortrokken van de neiging tot het verlenen van volstrekte prioriteit aan het zedelijke - zó sterk, dat in zijn optreden en reageren de waarheid eigenlijk min of meer een zedelijke waarde verkreeg en dat hij ten opzichte van een dwaling ternauwernood de notie kon onderdrukken: een morele verwerpelijkheid te ontmoeten.

Er heeft in het tijdschrift *De Nieuwe Stem* van april en mei 1950 een bijzonder belangrijke discussie plaats gevonden tussen Libbe van der Wal en Hendrik Pos over de humanistische waardenfundering. Voor niet-ingewijden was het dramatische karakter van deze uiteenzetting vermoedelijk nauwelijks merkbaar. Zij polemiseerden naar de vorm in het geheel niet met elkaar, noemden zelfs elkaars naam niet, maar in deze twee formidabele essays stonden principieel twee beschouwingen, lijnrecht tegenover elkaar. Aan de ene kant Van der Wal, die in brede volzinnen betoogde dat het be-

ginsel der objectiviteit als norm der zedelijkheid geen nadere fundering gedoogde - en aan de andere zijde Pos die in prachtige stijl, maar lapidair, aanvoerde dat een humanisme dat met zijn relativering blijft staan voor de objectiviteit als laatste grond en weigert het geworteld-zijn van de eigen grondslagen in de historische werkelijkheid te laten aanwijzen en te erkennen, dat zulk een humanisme onderontwikkeld moet worden geacht en dan ook gevaar loopt de gesecculariseerde dubbelganger van de kerkelijke levenshouding te worden. Naar mijn mening sloot Pos in deze polemieken - die men werkelijk wel een uit-een-zetting mocht noemen - dicht aan bij de geest van de tijd. En Libbe van der Wal begreep dit, betreurde het, maar kwam er niet op terug. De afstand was groot en verbreedde zich nog.

De waardering en zelfs de aandacht voor de toch wel psychologisch geaccentueerde ethiek van de Groninger School verdween vrijwel geheel in de zestiger jaren, om plaats te maken voor een, naar de andere kant in grensoverschrijding vervallende, sociologisch overbelaste moraal-fundering. Van der Wal ergerde zich aan vele vervlakkende, vulgariserende verschijnselen des tijds - al wist zijn levendige humor veel te relativieren: bij mijn weten is hij de enige geweest die in een radiotoespraak vanwege het Humanistisch Verbond ooit eens gezongen heeft, in een persiflage van een mallotige ster-reclame. Maar nu en dan verdedigde hij zijn standpunt fel en waardig, dan zette hij al zijn kwaliteiten van de geoefende filoloog uit - hij was evenwel nooit geheel tevreden met wat hij presteerde. Door zijn zeldzame, welhaast kuis eerlijkheid meende hij, in de traditie van de grote denkers die hem direct hadden geïnspireerd, toch te kort te schieten. En dat kon men hem niet uit het hoofd praten - terecht, want een gaaf mens blijft gelukkig wezenlijk in dat minimum van zelfrespect onberoerd.

Zo was Libbe van der Wal een eerbiedwaardig man. Ik geloof dat hij in de laatste jaren van zijn leven verzoend was met het feit dat hij tenslotte, hij zei 'tenminste', een goed *leraar* was geweest, in de ware betekenis van het woord: een opvoeder, door mee te geven aan volgende generaties wat er aan cultuur is verzameld, maar vooral: een *vormer* die aankweekt wat er aan mogelijkheden gegeven zijn tot noblesse van vrij denken en oprecht reageren.

In een van zijn boeken laat hij de hoofdpersoon zeggen: 'Ik heb mij voornamelijk afgetobd met de problemen van de ethiek, en zo ook nagedacht over wat eigenlijk opvoeding is en wat men er van mag verwachten. Ik zou zeggen: niet overdreven veel, maar - toch ook niet zo weinig! Niet dat schoften worden omgetoverd in edele mensen. Niemand wordt door

opvoeding beter dan hij in wezen al is. Maar wel is het mogelijk, dat iemand door opvoeding er toe gebracht wordt zijn gedrag radicaal te wijzigen en niet langer te leven beneden zijn morele stand.⁸

juli 1975

P. SPIGT

8 *Een exempel van deugd*, 's-Gravenhage, Leopold, (1968), p.138.

Verslagen en bijlagen

Verslag van de jaarvergadering te Leiden 14 juni 1975

Orde der werkzaamheden

1. Opening door de voorzitter, de heer dr. K. Reijnders.
2. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het jaar 1974-1975.
3. Verslag van de Noordelijke afdeling over het jaar 1974-1975.
4. Verslag aangaande Zuid-Afrika over het jaar 1974.
5. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 1974.
6. Rekening en verantwoording van de penningmeester over het jaar 1974. Met rapport van de Kascommissie.
7. Verslag van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde over het jaar 1974-1975.
8. Verslag van de Commissie voor taal- en letterkunde over het jaar 1974-1975.
9. Mededeling over de toekenning van de Dr. Wijnaendts Franckenprijs.
10. Stemming over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs en mededeling over de datum van de uitreiking.
11. Bekendmaking van de uitslag der stemming over de te benoemen leden.
12. Voorstel van het bestuur tot het benoemen van een ere-lid.
13. Verkiezing van bestuursleden.
14. Verkiezing van leden in de vaste commissies.
15. Gelegenheid tot het stellen van vragen.
Koffietafel in restaurant Nieuw-Minerva, Vrouwensteeg II.
16. Uitreiking van de Dr. Wijnaendts Franckenprijs.
17. Voordracht van de heer dr. J.W. Schulte Nordholt. Onderwerp: Het woord als wapen in het verzet.
Nadien een optreden van de groep: Poëzie Hardop.
18. Sluiting.

1. Opening

Aanwezig waren 50 leden. De voorzitter opende de vergadering met de rede die elders in dit jaarboek is afgedrukt. Na zijn toespraak herdacht hij de leden die ons in het afgelopen jaar ontvielen: dr. K. Ph. Bernet Kempers, mevrouw mr. H. van Dam van Isselt, Luc. Debaene, A.C. Kloppers, dr. Leon Polak, dr. G. Prampolini, dr. W. Roukens, jhr. ing. G.C. Six van Wineman, dr. P.J.H. Vermeeren.

Bij punt 2, Mededelingen, herinnerde de voorzitter er aan dat reeds in de vorige jaarvergadering de mededeling werd gedaan, dat het beleid inzake de 'maandvergaderingen' zou veranderen. Welnu, de dit jaar gehouden bijeenkomst 'Sonnetten die klinken als een klok' is een voorbeeld van dit veranderd beleid. Verder deelde hij mee, dat wordt nagegaan op wat voor wijze de Bibliotheek der Maatschappij meer toegankelijk kan worden gemaakt voor de leden.

De onder punt 3-9 genoemde verslagen werden aan de orde gesteld.

Bij punt 6, Verslag van de bibliothecaris, merkte de heer dr. D. Wiersma op, dat wanneer publikaties worden gezonden aan de Bibliotheek der Maatschappij, geen bedankje wordt terug ontvangen. Tevens vroeg hij of het zenden van publikaties op het gebied van de psychologie en psychiatrie eveneens op prijs wordt gesteld. De heer mr. J. den Tex stelde een soortgelijke vraag inzake historische werken. De voorzitter gaf ten antwoord dat het toezenden van zulke werken wel degelijk wordt gewaardeerd.¹

Bij punt 7, Rekening en verantwoording, informeerde de heer drs. G. Kamphuis naar de reden van het driemaal terugkomen van de post 'honorarium secr. penningmeester'. De penningmeester antwoordde dat dit het gevolg is van het splitsen van de beide functies en een daarmee samenhangende tijdelijke bezuiniging. De voorzitter deelde mee dat de begroting dit jaar, gezien de nodig gebleken bezuinigingen, veel hoofdbreken heeft gekost. Hij hoopte dat dit in de toekomst minder het geval zou zijn en wel omdat het in de bedoeling ligt de begroting op de volgende jaarvergadering de leden ter kennis te brengen.

Bij de punten 8 en 9, Commissie voor geschied- en oudheidkunde - Commissie voor taal- en letterkunde, vroeg de heer dr. J.G. Bomhoff, en een aantal leden ondersteunden zijn verzoek, of de bijeenkomsten van die Commissies ook toegankelijk kunnen worden gemaakt voor de leden. Verder vroeg hij zich af of de wijze van de samenstelling van die Commissies, namelijk door middel van wat spreker aanduidde als coöptatie, niet zou moeten worden herzien. De heren drs. G. Kamphuis en dr. G. Kazemier stelden, dit op grond van praktische overwegingen, wel enig bezwaar te hebben tegen beide voorstellen. De voorzitter zegde toe de aan de orde gestelde voorstellen nader te bespreken in het bestuur.

1 De Bibliothecaris, verhinderd om bij de jaarvergadering aanwezig te zijn, heeft in bestuursvergadering medegedeeld dat de Bibliotheek de ontvangst van geschenken steeds met een gedrukt bericht bevestigt.

2. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het jaar 1974-1975

Op 1 mei 1974 bedroeg het aantal leden 938, onder wie 3 ere-leden en 7 begunstigers. Hiervan woonden er 701 in Nederland, 121 in België, 50 in Zuid-Afrika en 66 in andere landen van Europa en elders in de wereld.

Door overlijden ontvielen ons 9 leden, terwijl er 9 voor het lidmaatschap bedankten.

Van de 38 door de jaarvergadering op 15 juni 1975 gekozen leden hebben 32 hun benoeming aanvaard. De namen van de nieuwe leden zijn: Frank Martinus Arion, dr. Th. P. van Baaren, dr. J.A. Bots, dr. M.G. Buits, dr. A. Th. van Deursen, drs. A.M. Duinhoven, G. Durnez, dr. J.H.A. Engelbregt, dr. R.L.K. Fokkema, dr. H.M.J. van Galen, dr. P.A.H.M. van Gennip, dr. L. Gillet, Maria de Groot, H.L. Gumbert, dr. J.J. Huizinga, dr. J.C. Kunne-meyer, Mensje van Keulen, dr. J.G. Kooij, Simon Koster, dr. E. Kunne-lbsch, dr. P.J. van Leeuwen, dr. J.L. de Lepper, mej. M.S.H. van Oostveen, dr. R.F. Roegholt, P. Spigt, dr. S.L. Verheus, dr. Joh. de Vries, R. Waskowsky, dr. H.D. Wesseling, dr. C.E.H. de Wit, dr. M.H. Würzner, mevr. dr. M. van der Zeyde.

De door de jaarvergadering-1974 gekozen nieuwe leden in het bestuur en in de vaste commissies verklaarden zich bereid hun benoeming te aanvaarden.

Gezondheidsredenen waren oorzaak dat de voorzitter, dr. K.A.P. Reijnders, lange tijd zijn functie niet kon waarnemen. Dr. G. Borgers trad als fungerend voorzitter op. Daar Nico Wijnen pas in oktober 1974 het secretariaat kon overnemen, is de oud-secretaris, Sjoerd Leiker, tot dan in functie gebleven.

Door het bestuur werden in het afgelopen jaar tot lid benoemd: dr. J. Charité, T. van Deel, mr. W. Downer, mr. D.W. van Krevelen, dr. L. Loosen s.j., mr. J. Rinzema, H.P.G. Scholten, Jac. R.W. Sinnighe, Th. A. Sontrop, dr. C.A. Tamse, C. Winkler.

Het bestuur vergaderde zes maal, eenmaal onder leiding van dr. E. Braches en vijf maal onder leiding van de fungerend voorzitter dr. G. Borgers. De vergaderingen werden veelal bijgewoond door dr. H.P.H. Jansen, vertegenwoordiger van de Noordelijke afdeling. De secretaris van de Contactcommissie voor België, dr. M. Galle, nam eveneens deel aan het bestuursberaad. Het schriftelijk contact met de ledenkring in Zuid-Afrika

werd als immer op zorgvuldige wijze onderhouden door dr. Jan Ploeger te Pretoria.

Wat betreft de toestand van de financiën mag worden verwezen naar het verslag van de penningmeester, dr. G. Borgers.

De Maatschappij werd vertegenwoordigd bij de officiële opening op zaterdag 1 maart 1975 van het tot Multatuli-museum ingericht geboortehuis van Eduard Douwes Dekker in de Korsjespoortsteeg 20 te Amsterdam, zo ook bij de opening op dinsdag 15 april 1975 van een in de burgerzaal van het stadhuis van Vianen aan de schrijfster Ina Boudier-Bakker gewijde tentoonstelling, ingericht door haar biograaf Hans Edinga, ter gelegenheid van het feit dat zij honderd jaar geleden te Amsterdam werd geboren.

De secretaris, Nico Wijnen, vertegenwoordigde het bestuur bij de officiële opening op 1 mei 1975 door de heer P. Vink, wethouder van Kunstzaken-gemeente 's Gravenhage, van de in Amicitia te 's-Gravenhage ingerichte expositie gewijd aan socialistische schrijvers en dichters.

Op de 15 juni 1974 gehouden jaarvergadering hield dr. B.A. Sijes een indringende voordracht over het onderwerp: Enkele opmerkingen over de positie van de Joden in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De jaarlijkse Huizinga-voordracht, een eerbetoon aan de historicus en cultuurfilosoof Johan Huizinga, georganiseerd door de Faculteit der Letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden, het NRC/Handelsblad en de Maatschappij, werd gehouden op vrijdag 20 december 1974 in de Pieterskerk te Leiden. Dr. J. Pen, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, hield een voordracht over het onderwerp: De cultuur, het geld en de mens.

Onder de titel 'Sonnetten die klinken als een klok', organiseerde de Maatschappij op vrijdag 25 april 1975 in de Lodewijkkerk te Leiden een sonnettenavond. Op die avond traden, zij aan zij met de 'oude meesters' Han G. Hoekstra, Eric van der Steen, J.W. van der Molen, Michael Daak en Nico Scheepmaker, ook op de nieuwste sonnettendichters: Gerrit Komrij, Jan Kal, Jan Kuijper, Tymen Trolsky. Bij wijze van intermezzo klonk tussen de voordrachten orgelmuziek verzorgd door de toonkunstenaar Jan van der Meer. Deze wel zeer instructieve - én tevens bijzonder geanimeerde bijeenkomst werd behalve door leden van de Maatschappij bijgewoond door een groot aantal genodigden, waaronder verheugend veel jongeren. Vermeld mag worden dat de bijeenkomst ruime aandacht kreeg in de pers, zo ook in de KRO-radio. Voor leden van de Maatschappij en genodigden was na afloop van de bijeenkomst een gezellig samenzijn in

de Vrijmetselaarsloge La Vertu te Leiden. Een woord van dank is hier wel op zijn plaats voor het bestuurslid dr. J.P. Guépin, die niet alleen het initiatief voor deze bijeenkomst nam, maar ook dit initiatief op een voortreffelijke wijze wist te realiseren en bovendien de inleiding en presentatie van het programma verzorgde.

3. Verslag van de noordelijke afdeling over het jaar 1974-1975

De werkzaamheden van de Afdeling hadden regelmatig voortgang. De belangstelling der leden voor de maandvergaderingen was bevredigend: gemiddeld bezochten veertien leden de bijeenkomsten waaraan ook introducés deelnamen. Op de traditionele buitengewone vergadering bestemd voor een publiek van leerlingen uit het voortgezet en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs, sprak op 15 november 1974 Hubert Lampo, als eerste Vlaamse spreker, voor een zeer groot publiek.

De Afdeling telt thans 96 leden. Dr. Th. P. van Baaren en dr. J.H. Brouwer werden in hun lidmaatschap hersteld, dr. M.G. Buist, dr. J.J. Huizinga, dr. P.J. van Leeuwen, dr. L. Loosen, mr. J. Rinzema en dr. C.A. Tamse tot lid van de Maatschappij benoemd en daardoor lid van de Afdeling, terwijl H.P. de Boer zich binnen de regio van de Afdeling vestigde; dr. R. Steensma en dr. P.A. Verburg zegden hun lidmaatschap van de Maatschappij op.

Op de in april gehouden jaarvergadering werd dr. J.A.G. Tans gekozen tot opvolger van de aftredende voorzitter, dr. L. Meihuizen. Het bestuur was in het verslagjaar 1974-1975 als volgt samengesteld: dr. J.A.G. Tans (voorzitter); dr. Johanna Kossmann-Putto (secretaris); dr. H.P.H. Jansen (penningmeester); drs. C. Boschma (assessor).

Ter jaarvergadering (6 april 1974) sprak mevr. dr. B.H. Spaanstra-Polak over 'Het surrealisme in de schilderkunst'. De spreekbeurten op de maandvergaderingen werden vervuld door mevr. dr. B. Ebels-Hoving, 'Innocentius III, Grieken en ketters' (5 oktober 1974); drs. K. Iwema, 'Kluchten en boerden - iets over de ontstaansgeschiedenis van het middeleeuwse drama' (14 december 1974); mevr. dr. C.E. s' Jacob-Visser, 'De Atheners en hun vaderlandse geschiedenis' (11 januari 1975); dr. J.J. Spahr van der Hoek, 'Historische schijn en werkelijkheid' (8 februari 1975); dr. J. Elema, 'Kafka - een nieuwe benadering?' (8 maart 1975).

Voorzitter en secretaris vertegenwoordigden de Afdeling bij de uitreiking van de Culturele Prijs der Provincie Groningen aan Simon van Wattum, lid der Afdeling.

4. Verslag aangaande die 'Maatschappij' in die republiek van Suid-Afrika oor die jaar 1974

In Desember 1974 was die ledetal van die 'Maatschappij' in die Republiek van Suid-Afrika 43 (Desember 1973: 46). Nuwe lede is tydens die jaar onder beskouing nie gekies of benoem nie. Die afsterwe van die volgende lede word betreur: Prof. dr. H.J.J.M. van der Merwe (gekies 1961, oorlede te Pretoria 25-2-1974); prof. dr. ing. J. Goudriaan (gekies 1938, oorlede te Amsterdam, Nederland, 22-3-1974); en prof. dr. E.F.W. Gey van Pittius (benoem 1950, oorlede te Pretoria, Juni 1974).

In die Jaarboek van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns (1974) is die heengeganes as lede herdenk en aandag aan hul verdienstes gewy. Mnr. P. Kortkuys het in die maandblad Zuid-Afrika (Amsterdam, Mei 1974) 'n bydrae oor prof. dr. H.J.J.M. van der Merwe gepubliseer, terwyl in die maandblad Nederlandse Post (Kaapstad, Mei 1974) 'n kort herdenkingsartikel oor prof. dr. ing. J. Goudriaan die lig gesien het.

In Matieland (Stellenbosch, 1974, nr. 2) het ds. Isak de Villiers se beskouing *Dr. Fransie word flink tagtig* (prof. dr. F.E.J. Malherbe) verskyn. Bogenoemde jubilaris is in 1936 as lid van die Maatschappij gekies.

Sedert 1973 is prof. dr. G.J. Beukes voorsitter van die raad van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns en prof. dr. A.P. Grové een van die raadslede. As lede van die Akademie se fakulteitsraad Kuns en Geesteswetenskappe dien vanaf 1973 o.m. bogenoemdes en prof. dr. T.T. Cloete, prof. P.J. Nienaber, prof. dr. E. van Heerden, prof. dr. Meyer de Villiers en prof. dr. C.J.M. Nienaber.

JAN PLOEGER

5. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 1974

In het verslagjaar bedroeg het totaal aantal aanwinsten 968 (1115). Hiervan zijn door koop verworven 377 (619) nieuwe uitgaven en 367 (328) antiquarische werken. De overige 224 zijn door schenking of ruil verworven. Het aantal ontvangen overdrukken bleef laag: 25 (27), zodat ik moet constateren, dat mijn in het vorige verslag uitgesproken aansporing aan de leden om de overdrukkencollectie op peil te houden onvoldoende weerklank heeft gevonden. Ik wil mijn verzoek daarom graag nog eens herhalen: Laat de oude praktijk weer herleven om van eigen publikaties steeds een overdruk aan de Maatschappij te schenken.

Als een bijzondere aanwinst moet worden vermeld de aankoop van een

belangrijke collectie van veertig Nederlandse literaire tijdschriften uit de periode na 1945. Dit betreft in hoofdzaak avantgardistische tijdschriften in het eind van de zestiger jaren.

De collectie De Jong werd met drie aanwinsten uitgebreid, te weten De Jong nr. 259: *Experimenta typographica*; nr. 516: Livinus, *Nederland* 1943, (Amsterdam) 1944; en een niet in de bibliografie van De Jong opgenomen geschrift van E.G. van Heusden, *Vluchthaven* (Garderen 1945).

De handschriftenverzameling werd met de volgende nummers uitgebreid:

Ltk. 2077: Bernard ter Haar, *Bij het portret mijner ontslapen gade*. 6 ff.

Ltk. 2078: H.G. Oosterdijk, *Redevoering over de voornaamste kundigheden en het zedelijk karakter van eenen goeden Redenaar*. 30 ff.

Ltk. 2079: E.G. van Heusden, Manuscripten van de novellen *Laatste nieuws* en *Geval* 112; typoscript van de verzenbundel *Vluchthaven*. Geschenk van de schrijver.

Ltk. 2080: Brieven van Jacob Israël de Haan aan Arnold Saalborn, 1904-1910. Vergelijk de uitgave: J.I. de Haan, *Brieven van een jongen*, Amsterdam 1957.

Over het gebruik van de verzamelingen van de Maatschappij kan worden vermeld dat het aantal uitleningen van boeken en tijdschriften bedroeg 4498 (4968). Ook binnen de bibliotheek werd zeer veel materiaal in Dousakamer, studiezalen en WNT geraadpleegd. Van 42 handschriften, behorend aan de Maatschappij werden in het verslagjaar films, foto's of andere reproducties verstrekt. Vier handschriften werden tijdelijk in andere bibliotheken gedeponereerd ten dienste van gebruikers aldaar.

Gedurende de verslagperiode was mevr. drs. C.J.M.R.Y. Barel bij de bibliotheek van de Maatschappij in dienst als bibliotheekmedewerkster.

De bibliotheekcommissie verloor in 1974 zijn secretaris Dirk de Jong, die de belangen van de bibliotheek op zeer voortvarende en doeltreffende wijze heeft gediend. Dr. J.J. Woltjer nam het secretariaat van de commissie over.

In 1974 ontving de bibliotheek schenkingen van de volgende personen en instellingen: Academisch Historisch Museum, Leiden; Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage; Amsterdams Litterair Café, Amsterdam; Burgemeester en Wethouders, Alkmaar; Bezige Bij, Amsterdam; Bibliograaf Vakgroep Nederlands, Leiden; Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten, Den Haag; R. Breugelmans, Leiden; L. Buning, Winschoten; F. Dambre, Gent; J.A.F. Dove, Leiden; A. Dubbeldam, Leiden; Educa Boek,

Culemborg; Forum, Utrecht; Fryske Akademy, Leeuwarden; Gemeentebestuur, Katwijk; Gemeentelijke Archiefdienst, Rotterdam; Gemeentelijke Archiefdienst, Zwolle; C. de Graaff, Laren; J. van Groningen, Leiden; J.M. de Haan, Koudekerk a.d. Rijn; Th. W.R. de Haan, Wassenaar; C.P. Heering-Moorman, Leiden; A. Hollebeek, Leiden; mevrouw De Heer; F.A. Holleman, Breda; A.W. Huisman, Leiden; Instituut Neerlandais, Parijs; A.F. Kamp, Bergen (NH); Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent; Koninklijke Academie van Wetenschappen, Amsterdam; Kulturministerium d. Landes Nordrhein-Westfalen; H.F. Michaël, 's-Gravenhage; P.J. Middelhoven, Zaandam; Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 's-Gravenhage; Museumsverein f.d. Fürstentum Lüneburg, Lüneburg; P.F.J. Obbema, Leiden; J. van der Plas, Katwijk; H.J. Prakke, Zweeloo; M.M. Prinsen, Gorinchem; Rijksmuseum, Amsterdam; Rijksmuseum Meermanno-Westreeniarum, 's-Gravenhage; Section historique de l'Institut Grand Ducal Luxembourg; C.F.P. Stutterheim, Oegstgeest; Tjeenk Willink/Noorduyn, Culemborg; Uitgeversmaatschappij Sijthoff/Tango, Leiden; Universiteitsbibliotheek, Leiden; D. Wiersma, Leiden; C. Winkler, Amsterdam; H.J. Witkam, Leiden.

6. Verslag van de kas commissie, belast met het nazien van de jaarstukken 1974 van de penningmeester (zie bijlage III)

De ondergetekenden, dr. D.J. Roorda en dr. S.B.J. Zilverberg, verklaren hierbij de boeken en financiële bescheiden van 1974 van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op 7 mei 1975 te hebben gecontroleerd.

Na tellingen en steekproeven zijn zij tot de overtuiging gekomen dat de boekhouding accuraat en met zorg is bijgehouden.

Zij stellen daarom, door de boeken overtuigd dat onder ongunstige omstandigheden een nauwkeurig en verstandig beheer is gevoerd, aan de jaarvergadering voor de penningmeester onder dankzegging te déchargeren.

(w.g.) D.J. Roorda, gecommitteerd bestuurslid; S.B.J. Zilverberg, gecommitteerd lid buiten het bestuur.

7. Verslag van de commissie voor geschied- en oudheidkunde over het jaar 1973-1974

De Commissie vergaderde vier maal. Op de vergaderingen werden de volgende voordrachten gehouden:

28 november: De heer Bruyn over personen- en postvervoer tussen

Nederland en Engeland van de zeventiende tot de negentiende eeuw en de heer Lieftinck over een handschrift van de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant.

23 januari: De heer Roorda over het Utrechtse regeringsreglement van stadhouder Willem III.

27 februari: De heer Feenstra over de betekenis van de Universiteit in de zeventiende eeuw wat betreft de juridische professoren voor de rechtsontwikkeling in Europa en daar buiten en de heer Woltjer over de invloed op Leiden van het buitenland door de vele buitenlandse hoogleraren.

27 maart: De heer Schöffer over de geschiedenis van de Universiteit in de jaren 1969-1974 en de heer Gumbert over de datering van de stichting van het klooster Egmond.

De Commissie was in 1974-1975 als volgt samengesteld: voorzitter: dr. R. Feenstra; secretaris: dr. W.C. Braat; leden: dr. L. Brummel, dr. J.R. Bruyn, dr. A.G. Jongkees, dr. I. Schöffer, mej. mr. A.J. Versprille, dr. J.J. Woltjer.

8. Verslag van de commissie voor taal- en letterkunde over het jaar 1974-1975

De maandelijkse vergaderingen van de Commissie hadden aanvankelijk (in september, oktober en november 1974) in de Universiteitsbibliotheek te Leiden plaats, daarna (in december 1974 en van januari tot mei 1975) in een door de Universiteitsbibliotheek ter beschikking gestelde vergaderruimte van het huis Rapenburg 76 te Leiden.

De Commissie voerde de redactie van het Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Redactiesecretaris was dr. M.J.M. de Haan. In deze periode verschenen aflevering 3 en 4 van jaargang XC als dubbel nummer, een vijfde aflevering van die jaargang, die door een extra subsidie van ZWO werd mogelijk gemaakt, en aflevering 1 van jaargang XCI. De uitgever heeft zich genoodzaakt gezien het abonnementsgeld op fl. 56,-(voor leden van de Maatschappij op fl. 50,-) te brengen.

In de loop van het jaar werden de volgende voordrachten gehouden:

18 september 1974: M.J.M. de Haan, 'Tussen hage en gagel'.

23 oktober 1974: M.C. van den Toorn, 'Het taalgebruik van de NSB'.

20 november 1974: S.F. Witstein, 'Hoofts *Achilles ende Polyxena*'.

18 december 1974: J. Goossens, 'Tesi samanunga, de tweede Oudnederlandse zin'.

22 januari 1975: C.A. Zaalberg, 'Glossagogiek'.

19 februari 1975: A.C.M. Meeuwesse, 'Nijhoffs gedicht *De Troubadour*'.

19 maart 1975: F. de Tollenaere, 'Was Kiliaen heilig?'

23 april 1975: G.A. van Es, 'Het Nederlands van de Zuidnederlandse (Antwerpse) schrijver Marnix Gijsen'.

28 mei 1975: M.H. Schenkeveld, 'Rondom *Lidewijde*'.

De samenstelling van de Commissie was in het jaar 1974-1975 als volgt: G. Kamphuis (voorzitter); dr. J. Goossens (secretaris); dr. J. van Bakel, dr. G.A. van Es, dr. G. Kazemier, dr. A. Kraak, dr. A.C.M. Meeuwesse, dr. M.H. Schenkeveld, dr. F. de Tollenaere, dr. M.C. van den Toorn, dr. S.F. Witstein, dr. C.A. Zaalberg.

9. Mededeling over de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs

Op verzoek van de voorzitter las de heer dr. D.J. Roorda, lid van de jury voor de Dr. Wijnaendts Franckenprijs, het juryrapport voor (zie bijlage I). De prijs wordt toegekend aan Rob Nieuwenhuys voor zijn studie *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven van de eerste jaren der Compagnie tot heden*.

De voorzitter deelde mee dat's ochtends bericht werd ontvangen van de heer Rob Nieuwenhuys, dat hij helaas door ziekte verhinderd was de prijs ter vergadering in ontvangst te nemen.

10. Stemming over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs

Het rapport van de jury voor de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs werd met de overige stukken voor de jaarvergadering aan de leden gezonden. Met algemene stemmen werd het voorstel van de jury aanvaard (zie bijlage II). De prijs werd toegekend aan de dichteres en prozaïste F. ten Harmsen van der Beek. De voorzitter deelde mee, dat het in de bedoeling ligt de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs aan F. ten Harmsen van der Beek uit te reiken op een avond te houden in het najaar en van die uitreiking een speciale bijeenkomst voor de leden te maken. De heer dr. J.G. Bomhoff merkte op, dat hij zich zeer zeker niet tegen de toekenning van de prijs wilde verzetten, maar wel was hij van mening dat een volgend maal bij de toekenning meer nauwgezet moest worden gehandeld overeenkomstig het bepaalde omtrent die prijs in artikel 58 van de Wet van de Maatschappij. Hij vroeg zich daarbij af of wellicht het instituut van die prijs niet nader moest worden gezien. De voorzitter verzocht hem daartoe een meer omschreven voor-

stel, bijvoorbeeld in de vorm van een nota hierover, aan het bestuur te richten.

11. Verkiezing nieuwe leden

De Commissie voor de stemopneming was dit jaar samengesteld uit de dames dr. N. Bakker, G. Th. M. van den Dool, M. Veldhuyzen en de heren dr. E. Braches, R. Breugelmans en C. Winkler.

Mevrouw dr. N. Bakker deelde namens de Commissie voor de stemopneming mee, dat het aantal ingeleverde geldige stembiljetten 177 bedroeg. Dit brengt de kiesdeler bij één vijfde op 35. Gekozen werden 33 kandidaten: dr. C.P. Bertels, dr. F.F. Blok, J.M. Boersma, dr. G.W.B. Borrie, dr. R.L.J. Bromberg o.p., dr. H.B.G. Casimir, dr. H. Cox, dr. Th. H. van Doorn, dr. Nancy van der Elst, dr. P.C. Emmer, Henri A. Ett, dr. A.A. Feitsma, dr. A. Gruijs, Han C. Hoekstra, dr. F.A.H. van den Homberg, Eelke de Jong, dr. P.G.R. Modderman, drs. A.N. Paasman, dr. G.A. Piebenga, H. Reeser, Jos Ruting, Nico Scheepmaker, dr. P. Singelenberg, P.G.J. van Sterkenburg, dr. P. Stuart, drs. C. Swinkels, dr. P. Tuynman, dr. H. Vekeman, dr. S.A. Vorsters, dr. H. ten Harmsel, dr. J.H. Meter, dr. P. van Warmelo, W. Waterschoot.

12. Voorstel van het bestuur om mevrouw Annie van Wageningen-Salomons te benoemen tot erelid

Met algemene instemming werd mevrouw Annie van Wageningen-Salomons tot erelid benoemd. Mevrouw dr. M.H. Schenkeveld, lid van het Bestuur van de Maatschappij, gaf met de volgende woorden een toelichting op die benoeming: 'Er moeten gegronde redenen bestaan om iemand tot erelid van de Maatschappij te benoemen: zoals U weet, telt de Maatschappij er thans maar drie: Adriaan Roland Holst, Gerard Walschap en Marnix Gijsen. Ofschoon de Wet der Maatschappij geen leeftijd ab quo voor deze onderscheiding telt, leert de praktijk dat men niet vóór zijn zeventigste de mogelijkheid van een erelidmaatschap dient te gaan overwegen. Welnu, mevrouw Annie Maria Francisca van Wageningen-Salomons zal, naar wij horen, over twaalf dagen negentig jaar worden. Wat haar leeftijd betreft komt het erelidmaatschap rijkelijk laat. Met zijn voorstel aan de ledenvergadering wenst het Bestuur een verzuim van de Maatschappij goed te maken. Reeds drieenzestig jaar is Annie Salomons lid en leden als zij zijn een sieraad van onze Maatschappij.

Er is een generatie geweest die Annie Salomons vooral gekend heeft als de schrijfster van *Een meisje-studentje* (1907, derde druk 1920) en de *Herin-*

neringen van een onafhankelijke vrouw (1915, zestiende druk 1941) - ik ga aan ander werk uit die periode voorbij. Die boeken zijn geschiedenis geworden, maar geschiedenis om niet te vergeten: Annie Salomons heeft veel van wat er in de jaren vóór de eerste wereldoorlog leefde, begrepen en met zuiverheid en een zekere onbevangingheid in haar romans verwerkt.

‘Dezelfde generatie heeft nog een ander beeld van Annie Salomons kunnen krijgen: dat van de journaliste van *Leven en Werken* en, later, van *De Mosgroene*. Dat beeld moet nog voor de lateren vastgelegd worden; men zou het uit de tijdschriften zelf kunnen halen en ook een jongere van nu zou het kunnen schetsen. Maar beter zou het zijn als we het getekend kregen uit de herinneringen van een tijdgenoot van toen. Dat beeld zou dan aangevuld moeten worden met de Annie Salomons van de lezingen over en cursussen in de moderne Nederlandse letterkunde, waarmee zij in een tijd zonder radio en televisie zeer velen bereikt heeft.

‘Voor een nieuwe generatie is Annie Salomons de schrijfster van de *Herinneringen uit den ouden tijd* (1957 en 1960). Er zullen hier in de zaal niet velen zijn die ze niet kennen en waarderen. Opnieuw een beeld van Annie Salomons, een vrouw die de gelukkige gave bezit van de dankbaarheid en de gulle bewondering. Het zijn bundeltjes vol kostbare herinneringen, waarin van alles is opgetekend wat anders verloren zou zijn gegaan en die als zodanig een belangrijke bron van informatie vormen. Telkens treffen ons verrassende opmerkingen; ze bevatten enkele zeer persoonlijke portretten - ik denk bijvoorbeeld aan dat van mejuffrouw Knappert en dat van Geerten Gossaert. En gelukkig ontmoeten we indirect en direct Annie Salomons zelf.

‘Redenen te over, heeft het bestuur gemeend, om ons nu te haasten en aan deze vrouw het erelidmaatschap aan te bieden.’

Besloten werd dat mevr. dr. Schenkeveld en dr. Borgers mevrouw Van Wageningen-Salomons op haar verjaardag haar benoeming zullen mededelen.

13. Verkiezing van nieuwe leden in het bestuur

Mevrouw dr. N. Bakker deelde namens de Commissie voor stemopneming mee, dat tot leden van het bestuur zijn gekozen de heren Jan G. Elburg en dr. A.L. Sötemann.

14. Verkiezing van leden in de vaste commissies

Mevrouw dr. N. Bakker deelde namens de Commissie voor stemopneming

mee, dat tot leden zijn gekozen van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde de heren dr. H.L. Wesseling en dr. P.F.J. Obbema, van de Commissie voor taal- en letterkunde mevrouw dr. M.H. Schenkeveld en de heren dr. A. Sassen, drs. G. Kamphuis, en dr. M.J.M. de Haan, van de Commissie voor de schone letteren, de heer Th. A. Sontrop, van de Commissie voor de bibliotheek de heren dr. J.J. Woltjer en dr. J. Gerritsen en van de Contactcommissie voor België, mevrouw Hilda van Assche.

15. Gelegenheid tot het stellen van vragen

Van de gelegenheid tot het stellen van vragen werd geen gebruik gemaakt.

16. Uitreiking van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs

De heer Rob Nieuwenhuys was door ziekte verhinderd de prijs ter vergadering in ontvangst te nemen.

17. Voordracht van de heer Dr. J.W. Schulte Nordholt

De tekst van deze voordracht: 'Het woord als wapen in het verzet' is elders in dit Jaarboek opgenomen.

Nadien was een optreden van de groep Poëzie Hardop met het programma 'Onverbiddelijke Dageraad', teksten over Latijns-Amerika van Julio Cortazar, Gabriel Garcia Márquez en Pablo Neruda.

18. Sluiting

De voorzitter sloot de Jaarvergadering met een woord van dank aan de leden voor hun bijdragen aan het Maatschappijberaad.

Bijlage I Rapport van de jury voor de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs 1975

De jury voor de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs 1975 heeft kennis genomen van een groot aantal werken op biografisch en cultuur-historisch gebied. Zij is na een vrij langdurige discussie tot haar voorstel gekomen. Deze discussie is niet veroorzaakt door twijfel aan de waarde van het uiteindelijk door haar voorgestelde werk, maar door het verheugende feit dat er haars inziens verschillende publikaties zijn verschenen die voor bekroning in aanmerking zouden kunnen komen. De jury heeft ten slotte haar keus laten vallen op Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot heden* (Querido, Amsterdam, 1973).

De jury waardeert het uitvoerige boek van Nieuwenhuys niet alleen als een belangwekkende en boeiende studie, zij acht het ook van bijzondere betekenis door de aard van het onderwerp en de persoon van de auteur. De *Oost-Indische spiegel* is het eerste boek waarin de geschiedenis van de literaire neerslag van vele eeuwen Nederlandse aanwezigheid in Indonesië in haar totaliteit aan de orde is gesteld. Weliswaar bestaan er natuurlijk heel wat incidentele studies en geschriften over aspecten van deze problematiek, maar sinds Gerard Brom's ruim veertig jaar geleden verschenen *Java in onze Kunst*, is er geen op synthese gerichte studie meer gepubliceerd. Toch is het duidelijk, dat het hier gaat om een onderwerp van grote sociaal- en cultuurhistorische betekenis - en dat niet alleen vanuit Nederlands gezichtspunt.

Bovendien is de schrijver, Rob Nieuwenhuys, bij uitstek de aangewezen man om een dergelijke poging te ondernemen. Het is een gemeenplaats te zeggen, dat Nieuwenhuys een schrijver tussen twee werelden is voor wie 'Het land van herkomst' altijd een 'Vaderland in de verte' is gebleven. Zijn persoonlijke ervaringen in Indonesië enerzijds, zijn langdurige werkzaamheden aan het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde anderzijds, alsmede zijn literaire gaven en interesses geven hem een unieke geschiktheid voor dit werk. Een boek als dit zal na het verdwijnen van deze generatie nooit meer in deze vorm geschreven kunnen worden.

Het resultaat van deze ontmoeting tussen onderwerp en auteur is dan ook naar de mening van de jury bijzonder belangwekkend. De auteur is in zijn ambitieuze streven naar synthese en compleetheid stellig geslaagd. Er is weinig of niets dat ontbreekt en men kan zelfs zeggen, dat door het wel-

haast encyclopedische karakter van het boek de vormgeving soms wat te weinig resoluut en geserreerd is. Ook is een principiële bedenking mogelijk. Er valt in het boek een zekere aarzeling te constateren, een balanceren tussen cultuur- en literatuurgeschiedenis, die het een wat ambigu karakter geeft. De literatuur-historicus zal zich afvragen of alle besproken auteurs wel tot de literatuur - laat staan de 'grote literatuur - kunnen worden gerekend. Hij zal literair-kritische criteria en overwegingen missen. De cultuur-historicus van zijn kant zal het bezwaar hebben dat het werk toch te veel rond schrijvers en boeken geconcentreerd en geordend is, om de definitieve stap naar cultuurhistorische concepties en vraagstellingen te maken.

Maar deze principiële twijfels zullen beide soorten lezers - en anderen - niet beletten om in te zien dat we hier met een zeer belangrijk, wel overwogen, rijk gedocumenteerd en evenwichtig boek te doen hebben, de vrucht van een unieke eruditie en kennis van zaken en van een opmerkelijk inlevings- en uitbeeldingsvermogen. Niet alles is natuurlijk nieuw of onverwacht, maar tal van minder bekende figuren worden belicht en in hun historische context geplaatst en gewaardeerd, terwijl op meer bekenden een persoonlijke en vaak originele visie wordt gegeven. Zo is de *Oost-Indische spiegel* een zeer belangrijke publikatie geworden, waarin een grote thematiek op persoonlijke en toch kritisch-wetenschappelijke wijze wordt behandeld en een zeer belangrijk cultuurhistorisch terrein in kaart wordt gebracht.

De Jury, (w.g.) prof. dr. S. Dresden; mr. J.R. de Groot; prof. dr. D.J. Roorda; dr. H.L. Wesseling.

Bijlage II Rapport van de jury voor de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1975

De jury voor de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs 1975 stelt de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde voor deze prijs toe te kennen aan de dichteres en prozaiëste F. ten Harmsen van der Beek.

De verschijning van haar vele gedichten en verhalen sinds het najaar 1974 - die nu reeds aan bundeling toe zijn; de gedichten verschijnen dit najaar - maakt nog eens duidelijk welke belangrijke plaats F. ten Harmsen van der Beek inneemt. Wat 10 jaar geleden, bij haar debuut met de bundel *Geachte Muizenpoot* door sommigen werd beschouwd als 'woordextase met gebreken' of 'niet een totale wereld, maar eerder een verzameling curiosa en bibelots', dient nu erkend te worden als de basis voor een authentiek dichterschap, dat ontstond in een periode waarin andere literaire gewoonten maatgevend waren.

De poëzie en het proza van F. ten Harmsen van der Beek zijn ten nauwste op elkaar betrokken.

In de gedichten, en in de korte verhalen uit de bundels *Wat knaagt* (1968) en *Neerbraak* (1969), heerst veel treurigheid om alle chaos en bederf tot de dood er op volgt; een dreiging van 'zachte schunnige verwoesting'. Maar de paniek is een beheerste paniek, of, omgekeerd, haar luciditeit is: 'mijn veel verwerpelijker, uiterst betrekkelijke luciditeit'.

De persoonlijke achtergrond wordt verhuld in symbolische fictieve situaties, als wanneer in het gedicht *Op mijn dertigste verjaardag* haar tegenstrijdige gedachten worden verbeeld in de situatie van een slagveld - vergelijk hiermee: *Met verlof: achter het front*, in *Maatstaf* van januari 1975.

Waar deze distantie bereikt wordt in extreme situaties, zijn alle inhoudelijke voorwaarden voor de groteske aanwezig.

Als er al oplossingen op vragen zijn, dan in 'rare verklaringen', of in 'Twee Raadselrijmen die samen een antwoord vormen dat bij nader inzien is zoekgeraakt'.

Maar ook vormtechnisch kenmerkt F. ten Harmsen van der Beek zich als schrijfster van grotesken.

De verschrikkelijke situaties worden verhaald in de taal van bijbel, sprookje, kinderboek, in krompraat of subtiele vulgarismen.

Het parodisch element in: *De poëtische avonturen van Polsmofje en het poesje Fik* (alweer een gedramatiseerde afsplitsing van het lyrisch ik) wordt onder

andere bereikt doordat, door de tweeregelige vrije coupletten heen, viervoetige rijmende jamberen lopen in de trant van kinderversjes.

Dubbelzinnigheid is, als bij zovele dichters, haar kenmerk, maar de rijke taal die daardoor ontstaat is nooit vaag:

'Vol wurging' is concreter en veelzeggender dan 'vol walging'; in een voor haar typische litotes als 'onchinesees' speelt de suggestie: niet meer vriendelijk en beleefd glimlachend als een chinees, ten volle mee. De ongrammaticaliteiten in 'O verleefd wat aanbeden, verkreten of zalig verklaard wat opengebrosen is dichtgetimmerd terwijl' worden gelezen als imitatie van paniek, maar een 'apo koinou' konstruktie als 'wat opengebrosen is (is) dichtgetimmerd' schaadt de helderheid allerminst. Overigens, deze konstruktie doet aan de techniek van de vijftigers denken, maar bij haar is de indruk van spontane inspiratie (alsof ze over haar woorden struikelt) nog meer kunstige schijn: haar gedichten zijn buitengewoon zorgvuldig gecomponeerd.

Met haar unaniem genomen besluit F. ten Harmsen van der Beek voor te dragen wil de jury haar grote waardering uitspreken voor deze auteur, in de hoop dat de bekroning van dit werk voor de auteur een stimulans zal zijn om haar hernomen dichterschap te continueren.

De Commissie voor schone letteren, (w.g.) dr. J.P. Guépin; A. Koolhaas; Gerrit Kouwenaar; Willem G. van Maanen; W.A.M. de Moor; H.C. ten Berge (buitenslands).

Bijlage III Rekening en verantwoording over 1974

A. Algemene rekening

Ontvangsten

Contributies 1974/1975	fl. 21.763,67
Contributes voorafgaande jaren	1.255,-
Subsidie Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen	42.000,-
Aanvullend subsidie	15.000,-
Subsidie Rijksuniversiteit Leiden	20.000,-
Opbrengst verkoop eigen uitgaven	510,13
Rente van effecten	1.735,-
Bankrente	75,57
Totaal	fl. 102.339,37

Uitgaven

I. <i>Kosten van bestuur</i>	fl. 6.000,-	
Honorarium secretaris-penningmeester		
Kosten bureau secretariaat	5.152,93	
Kosten Noordelijke afdeling	669,-	
Kosten Zuid-Oostelijke afdeling	-, -	
Kosten bestuursvergaderingen	589,67	
	_____	fl. 12.411,60
II. <i>Kosten van vergaderingen</i>	fl. 4.769,80	
Kosten jaarvergadering		
Kosten maandvergaderingen	1.069,37	
Reiskosten en honoraria sprekers	400,-	
	_____	fl. 6.239,17
III. <i>Kosten van vaste commissies</i>	fl. -, -	
Voor de publikaties		
Voor taal- en letterkunde	668,40	

Voor geschied- en
oudheidkunde 209,52

Contactcommissie België -,-

_____

fl. 877,92

IV. <i>Kosten van het jaarboek</i>	fl. 22.242,02	
Jaarboekrekening		
Typografische verzorging	1.655,50	
	_____	fl. 23.897,52
V. <i>Kosten van de bibliotheek</i>	fl. 5.000,-	
Honorarium bibliothecaris		
Aangeschafte boeken	39.021,10	
Abonnementen	2.340,52	
Salaris hulp bibliothecaris	6.950,77	
	_____	fl. 53.312,39
VI. <i>Reserveringen</i>	fl. 800,-	
Prijs voor Meesterschap		
Prijs voor Literaire Kritiek	500,-	
Verwervingsfonds Bibliotheek	2.000,-	
Te betalen honorarium secr. penningmeester	2.000,-	
	_____	fl. 5.300,-
VII. <i>Diverse kosten</i>		364,95
Bankkosten		
		_____
	Totaal	fl. 102.403,55

B. Verwervingsfonds bibliotheek

Saldo 1 januari 1974	fl. 14.043,26	
Reservering ten laste van Algemene rekening	2.000,-	
Rente kapitaal	1.625,50	
Bankrente	451,79	
	_____	fl. 18.120,55
Collectie Breugelmans	fl. 2.800,-	
Bankkosten	9,92	
	_____	fl. 2.809,92
		_____

Saldo 1 januari 1975

fl. 15.310,63

C. Lucy B. en C.W. van der Hoogt-fonds

Saldo op 1 januari 1974	fl. 1.270,-	
Losbaar fl. 1.000,- 8 1/2% Amro Bank	1.000,-	
Rente kapitaal	1.255,75	
Bankrente	21,73	
	_____	fl. 3.547,48
Prijs	fl. 1.000,-	
Bankkosten	21,88	
	_____	1.021,88
		_____
Saldo 1 januari 1975		fl. 2.525,60

D. Dr. Wijnaendts Francken-fonds

Saldo op 1 januari 1974	fl. 1.586,27	
Rente kapitaal	472,50	
Bankrente	26,55	
	_____	fl. 2.085,32
Bankkosten		4,19
		_____
Saldo 1 januari 1975		fl. 2.081,13

Voorzieningen prijs voor meesterschap

Saldo per 1 januari 1974	fl. 3.692,33	
Reservering ten laste van Algemene rekening	800,-	
	_____	fl. 4.492,33
Prijs		4.000,-
		_____
Saldo 1 januari 1975		fl. 492,33

Prijs voor literaire kritiek

Saldo per 1 januari 1974	fl. 1.330,79	
Reservering ten laste van Algemene rekening	500,-	
Saldo 1 januari 1975	_____	fl. 1.830,79

Vermogensoverzicht**Effecten**

	1 jan. 1975	1 jan. 1974
fl. 1.000,- 6 1/2% Bank Ned. Gem. 1967 I	fl. 820,-	fl. 820,-
fl. 18.000,- 7% Bank Ned. Gem. 1966 II	15.480,-	15.480,-
fl. 4.000,- 8 1/4% Alg. Bank Nederland 1970	4.000,-	3.920,-
fl. 1.000,- 8% Nederlandse Gas Unie 1971	910,-	890,-
	_____	_____
	fl. 21.210,-	fl. 21.110,-
<i>Amro-bank</i> neg. Rekening-courant	10.352,34	3.473,06
	_____	_____
Vermogen voor voorzieningen	fl. 10.857,66	fl. 24.583,06
<i>Voorzieningen</i> Eigen uitgaven der Maatschappij (in 1974 bij vermogen gevoegd)		fl. 2.894,23
Prijs voor Meesterschap	fl. 492,33	3.692,33
Prijs voor Literaire Kritiek	1.830,79	1.330,79
Te betalen Jaarboekrekening		13.061,22
Te betalen honorarium secr. penningmeester	2.000,-	
	_____	_____
Vermogen na voorzieningen	fl. 6.534,54	fl. 3.604,49
<i>Samenhang tussen de hierboven vermelde vermogens per</i>	1.1.1974-1975	

Vermogen op 1 januari 1974	fl. 3.604,49
Koerswinst effecten	100,-
Voorziening eigen uitgaven	2.894,23
	—————
	fl. 6.598,72
Tekort Algemene rekening	64,18
	—————
Vermogen op 1 januari 1975	fl. 6.534,54

**Vermogensoverzicht der
afzonderlijk beheerde
fondsen**

Verwervingsfonds	1 jan. 1975	1 jan. 1974
Bibliotheek		
fl. 9.600,- 3% Inschrijving Grootboek	fl. 3.840,-	fl. 3.552,-
fl. 36.000,- 2 1/2% idem	12.078,-	10.980,-
fl. 2.000,- 6% Nederland 1967	1.600,-	1.600,-
fl. 1.000,- 6 1/4% Bank Ned. Gemeenten 1966	830,-	830,-
fl. 1.000,- 5 1/4% idem 1965	800,-	790,-
fl. 1.000,- 8% Nederlandse Gas Unie	910,-	890,-
fl. 1.000,- 6% Unilever 1966	800,-	790,-
fl. 1.000,- 4 3/4% Nederlandse Spoorwegen	870,-	860,-
Saldo Bank	15.310,63	14.043,26
	—————	—————
P.m. Nog te betalen 2 termijnen à fl. 7.000,- collectie Braches	fl. 37.038,63	fl. 34.335,26
<i>Lucy B. en C.W. van der Hoogt fonds</i>		
fl. 13.900,- 3% Inschrijving Grootboek	fl. 5.560,-	fl. 5.143,-
fl. 1.000,- 8% Nederland 1971	910,-	910,-
fl. 1.000,- 6 1/4% Nederland 1967	810,-	810,-
fl. 1.000,- 5 1/4% Nederland 1964	810,-	800,-
fl. 1.000,- 4 1/4% Nederland 1959	840,-	830,-
fl. 1.000,- 3 1/2% Nederland 1947	670,-	650,-
fl. 100,- 6% Nederland 1967	79,-	79,-

fl. 300,- 4 1/4% Nederland 1959	249,-	246,-
fl. 1.000,- 8 3/4% Amro Bank 1973	950,-	960,-
fl. 1.000,- 8 3/4% Bank Ned. Gemeenten 1970	960,-	980,-
fl. 1.000,- 7 1/2% Bank Ned. Gemeenten 1972	850,-	860,-
fl. 1.000,- 4 1/4% Bank Ned. Gemeenten 1952	870,-	850,-
fl. 1.000,- 4 1/4% Friesch-Gron. Hyp. Bank Y.	750,-	730,-
fl. 1.000,- 3% 's-Gravenh. Hyp. Bank G.G.	610,-	670,-
fl. 1.000,- 3 1/4% Westlandsche Hyp. Bank ND	560,-	600,-
fl. 1.000,- 6 1/2% Nederlandse Gas Unie 1968	840,-	800,-
fl. 1.000,- 8 1/2% Amro Bank (losbaar 1.12.1974)	-, -	950,-
Saldo Bank	2.525,60	1.270,-
	_____	_____
	fl. 18.843,60	fl. 18.138,-

<i>Dr. Wijnaendts Francken-fonds</i>	fl. 3.795,-	fl. 3.450,-
fl. 11.500,- 2 1/2% Inschrijving Grootboek		
fl. 2.000,- 6% Nederland 1967	1.600,-	1.600,-
fl. 1.000,- 6 1/2% Bank Ned. Gemeenten 1967	820,-	820,-
Saldo Bank	2.081,13	1.586,27
	_____	_____
	fl. 8.296,13	fl. 7.456,27

Bijlage IV Besturen en commissies in het verenigingsjaar 1975-1976

Algemeen bestuur

Voorzitter: dr. K.A.P. Reijnders

Ondervoorzitter: dr. D.J. Roorda

Secretaris: N.W. Wijnen, Van Blankenburgstraat 26, 's-Gravenhage

Penningmeester: dr. G. Borgers

Bibliothecaris: mr. J.R. de Groot¹

Leden: dr. E. Braches, Jan G. Elburg, dr. J.P. Guépin, Sjoerd Leiker, dr. A.L. Sötemann, dr. H.A. Wage, dr. P.E.L. Verkuyll (vertegenwoordiger van de Noordelijke Afdeling), dr. Marc Galle (vertegenwoordiger van de Contactcommissie voor België).

Bestuur van de noordelijke afdeling

Voorzitter: dr. J.A.G. Tans

Secretaris: dr. P.E.L. Verkuyll, Achterberghof 3, Haren-8100 (Gr.)

Penningmeester: drs. A. Westers

Assessor: C. Boschma

Contactcommissie voor België

Secretaris: dr. Marc Galle, Neerleest 6, B-1020 Brussel

Leden: dr. A. van Elslander, Hilda van Assche, dr. B.F. van Vlierden, dr. J. Weisgerber

Vertegenwoordiger in Zuid-Afrika

Dr. Jan Ploeger, Crotsstraat 946, Rietfontein, Pretoria

Commissie voor Zuid-Afrika

Secretaris: *vacant*

Leden: dr. J.F. Holleman, P. Korthuys, dr. G.W. Ovink, jhr. dr. P.J. van Winter

1 Met toepassing van art. 32, lid 4 van de Wet heeft het bestuur R. Breugelmans als plaatsvervangend bibliothecaris aangewezen.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde

Voorzitter: Dr. R. Feenstra

Secretaris: dr. W.C. Braat, Emmaplein II, Oegstgeest

Leden: dr. L. Brummel, dr. J.R. Bruyn, dr. R. Feenstra, dr. J. Schöffer, dr. H.L. Wesseling, dr. J.J. Woltjer

Commissie voor taal- en letterkunde

Voorzitter: mevr. dr. M.H. Schenkeveld

Secretaris: G. Kamphuis, Segbroeklaan 114, 's-Gravenhage

Leden: dr. J. van Bakel, dr. J. Goossens, dr. M.J.M. de Haan, dr. G. Kazemier, dr. A.C. Meeuwesse, dr. A. Sassen, dr. F. de Tollenaere, dr. M.C. van en Toorn en dr. C.A. Zaalberg

Commissie voor schone letteren

Voorzitter: dr. J.P. Guépin

Secretaris: *vacant*

Leden: Anton Koolhaas, Gerrit Kouwenaar, W.G. van Maanen, W.A.M. de Moor, Th. A. Sontrop

Corresponderende leden: dr. K.A.P. Reijnders (Zuidoostelijke Afdeling), Hendrik de Vries (Noordelijke Afdeling).

Commissie voor de bibliotheek

Voorzitter: dr. J. Gerritsen

Secretaris: dr. J.J. Woltjer

Leden: dr. E. Braches, mr. J.R. de Groot

Commissie voor de financiën

Voorzitter: H. Th. Lunsingh Scheurleer

Secretaris: dr. G. Borgers

Leden: M.D. Frank, mr. G.C. van der Willigen

Commissie voor de publikaties

Voorzitter: mr. J.R. de Groot

Secretaris: mevr. G. Th. M. van den Dool, Rapenburg 70-74, Leiden

Leden: dr. G. Borgers, mr. W.R.H. Koops

Corresponderende leden: dr. H. de Buck (Noordelijke Afdeling), Johan van der Woude (Zuid-Oostelijke Afdeling).

Dit jaarboek is samengesteld onder redactie van de Commissie voor de Publicaties.
Met de dagelijkse zorg voor de uitgave werd de secretaris van de Commissie belast.

De kopij werd voorbereid door dr. E. Braches.

Het correspondentie-adres van de Commissie voor de publicaties luidt:

Universiteitsbibliotheek, Rapenburg 70-74, Leiden (071-123344).

Typografische verzorging: P. Waterland.